

DOKTORI (PhD) ÉRTEKEZÉS

**VIZSGÁLATOK A FÖLDRAJZI KÖZNEVEK
TÖRTÉNETE KÖRÉBŐL**

GACSÁLYI-BÁBA BARBARA

DEBRECENI EGYETEM
BTK
2013

VIZSGÁLATOK A FÖLDRAJZI KÖZNEVEK TÖRTÉNETE KÖRÉBŐL

Értekezés a doktori (Ph.D.) fokozat megszerzése érdekében
a nyelvtudományok tudományágban

Írta: Gacsályi-Bába Barbara, okleveles magyar nyelv és irodalom szakos tanár, bölcész

Készült a Debreceni Egyetem Nyelvtudományok Doktori Iskolája
(Modern Nyelvészeti Programja) keretében

Témavezető: Dr.
(olvasható aláírás)

A doktori szigorlati bizottság:

elnök: Dr.

tagok: Dr.

Dr.

A doktori szigorlat időpontja: 200...

Az értekezés bírálói:

Dr.

Dr.

Dr.

A bírálóbizottság:

elnök: Dr.

tagok: Dr.

Dr.

Dr.

Dr.

A nyilvános vita időpontja: 20...

Én, Gacsályi-Bába Barbara, teljes felelősségem tudatában kijelentem, hogy a benyújtott értekezés a szerzői jog nemzetközi normáinak tiszteletben tartásával készült. Jelen értekezést korábban más intézményben nem nyújtottam be és azt nem utasították el.

(Gacsályi-Bába Barbara)

Tartalom

Bevezetés.....	3
I. A földrajzi köznevekkel kapcsolatos elméleti kérdések	8
1. A földrajzi köznevek kutatástörténete	8
2. A földrajzi köznévfogalma	17
3. A névformáns fogalma	28
3.1. A földrajzi köznevek mint lexikális helynévformánsok	32
a) Elsődleges (primér) lexikális helynévformánsok	33
b) Másodlagos (szekundér) lexikális helynévformánsok	36
3.2. A földrajzi köznevek más (nem névformáns) funkciója a helynevekben	42
4. Rendszertani összefüggések a földrajzi köznevek és a névformánsok között	46
II. A lexikális helynévformánsok gyakorisági viszonyai	
a korai ómagyar kori helynevekben	52
1. A mikrotoponimákat alkotó lexikális helynévformánsok	
gyakorisági vizsgálata	53
1.1. A földrajzi köznevek jelentésmezőinek gyakorisági vizsgálata	53
1.2. Az egyes földrajzi köznevek gyakorisági vizsgálata	57
2. A lexikális településnév-formánsok gyakorisági vizsgálata.....	64
3. Összegzés	67
III. A földrajzi köznevek területi elterjedtsége	69
1. A földrajzi köznévi állomány lexikális tagoltsága	69
2. A földrajzi köznévi állomány fogalmi tagoltsága	81
3. A földrajzi köznevek területi elterjedtségét befolyásoló kognitív tényezők	87
4. A földrajzi köznevek szemantikai viszonyai	93
4.1. A korai ómagyar kori földrajzi köznevek jelentésének meghatározása	93
4.2. A földrajzi köznevek poliszém viszonyai	97
4.3. Szinonimitás a földrajzi köznevek állományán belül	103
IV. A földrajzi köznevek használatának speciális színtere:	
a középkori oklevelezési gyakorlat	105
V. Egy szemantikai mező földrajzi közneveinek szótörténeti vizsgálata	119
1. <i>vejsz(e)</i>	123
2. <i>tanya</i>	133

3. <i>szégye ~ cége</i>	139
4. Összegzés	144
Irodalom	148
Melléklet	166
1. Az értekezés magyar nyelvű összefoglalója	166
2. Az értekezés angol nyelvű összefoglalója	168
3. Publikációs lista.....	170

Bevezetés

1. A földrajzi köznevek mint helyet jelölő kifejezések bármely nyelv szókincsének, így a magyarnak is a központi elemkészletébe tartoznak, a helyek fajtájának megjelölésére ugyanis kizárólag ezek az elemek alkalmasak (vö. KIVINIEMI 1990: 44, HOFFMANN 2007: 58). A földrajzi köznevek kutatása a magyar nyelvtörténet szempontjából emellett azért bír kiemelkedő jelentőséggel, mert ez az egyik legkorábbról és leggazdagabban adatolható szócsoporthoz tartozik, amelynek elemei részint helynevekben, részint községi minőségükben jelentkeznek a korai okleveles forrásokban. A földrajzi közneveket ugyanis — csakúgy, mint ma — a régiségben sem pusztán helynévalkötő szerepben alkalmazta a nyelvhasználó közösség, hanem a környezet egyes objektumairól, helyeiről beszélve szintén ezekkel az elemekkel élt. A földrajzi közneveknek ezt a sajátos szerepét emelte ki KISS LAJOS is, amikor úgy nyilatkozott, hogy kizárólag földrajzi köznevekkel is jellemezni tudunk egy tájat anélkül, hogy akár egyetlen tulajdonnevet is használnánk (1972: 250).

A földrajzi köznevek jelenkori állományát NEMES MAGDOLNA doktori disszertációjában dolgozta fel (2005), a történeti földrajziköznév-állomány rendszerszerű áttekintése azonban mindeztől még nem történt meg. Dolgozatomban — bizonyos szempontokat kiemelve — e hiány pótlására teszek kísérletet azzal, hogy elsősorban a földrajzi köznevek történeti (diakrón) aspektusait állítom a középpontba. A magyar földrajzi köznevek feldolgozásához ugyanakkor egy analitikus feldolgozás is legalább ennyire hasznos támpontul szolgálhatna, amely az egyes szavakra irányítja a figyelmet. Ennek megfelelő formája egy történeti-etimológiai földrajziköznév-szótár lehetne, amely egyúttal tekintettel van a mai magyar nyelv területi viszonyaira is. Egy ilyenfajta analitikus munka alapjául szolgálhat aztán egy újabb szintetikus, összegző feldolgozásnak. Dolgozatom elméleti hozadékaival ennek a szótárnak a kialakítási elveivel is hozzájárul.

2. Elméleti keretét tekintve munkám — különösképpen a földrajzi köznevek és a helynevek viszonyának tisztázásában — alapvetően a funkcionális nyelvszemléletű helynévleírások¹ felől közelíti meg a kérdést, de egyes részletek kidolgozása során (hol csak kiegészítve a korábbi eredményeket, hol pedig egész fejezetet szentelve e szemléletmódnak) a kognitív felfogás is jelentős mértékben teret kapott. A helynevekkel kapcsolatos kutatásokban alkalmazott elméleti megközelítésnek azért lehet létjogosultsága egy a földrajzi közneveket

¹ A *funkcionális* jelző alkalmazása ezen a helyen elsősorban a HOFFMANN ISTVÁN-féle helynévleírási keretre utal, amely a mikrotoponimák funkcionális-szerkezeti leírásának elméleti keretét adja.

tárgyaló munkában is, mivel a földrajzi közneveket az általam végzett vizsgálat kronológiai határai között (azaz az ómagyar korban) dokumentálható módon rendre a helynevek részeként találjuk meg. A velük kapcsolatos kutatások ezért részben egybefonódnak a helynévtörténeti vizsgálatok lehetőségeivel és módszereivel is.

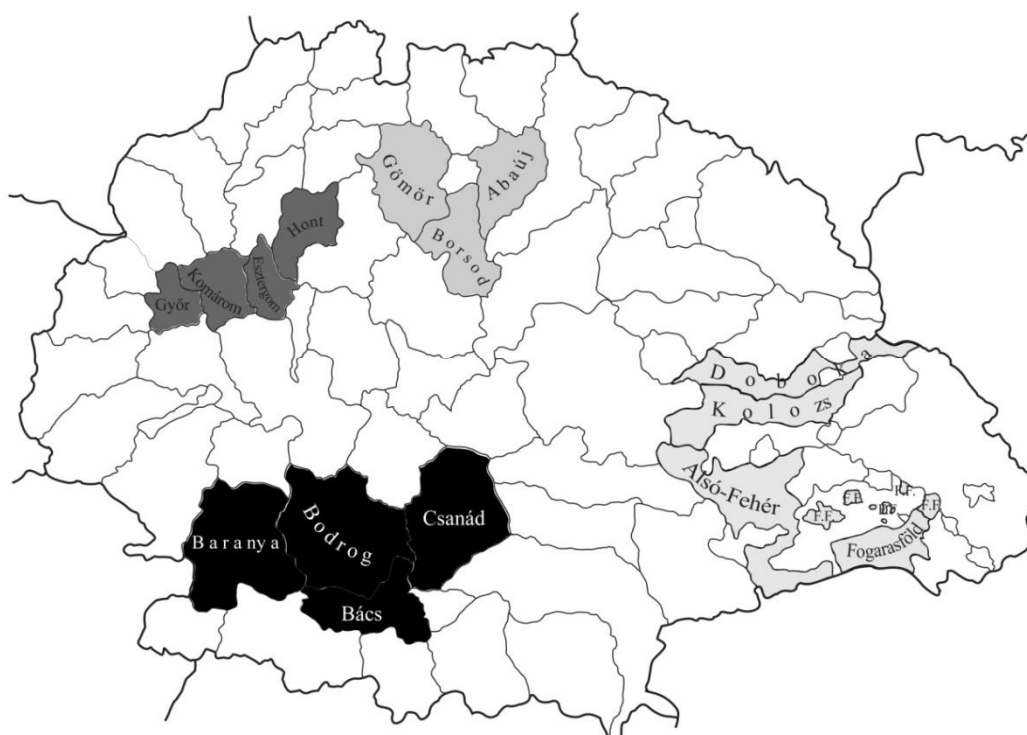
A kognitív megközelítés megítélésem szerint ráadásul eleve nem is idegen a nevek funkcionalista szemléletű leírásától, és különösen nem az általam is alkalmazott HOFFMANN ISTVÁN-féle helynévleírási kerettől. Ez a kapcsolat explicite is megjelenik HOFFMANN ISTVÁN munkájában: „a helynévadásban szerepet játszó funkcionális-szemantikai modellek (...) alapvetően a megismerés formáival, általában pedig az emberi tudással függnek össze”, tehát a névadási aktus maga is kognitív folyamat (1993: 44). A kognitív szemléletnek a helynévkutatásban való hasznosíthatóságával több munka is foglalkozott már ezen túlmenően is az eddigiekben. Dolgozatomban ennek a szemléletnek a földrajzi köznevek kapcsán kínálkozó lehetőségeit igyekszem bemutatni, mivel úgy vélem, hogy a kognitív nézőpont több olyan vitás kérdés eldöntésében a segítségünkre lehet ezen a területen, ami kapcsán a funkcionális helynévleírás kevésbé tudott egyértelműen állást foglalni.

A diakronia vizsgálata a kognitív nyelvészet eszközeivel természetesen sok esetben nehézségekbe ütközik, hiszen a megismerési folyamatok feltárása a korai ómagyar korra vonatkozólag szinte lehetetlennek tűnő feladat. Mégis, minthogy nem egy esetben „a beszélőknek a dolgokhoz való viszonyában vagy nézőpontjában történt módosulás határozza meg a nyelvbeli változást” (FAZAKAS 2003: 21, 2007: 21–3), a jelenkori viszonyok ilyen szempontú elemzéséből kiindulva érdemesnek tűnik ezt a szemléletet is érvényesíteni.

A dolgozatban mindemellett a dimenzionális nyelvészlelet — amely a nyelvi jelenségeket térbeli elterjedtségükben és időbeli változásaiban vizsgálja, kiegészítve mindezt a humán dimenzióval — ugyancsak rendező elvként működik. A térbeliség vizsgálata ugyanis a helyet jelölő szavak esetében megkerülhetetlen, az időbeliséget pedig az teszi különösen fontossá, hogy az egyik legjobban dokumentálható szócsoporthoz van szó.

3. Munkámban elsősorban a földrajzi köznevek korai ómagyar kori rendszerét és változási tendenciáit igyekszem feltárni, amihez azonban számos alkalommal felhasználtam a helyet jelölő közszavak jelenkori viszonyainak tanulmányozásából származó eredményeket, módszertani tapasztalatokat is. Ennek megfelelően a felhasznált források is kétféleképp voltak: egyes területeken a korai ómagyar korból származó adatokat, más vizsgálatokhoz pedig a mai névanyag földrajziköznév-állományát vettem figyelembe. A földrajzi közneveket az ómagyar kor viszonylatában négy területi egységet vizsgálva tanulmányoztam. Az adatállomány összeállításához GYÖRFFY GYÖRGY „Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza” (1963–1998) című munkáját (Gy.), valamint a HOFFMANN ISTVÁN, RÁCZ ANITA és TÓTH VALÉRIA

által szerkesztett „Helynévtörténeti adatok a korai ómagyar korból” (HA. 1., 2., 3., 1997, 1999, 2012), illetőleg a „Korai magyar helynévszótár” (KMHsz. 1., 2005) című munkákat használtam fel. A négy — bizonyos tekintetben önkényesen, főképpen célszerűségi, adatolási szempontok alapján — elkülönített területi egységet a következőkben határoztam meg: északon Abauj, Borsod, Gömör; keleten Doboka, Kolozs, Erdélyi Fehér, Fogaraszöld; délen Baranya, Bodrog, Csanád, Bács; északnyugaton pedig Győr, Komárom, Esztergom és Hont vármegyék alkotnak egy-egy összefüggő egységet (lásd az 1. ábrát).

1. ábra. Az Árpád-kori Magyarország vizsgálatra kijelölt területei.

Az említett alapvető forrásokon túl további adatokat merítettem a „Magyar Oklevélszótár”-ból (Oklsz.) is, amely ugyan lokalizációt nem nyújtott az adatokhoz, de az egyes földrajzi köznevek legkorábbi előfordulásának és későbbi kronológiai megoszlásának a feltárásában feltétlenül a segítségemre volt. Az ómagyar kori vizsgálatok kapcsán olykor szükségesnek mutatkozott — az adott témakör minél részletgazdagabb feldolgozásának céljából — az alapkörpuz további kitégítése is: így például a ’halászó hely’ jelentésű földrajzi köznevek elemzése során (az V. fejezetben) egyéb források adatait is felhasználtam.

A földrajzi köznevek vizsgálata során a minél teljesebb kép bemutatása érdekében természetesen tekintettel voltam a jelenkori földrajziköznév-állományra is, a különböző részletkérdésekben — célszerűségi okokból — annak más-más részcorpuzait felhasználva. A munkának ehhez a részéhez főként NEMES MAGDOLNA földrajziköznév-szótára nyújtott

megbízható kiindulópontot (2005). A szótár használata során ugyanakkor az is nyilvánvalóvá vált, hogy például a szóföldrajzi vizsgálatok szükségessé teszik a szótárhoz felhasznált forrásanyag kibővítését, hiszen az eddig feldolgozott adatállomány a földrajzinévgyűjtés és az adattárak megjelentetésének egyenetlensége folytán bizonyos mértékig hiányos, így egyes területek szókincsanyagának bevonása további gyűjtőmunkát is igényel. A földrajzi köznevek területi elterjedtségét befolyásoló nyelvtörténeti tényezők elemzésének alapját mindemellett „A romániai magyar nyelvjárások atlasza” című kiadvány jelentette. Minthogy pedig a földrajzi köznevek vizsgálatának egyes területei szűkebb névhasználói közösség nyelvhasználati szokásaira irányultak, ezekhez olyan névanyagot (Hajdúdorog helyneveit) választottam alapul, amelynek gyűjtését magam végeztem el, s ezáltal az egyes beszélők névhasználói kompetenciájáról és attitűdjéről közvetlenül is képet kaphattam.

4. Dolgozatom öt fő fejezetből áll, melyek közül a bevezető, elméleti fejezetben mindenekelőtt a földrajzi köznévfogalmának meghatározására és annak a lexikális helynévfórmánsfogalmával való kapcsolatának tisztázására teszek kísérletet. A földrajzi köznévfogalmának definiálása sokat emlegetett feladat a névtani szakirodalomban, ami azért is különösen lényeges, mert azzal tulajdonképpen a földrajzi köznevek állományáról, összetételéről is véleményt mondunk.

A földrajzi köznevek rendszerének leírásakor két egymástól elkülönülő (de egyúttal szorosan össze is függő) szerepkörét vizsgáltam a helyjelölő szavaknak: az egyes ide vonatkozó fejezetekben a helynevekbeli előfordulásukat (helynévfórmánsi és nem helynévfórmánsi funkciójukat) és közszóként való oklevélbeli megjelenésüket tipizáltam. A földrajzi köznevek rendszere azonban szorosan összefügg a változási folyamatokkal (például a helynévfórmánsok rendszertani átrendeződésével, a földrajzi köznevek előfordulási gyakoriságát alakító tényezőkkel vagy a földrajzi köznevek oklevélszóként való megjelenésének rendszertani okaival) is, amelyekre ezeken a fejezeteken belül ezért ugyancsak figyelmet fordítottam.

A földrajzi köznevek állományának változási folyamatai mégis legközvetlenebbül a szócsoport területi viszonyait befolyásoló tényezők feltárása révén kerültek a dolgozatomban előtérbe. A földrajzi köznevek területi elterjedtségére ható — egymással szorosan összefüggő, s olykor nehezen is szétválasztható — nyelvtörténeti tényezők, mezőösszefüggések, kognitív és szemantikai jellegű kérdések ugyanakkor a rendszerrel kapcsolatos sajátosságokkal is kapcsolatban vannak, így e nagyobb egység tanulságai az előző fejezetek eredményeire is állandóan reflektálnak.

A dolgozatot záró, az elméleti, módszertani tapasztalatokat egy konkrét szócsoporton bemutató esettanulmány ugyancsak a földrajzi köznevek változási folyamatait illusztrálja

azáltal, hogy egy eredetileg nem helyjelölő közsői csoport elemeinek (halászó eszközök, halászó helyek megnevezéseinek) szótörténetét mutatja be nagy figyelmet fordítva azokra a jelenségekre, amelyek ezek szemantikai átalakulását motiválták. Itt térek ki továbbá olyan összefoglaló jellegű kérdésekre is, amelyek a földrajzi köznevek kapcsán általában véve is központi jelentőségűek, s ennek folytán a korábbi fejezetekben részletes elméleti kifejtést kaptak.

I. A földrajzi köznevekkel kapcsolatos elméleti kérdések

1. A földrajzi köznevek kutatástörténete

1. A földrajzi köznevekkel kapcsolatos vizsgálatok — minthogy ezek a szavak a toponimákban a leggyakrabban előforduló nyelvi elemek — a helynevek kutatásában fontos szerepet töltenek be. Ezért tarthatjuk természetesnek azt is, hogy amikor a helynevekkel kapcsolatos feladatok a magyar nyelvtudományban előtérbe kerültek, mindig erősebb figyelem fordult a földrajzi köznevek felé is (HOFFMANN 2000: 64). Ennek megfelelően a szócsoport kutatásának fellendülését a rendszeres helynévgyűjtés megindulásához, vagyis az élőnyelvi adatok felhalmozódásához köthetjük mind a magyar, mind a nemzetközi névkutatásban. Ezt az impulzust a magyar földrajziköznév-kutatásnak az 1960-as években újabb nagy lendületet vett országos földrajzinév-gyűjtés adta meg (NEMES 2005: 4). A földrajzi köznevek mint helyet jelölő kifejezések ugyanakkor a magyar (és természetesen más) nyelv szókincsének (is) egyik központi elemkészletét jelentik; így a helynevekből kiemelve, önállóan is vizsgálhatók.

1.1. A földrajzi köznevek jelenkori kutatását leginkább az a körülmény jellemzi, hogy a szócsoportot a névkutatók többnyire helyfajta szerint tanulmányozták, s közöttük is egyes helyfajta — így a vizek és a kiemelkedések — kitüntetett figyelmet kaptak. A vízrajzi köznevek vizsgálata terén elsőként STRÖMPL GÁBOR nevét kell megemlítenünk, aki meglehetősen heterogén csoportokra osztja az összegyűjtött anyagot, így például a vízrajzi köznevek közé sorolja a növény- és állatvilágra utaló szavakat, illetőleg a víznevek részeként előforduló *kis*, *mély*, *öreg* stb. mellékneveket (GYÖRFFY 2011: 24). Ennek oka az — a földrajzi köznevek elemzésében később is megfigyelhető — tényező, hogy STRÖMPL valójában nem a vízrajzi közneveket, hanem a vízneveket alkotó szókincs leggyakoribb elemeit vizsgálta (1930). SZABÓ T. ATTILA „A kalotaszegi helynévanyag vízrajzi szókincese” című munkájában a vízrajzi köznevek összegyűjtésén túl azok pontos lokalizálását, élő vagy elavult voltának megállapítását és jelentésének meghatározását tűzi ki célul (1942: 4). A vízrajzi köznevek körének kijelölése terén azonban ez a munka is kifogásolható, mivel olyan elemek is bekerültek a 42 vízrajzi közszót tartalmazó gyűjteménybe, amelyek földrajzi köznévi funkcióban önmagukban nem, hanem csak képzett formájukban fordulnak elő, ilyen például a *nád* és a *sás* lexéma (GYÖRFFY 2011: 24–5). BENKŐ LORÁND „A Nyárádmunte földrajzinevei” című munkájában a víz-

rajzi közneveknek szánt önálló fejezetben szintén jelzi az adott vízrajzi köznévi jelentését, élő vagy kihalt voltát, és ugyancsak érvényesít területi szempontokat is (BENKŐ 1947a: 16–8). GYÖRFFY ERZSÉBET BENKŐ monográfiájában is joggal kételkedik néhány közszo földrajzi köznévi jellegében, így véleménye szerint például az *aszúpatak* és *cigánypatak* nyelvi egységeket sokkal inkább kétrészes vízneveknek tekinthetjük (ti. *Aszú-patak*, *Cigány-patak*), s bennük csak a *patak* lexéma tartható földrajzi köznévként. Megkérdőjelezhetőnek véli továbbá a *holt* ’kiszáradt’ jelentésű melléknévi igenév vízrajzi köznévként való felvételét is, még akkor is, ha az előtagként holtágak megnevezésére szolgál (GYÖRFFY 2011: 25). KÁZMÉR MIKLÓS Alsó-Szigetköz földrajzi neveit vizsgáló munkáját azért kell az itt idézett írások között külön is kiemelnünk, mert a vízrajzi köznevek jelentésének és adatainak megadásán túl arra is vállalkozik, hogy az egyes földrajzi köznevek megterheltségéről is szóljon (1957). A sort az 1990-es években készült munkákkal folytathatjuk: vízrajzi köznevek helynévalkotó szerepét vizsgálta a Körösök vidékén BÍRÓ FERENC (1997a), a Felső-Berettyó mentén Cs. NAGY LAJOS (1999: 31–5), az Alsó-Szigetközben UNTI MÁRIA (1997), illetve a Dunántúlon GERSTNER KÁROLY (1995). Ezek között a munkák között kell megemlítenünk VÖRÖS OTTÓ vízrajzi közneveket feldolgozó monografikus igényű írását (1999), amely nem csupán egy meghatározott terület vízrajzi közneveinek szótárát teszi közzé, hanem a lexikális egységek gyakoriságát is igyekszik bemutatni. GYÖRFFY ERZSÉBET a dolgozat külön érdekésként említi azt, hogy a kutatási eredményeket a szerző térképlapokon is összefoglalja, amelyek ezáltal szóföldrajzi vizsgálatok forrásanyagaként is szolgálnak (2011: 26).

A helyfajták szerinti vizsgálódás a történeti irányultságú munkákban is megjelenik. GYÖRFFY ERZSÉBET ómagyar kori folyóvíznevekkel foglalkozó monográfiájának földrajzi közneveket tárgyaló fejezetében 12 vízrajzi köznévi szótörténeti elemzésére vállalkozik (2011: 85–104). Az egyes lexémák etimológiai, hangalaki, jelentésbeli és szóföldrajzi jellemzőinek leírásán túl azok helynevekben való előfordulásának gyakoriságát érintő megállapításokat is tesz. Eszerint a vízrajzi köznevek relatív gyakorisága a magyar helynévalkotás általános törvényszerűségeit tükrözi. A korai ómagyar kori, vízrajzi köznevet tartalmazó folyóvíznevek 90%-ában a négy leggyakoribb (a *patak*, a *víz*, az *ér* és a *sár*) vízrajzi köznévi valamelyike jelenik meg (2011: 85–6). Hasonló megállapítást tesz HOFFMANN ISTVÁN 33 korai ómagyar kori vármegye nem településnévi adatait vizsgálva. 5500 mikrotoponimában 150 földrajzi köznévi

előfordulási gyakoriságának elemzésével arra a következtetésre jut, hogy az összes földrajzi köznévv egyötöde adja a névelőfordulások négyötödét (2000: 64).¹

1.2. A földrajzi köznevek helyfajták szerinti kutatása terén a vízrajzi köznevek mellett a másik kitüntetett szócsoporthoz tartoznak a domborzati köznevek állománya. E köznevek rétegét s az azokkal kapcsolatos névhasználati szokásokat elsőként RÉVÉSZ SAMU tekintette át a 19. században, igyekezvén kijelölni az irodalmi nyelv számára azok jelentését (1878, vö. RESZEGI 2011: 30). HEFTY GYULA ANDOR „A térszíni formák nevei a magyar népnyelvben” című művében a kiemelkedéseket és a völgyet jelentő szavak csoportját próbálta meg feltárni (1911). HEFTY a teljes magyar nyelvterület térszínformaneveit kutatta, s az így összegyűjtött mintegy 80 köznevet eredetük szerint, illetőleg az általuk jelölt térszíni formák jellemző jegyei alapján vizsgálta. Mindezeket felül igyekezett bemutatni a vizsgált földrajzi köznevek használati körét is. Ezt követően inkább már csak kisebb területi egységek hegyrajzi közneveit vizsgálták kutatóink. ÁRVAY JÓZSEF például a barcasági Hétfaluban és Kalotaszegen végzett gyűjtéseit publikálta (1941, 1942), TAMÁSNÉ SZABÓ CSILLA pedig a Székelyhodos helynévanyagában szereplő, részben elhomályosult jelentésű, részben ma is használatos domborzati közneveket gyűjtötte össze (1997).

RESZEGI KATALIN az Árpád-kori Magyarország hegyneveit vizsgáló monográfiájának részeként a hegyrajzi köznevek szótörténeti jellemzésére is vállalkozik (2011: 67–119). Az etimológiai, jelentésbeli, hangtörténeti és szóföldrajzi leírásokat adó fejezet összegzéseként általános szabályszerűségekre is rámutat. Így például igazolja azt a nézetet, mely szerint egy jelentésbeli kategória adott területhez kötött lexikális sokszínűsége a szóban forgó terület földrajzi környezetével magyarázható. A hegyrajzi köznevek gyakoriságára vonatkozóan pedig azt állapítja meg, hogy a korai ómagyar kor névalkotásában azok a leggyakrabban használatos lexémák, amelyek általános jelentésűek, vagyis elsődlegesen is kiemelkedést jelölnek. A hegyrészt jelentő földrajzi köznevek kisebb számát így egyfelől azok speciálisabb jelentéstartalmával magyarázza. A névadás kognitív oldalát is megvilágítja ugyanakkor azáltal, hogy megjegyzi: a kiemelkedések ebben az időszakban még nem töltöttek be olyan fontos szerepet az emberek életében, hogy ezáltal külön névvel illessék a hegyek mellett azok egyes részeit is (2011: 115).

1.3. Egy adott szemantikai mező vizsgálata áll BÍRÓ FERENC (1997b) és HORVÁTHNÉ KISPÉTER ZSUZSANNA munkájának középpontjában (1997), akik szántók nevében előforduló

¹ HARMATTA JÁNOSnak a névalkotó lexémák gyakoriságát tárgyaló írása ugyancsak a helynévrendszereket érintő általánosítási lehetőségekre mutatott rá (1982).

földrajzi köznevekkel foglalkoztak. Gazdálkodástörténeti szempontból fontos földrajzi közneveket dolgoz fel több néprajzkutató is, így például BALASSA IVÁN a legeltetés műszavaira, az *avas*, *avar*, *havas* lexémákra (1973) és a földhasználati módokat kifejező *parlag*, *ugar*, *tanorok* szavakra fordít figyelmet (1970). TAKÁCS LAJOS pedig az irtásgazdálkodás emlékeit őrző *törzsökös*, *csonkás*, *vész*, *irtásföld*, *járt föld* földrajzi közneveket elemzi (1970, 1974, vö. HOFFMANN 2003a: 118).

A földrajzi köznevek helyfajták szerinti csoportosítása és ennek alapján történő feldolgoása a korábbi kutatások kedvelt terepe volt, de a helyneveket feldolgozó munkák gyakran napjainkban is ezt a szemléletet helyezik előtérbe (lásd például GYÖRFFY 2011, RESZEGI 2011). RESZEGI KATALIN szerint a különböző helynévfajtákhoz kapcsolódó névadási-névhasználati szokások eltérőek lehetnek, ami nyelvi természetű különbségeket is eredményezhet közöttük (2011: 11, vö. még HOFFMANN 2007: 85, 93, 100–13). A névfajták szerinti névelemzés fontosságát és relevanciáját hangsúlyozza a finn helynévrendszer kapcsán EERO KIVINIEMI (1990), a magyar helyneveket illetően pedig HOFFMANN ISTVÁN is (1993: 34–5, RESZEGI 2011: 23).

2. A földrajzi köznevek történeti jellegű vizsgálatában a fent említettek mellett leginkább egy-egy földrajzi köznévi szótörténeti elemzésére vállalkoztak kutatóink. A helyneveknek a magyar nyelvtörténet korai szakaszára vonatkozó forrásértéke nem vitatható, a nyelvtörténeti folyamatok kutatásában azonban mindeztől nem foglalták el az őket megillető helyet (KENYHERCZ 2008: 180, vö. még RESZEGI 2011: 29–30). A helynevek óriási előnye a közszavakkal szemben elsősorban azok korai dokumentáltságában rejlik, s ezen túl abban, hogy konkrét területhez kapcsolhatóságuk révén névkörnyezetükkel együtt vizsgálhatók (KENYHERCZ 2008: 176). Hasonló előnyöket mutatnak fel a földrajzi köznevek is a nyelvtörténeti kutatásokban való felhasználhatóság kapcsán, hiszen azok legfőbb értéke — éppen a helynevekben való jelentkezésük okán — a korai adathozhatóságuk és lokalizálhatóságuk. Ezért is meglepő, hogy — noha szótáraink címszavai között természetesen rendre ott találjuk a földrajzi közneveket is — e szócsoporthoz történeti állományának feldolgozása mindmáig várat magára.

Egy-egy földrajzi köznévi szótörténeti jellemzésére ugyanakkor a legutóbbi időkből is több példát említhetünk: HOFFMANN ISTVÁN a *patak*-ot (2003b), BÁRTH M. JÁNOS pedig a *vápa* földrajzi köznevet dolgozta fel (2010: 177–87). Az 1980-as–90-es években a legtöbb szófejtés e körben KISS LAJOSTól való (2003a: 118), aki foglalkozott a *mart* lexémával (1991a), a karsztvidékek *zsomboly* ~ *omboly* szavával (1987: 342–5) és régi *haláp* szavunk eredetével

(1988: 456–7), valamint a bányászathoz kapcsolódó régi földrajzi köznevekkel: az *akná*-val (1991b) és a *handal*-lal (1995a), a latin *promontorium* magyar megfelelőjével, az *előhegygyel* (1991c), illetőleg a *gyógyfürdő* köznévvé születésével (1993). Az újabb keletű helynevekben való előfordulásainak elemzésével a *szer* földrajzi köznévvé jelentésfejlődésének részleteiben adott további adalékokat HAJDÚ MIHÁLY tanulmánya (1986–1987).² PÉNTEK JÁNOS a *kert*, *gyepü* és *határ* szavakat taglalta írásában (1997, a *kert* szótörténetéhez lásd még HOFFMANN 2010: 82–3). VÖRÖS OTTÓ két eltűnt helyjelölő közszavunkról: a *csepeles*-ről (1995) és a *tanárok*-ról (1997) írt tanulmányaiban; PELLE BÉLÁNÉ a *tanya* (1981), FEKETE PÉTER a *kő* (1996), JUHÁSZ DEZSŐ a *bőrhíd* (1986), TAKÁCS LAJOS pedig a *förtés* szavunkkal foglalkozott (1981). Meg kell említenünk ebből az időből még HORGOSI ÖDÖN és ZOLTÁN ANDRÁS etimológiai szempontból fontos eredményeit, előbbi a *porond* (1989), utóbbi az *öböl* szavunk eredetével (1997) kapcsolatosan adott újabb magyarázatot.

Egy-egy földrajzi köznévvé helynevekbeli előfordulásával, jelentéstörténetével, használatával és elterjedtségével foglalkozó tanulmányokat azonban már a 70-es évekből is nagy számban sorolhatunk (vö. HOFFMANN 2003a: 117). A *hát* földrajzi köznévvé helynevekbeli szerepével foglalkozik BALOGH LÁSZLÓ (1972a), de hasonló módon dolgozza fel a *szeg* földrajzi köznévet BAKOS JÓZSEF is (1970). A *telek* jelentéstörténetét tárgyalja FÖLDES LÁSZLÓ (1971, vö. még JAKAB 1957: 81–6), a *dűlő* földrajzi köznévről ír KOVÁCS ISTVÁN (1963) és BALOGH LÁSZLÓ (1972b), a *fok* helyet jelölő közszóval pedig REUTER CAMILLO és ANDRÁSFALVI BERTALAN (1970) foglalkozott. A *kégy*, *kengyel* kihalt földrajzi köznévet elemzi REUTER CAMILLO (1971), a ma már szintén csak helynevekben fellelhető *aszó* szavunkat NYÍRI ANTAL (1978, 1979, vö. még VÉRTES 1964, TAKÁCS 1969), a *ság*, *ség*, *seg* régi földrajzi köznévet pedig PESTI JÁNOS tárgyalja (1987). Ki kell emelnünk a sorból KÁZMÉR MIKLÓSNAK „A »faluk« a magyar helynevekben” című munkáját (1970), amelyet HOFFMANN ISTVÁN módszertani következetessége, áttekinthetősége, egyneműsége és az ezekből következő eredményei miatt méltán említ a magyar helynévkutatás kiemelkedő műveként és a szűkebb értelemben vett névföldrajzi kutatások egyik legjelentősebb alkotásaként (2003a: 91). A monográfia a *faluk* földrajzi köznévet tartalmazó nevek jelentés- és alakszerkezetét, ennek jellegzetes változásformáit, valamint a köznévvé kronológiai és névföldrajzi sajátosságait tekinti át.

Az ómagyar kori helynevekben földrajzi köznévi jelentésű fanevek szócsoportjának egy-egy elemével is foglalkozott néhány tanulmány: a *haraszt* és a *tölgy* gazdag szócsaládját MOÓR ELEMÉR (1964), REUTER CAMILLO (1965) és CSÖRE PÁL (1968), a *magyal*, *muzsdaly*, *cser*

² E szóról korábban PAIS DEZSŐ írt részletezően (1962).

és *gyümölcsény* szavunkat pedig REUTER CAMILLO dolgozta fel (1975, 1976, 1963, vö. még BÁBA 2007). Legutóbb BÁRTH M. JÁNOS foglalkozott székelyföldi történeti helynevekben előforduló, alkalmi földrajzi köznévi jelentésű fanevekkel, így például a *száldob* ~ *szádok*, *tölgy* és *muzsdaly* lexémák helynevekbeli előfordulását és szóföldrajzi megoszlását tárta fel (2010: 161–4).

3. Minthogy a földrajzi köznevek — a helynevek részeként — az ómagyar korban csakúgy, mint a jelenkorban pontosan helyhez köthetők, jelentőségük szóföldrajzi vonatkozásban is számottevő. A földrajzi köznevek szókincsünk egyik legkorábbi és leggazdagabban adatolható szócsoportja. Szövegemlékeink száma a 15. századig igen csekély, és ezek a források általában nehezen köthetők helyhez, a földrajzi köznevek viszont jobbra helynévi szórványok névtestében már a 10–11. századtól kezdve nagy bőségben állnak rendelkezésünkre, és többségük egyértelműen lokalizálható (KÁLMÁN 1967: 344). A névföldrajzi vizsgálat³ lehetőségét elsőként PESTY FRIGYES veti fel (1878: 30), s az alkalmazására tett úttörő kísérletet HEFTY GYULA ANDORNak „A térszíni formák nevei a magyar népnyelvben” című munkája jelenti (1911). A földrajzi köznevek ómagyar kori szóföldrajzi vizsgálatának jelentőségére több kutatónk — köztük KÁLMÁN BÉLA (1967: 344), BENKŐ LORÁND (1957: 51), TÓTH VALÉRIA (1997: 262–5, 2001: 225–8, 2002) és HOFFMANN ISTVÁN (1997: 141–54) — is felhívta a figyelmet. A nyelvtörténeti, nyelvjárás-történeti érdekű névföldrajz első megállapításait MELICH JÁNOS nevéhez köthetjük (KÁZMÉR 1970: 12, MELICH 1925: 53), aki a *jó* elterjedésének területi viszonyait kísérte meg bemutatni. Egy-egy földrajzi köznévi területi megoszlásával később is többen foglalkoztak: BENKŐ az *öttevény* ’töltés’ (1957: 51) és *ropó* ’lejtő’ (1947b: 27), KÁLMÁN BÉLA a *hany* (1944: 100), LŐRINCZE a *bérc* ~ *börc* (1946: 22), SZABÓ T. ATTILA az *erge* (1933: 242), HOFFMANN ISTVÁN a *patak* (2003b: 669–70) kapcsán. PESTI JÁNOS a *ság*, *ség*, *seg* régi földrajzi köznévi *séd*-del való etimológiai összefüggését veti fel annak területi elterjedése alapján (1987). KÁZMÉR MIKLÓS (1970) és VÖRÖS OTTÓ (1999) már említett monográfiája a szóföldrajzi kutatások szempontjából is alapvető munkának számít. A szóföldrajzi–névföldrajzi kutatások megélénkülésére — csakúgy, mint a földrajzi köznevekkel való foglalkozásra általában — az 1980-as–90-es években az egyre szaporodó megyei, járási névtárak is ösztönzőleg hatottak (HOFFMANN 2003a: 153).

TÓTH VALÉRIA „Ómagyar helyneveink és a névföldrajz” című tanulmányában több lehetőséget tárgyalja a földrajzi köznevek szóföldrajzi vizsgálatának. Árpád-kori helyneveink segítségével vizsgálhatjuk egyrészt egy-egy földrajzi köznévi térbeli és időbeli elterjedését, de leg-

³ A névtan és a nyelvföldrajz kapcsolatának bibliográfiai összefoglalását lásd JUHÁSZ 1993, HOFFMANN 2003a: 153–7.

inkább több lexéma térbeli eloszlását ábrázoló térképlap egymásra vonatkoztatásával vonhatunk le tanulságokat: egy-egy lexéma szóföldrajzi vizsgálatánál ugyanis több eredménnyel kecsegtet az adott szómező elemeinek együttes elemzése (1998: 121–34). Másrészt egyetlen lexéma szóföldrajzi vizsgálatának is lehet nyelvileg jelentősége, amennyiben a különböző területeken a lexéma más-más jelentésben adatolható (TÓTH V. 1997: 262–5). RESZEGI KATALIN és GYÖRFFY ERZSÉBET ennek a szemléletnek megfelelően adott mintát egy-egy helynévfajta ómagyar kori névföldrajzi vizsgálatára: RESZEGI KATALIN Árpád-kori hegyrajzi köznevek (2011: 77, 83, 88, 117–9), GYÖRFFY ERZSÉBET pedig ugyancsak Árpád-kori vízrajzi köznevek területi elterjedését vetítette térképre (2011: 88–104). BÁRTH M. JÁNOS székelyföldi történeti (döntően 17–18. századi) helynevek részeként előforduló földrajzi köznevek szóföldrajzi vizsgálatával gazdagította az eddigi névföldrajzi és a szókincstörténeti kutatásokat (2010: 66–176). A névföldrajzi kutatásokat KÁZMÉRHOZ hasonlóan három típusra osztja: a történettudományi, a nyelvjárási–nyelvjárás-történeti–nyelvtörténeti és a névtani–névközpontú–névélettani célú névföldrajzra (2010: 8–14). A földrajzi közneveket 11 csoportba sorolva az egyes kategóriák elemeire vonatkozóan gyakorisági listát közöl, s a földrajzi köznevek területi elterjedését ezt követően 100 térképlap segítségével mutatja be. A névközpontú lexémák szóföldrajzi vizsgálatának tanulságai között megfogalmazza, hogy névjárásokat nem, jobbra csak területi tendenciákat lehet leírni (i. m. 173).

4. A földrajzi köznevek vizsgálata nemcsak a magyar névtani és nyelvtörténeti kutatásokban számít fontos területnek, hanem az 1950-es évektől kezdve Európa-szerte is egyre több írás foglalkozik az egyes nyelvek földrajzi közneveivel, azon belül is elsősorban az etimológiájukkal és szótörténetükkel (NEMES 2005: 8).

Az angol nyelv földrajzi közneveit vizsgáló MILLWARD munkáját újszerű szemlélete miatt fontos az elsők között megemlítenünk. MILLWARD szerint ugyanis a földrajzi közneveket a legtöbb esetben nem célszerű önmagában, elszigetelten vizsgálni: a jelentésmező más elemei (sőt egy meghatározott terület teljes földrajzi köznévi szókincse) ugyanis nagyban befolyásolják az adott földrajzi köznévvvel kapcsolatos nyelvi jelenségeket (1972: 51), ezért a földrajzi köznevek rendszere hálózatként képzelhető el. NICOLAISEN meggyőzőnek ítéli a *hálózat* kifejezést, amely véleménye szerint nem hordozza magában a *rendszer* teljességre és kizárólagosságra utaló jegyeit, ugyanakkor mégis azt implikálja, hogy a földrajzi köznevek területenként valamilyen nem önkényes és nem véletlenszerű rendszert alkotnak (1977: 159). Ezt a gondolatot a magyar szakirodalom névjárás fogalmával rokoníthatjuk (NEMES 2005: 10), mely szerint a nyelvjárásokhoz hasonlóan egy-egy terület helynevei alapján is táji különbségek rajzo-

lódhatnak ki.⁴ MILLWARD Rhode Island-i vizsgálatai által a helynevekre vonatkozó általános és (úgy tűnik) nyelvektől független törvényszerűséget is megfogalmaz a földrajzi közneveknek a helynevekben való gyakoriságával kapcsolatosan: úgy véli, hogy adott területen a legkedveltebb földrajzi köznevek használatosak a helynevek nagy többségében (1972).

A földrajzi köznevek és a tulajdonnevek eltérő grammatikai viselkedését tárgyalja a horvát nyelv földrajzi köznevei alapján ŠIMUNOVIČ (1982). Megfigyelései, mely szerint a köznevek és a tulajdonnevek ragozása eltérő, illetve a tulajdonneveknek a legtöbb esetben nem lehet többes száma, részben a magyar nyelvre is vonatkoztathatóak (NEMES 2005: 10).⁵ Szintén fontos a dolgozat szempontjából megemlítenünk az ír PAUL TEMPAN írását, amelyben a földrajzi köznevek történeti vizsgálata kerül előtérbe az ír domborzati köznevek kronológiai vonásainak feltárása által (2009: 943–51).

A nemzetközi szakirodalomban a földrajzi köznevek állományához több kutató is azok névtani és nyelvtörténeti szempontú vizsgálatán túlmutató szándékkal nyúlt, így például PETER NITSCHÉ a lengyel nyelv földrajzi szókincsének a segítségével kívánt hozzájárulni a szláv őshaza sajátosságainak a feltárásához (1964: 1). A szláv földrajzi köznevek tanulmányozása terén MALKO nevét ugyancsak meg kell említenünk, aki az általa összegyűjtött 1500 cseh és szlovák földrajzi köznévi segítségével szintén a szláv őshaza kutatásával, egészen pontosan annak lokalizációjával foglalkozott, minthogy véleménye szerint a földrajzi köznevek a szókincs egy teljesen ősi rétegébe tartoznak, s ezáltal alkalmasak az ilyenfajta kutatások alapanyagául szolgálni (1974: 3).⁶ A földrajzi köznévi meghatározásával foglalkozó nemzetközi szakirodalmi munkákat a megfelelő fejezetben idézem.

5. Mind a hazai, mind a nemzetközi névtudományban a kutatók fontos célnak tekintik a földrajzi köznevek állományának összegyűjtését és kiadását. Ezen a téren a szláv névkutatók járnak az élen, hiszen KISS LAJOS már a IV. Magyar Névtudományi Kongresszuson arról számolhatott be, hogy több szláv nyelv földrajzi köznévi-szótára is elkészült (1989). A Finn Névtani Archivum, amely két és fél millió élőnyelvi gyűjtésből származó helynévadatot tartalmaz, ugyancsak lehetővé teszi a finn földrajzi köznevek együttes elemzését

⁴ HOFFMANN ISTVÁN a jelenségre a névjárás fogalmát használja (HOFFMANN 1993: 29), JUHÁSZ DEZSŐ szerint azonban névjárásokról kevésbé, inkább az egyes jelenséghatárok kirajzolódásáról beszélhetünk (1994: 112).

⁵ PETAR ŠIMUNOVIČ „An der Grenze von Toponym und Appellativ” című tanulmányát elsődleges forrásként nem ismerem, ezért annak gondolatait NEMES MAGDOLNA interpretációja (2005) nyomán mutatom be.

⁶ A földrajzi köznevekkel kapcsolatos nemzetközi kutatásokról lásd még NEMES 2005: 8–17.

(MIIKKULAINEN 1996: 249),⁷ de szintén létezik az angol nyelvre vonatkozólag is földrajziköznév-gyűjtemény, amelyet SWAYNE nevéhez köthetünk (1956).

Ami pedig a magyar földrajzi köznevek élőnyelvi gyűjtésének helyzetét illeti, ennek a kiindulópontjaként az 1960-as–70-es években megjelent hazai névtárakat említhetjük meg, amelyek területi földrajzi köznévi szótárakat is tartalmaznak a földrajzi köznévi elemek jelentésével és többnyire a visszakereshetőséget is lehetővé tevő mutatóval. Ezeknek a névtáraknak a földrajzi köznevek gyűjtésére vonatkozó módszere azonban nem mondható egységesnek. A „Somogy megye földrajzi nevei” című kötet például nem a nevekből kiemelt földrajzi közneveket, hanem külön kérdőíves kikérdezéssel készült szólistát közöl (SMFN. 35–6). A munkát elvégző MARKÓ IMRE LEHEL ugyanis joggal véli úgy, hogy a nyelvközösség földrajzi köznévi anyaga nem feltétlenül fedi a tulajdonnevekben megjelenő földrajzi köznevek állományát. A tulajdonnevek között vannak például mesterségesen alkotott nevek is, amelyek nem az illető nyelvközösségtől származnak, így például a kataszteri térképet készítő mérnök kiegészítő névelemként olyan földrajzi köznevet is használhatott, amelyet az adott nyelvközösség akár nem is ismert. A Somogy megyei kötetben a földrajziköznév-lista összeállítóinak törekvése ezért az volt, hogy a nyelvközösség közvetlen nyelvhasználatán alapuló köznevek kerüljenek a listába, ezért például a földrajzi nevekben megjelenő, de közszói jelentésükben már kihalt elemeket (helyesen) nem szerepeltették a jegyzékben (pl. *mál*). Az egyes címszavak értelmezései kapcsán arról is tudomást szerezhethetünk a somogyi kötetből, hogy azok mindig a népi értelmezésen alapulnak, tehát semmiféle filológiai segédletet nem vettek hozzá igénybe a szerzők (SMFN. 35–6). A Somogy megyei kötet elveit követve jelent meg a „Tolna megye földrajzi nevei” és a „Baranya megye földrajzi nevei” című kötetekben is a földrajzi köznevek értelmező szótára (TMFN. 37–47, BMFN. II, 951–8). Ettől némiképp eltért azonban a „Veszprém megye földrajzi nevei” című kiadványok munkamódszere. Itt ugyanis a földrajzi nevekben szereplő földrajzi köznevekből előzetesen összeállított listát kérdezték ki bizonyos kutatópontokon (VMFN. I, 15, VMFN. II, 15, VMFN. III, 16, VMFN. IV, 20). További problémát jelent, hogy egyes földrajzinév-tárakban a földrajzi köznevek jelentésmeghatározása nem feltétlenül a helyi nyelvhasználat, hanem korábbi, máshol közölt definíciók alapján történt (vö. HOFFMANN 2003a: 57).

A hazai névkutatásban gyakran megfogalmazódik az igény egy a magyar nyelvre vonatkozó jelenkori földrajziköznév-szótár egybeállítására. Ennek kielégítéséhez járult hozzá NEMES

⁷ Az adatbázis fejlesztésére nagy hatással volt EERO KIVINIEMI helynévelmélete (1990), aminek következtében a nevek szintaktikai és szemantikai elemzése is teret kap az adatbázisban, s egyúttal a földrajzi köznevek is fontos szerephez jutnak (MIIKKULAINEN 1996: 248).

MAGDOLNA a 2005-ben elkészült doktori (PhD) értekezésének mellékleteként közölt földrajziköznév-állománnyal. Szótárában tájszótárak, megyei, járási és adott településekre vonatkozó földrajzinév-tárak gyűjteményeit használta fel.

6. A fentiekből jól látható, hogy melyek azok a kérdéskörök, amelyek az eddigiekben a földrajzi köznevek fő kutatási irányait jelentették. A földrajzi köznevek jelenkori és történeti vizsgálatában a helyfajták szerinti feldolgozás például igen eredményesnek bizonyult, emellett a történeti kutatások kiemelt területe volt az egyes földrajzi köznevek szótörténeti jellemzése. Ezek a kutatások jól belesimulnak a magyar nyelvtudomány fontos vonulatának, az etimológiai vizsgálatoknak a rendjébe. A földrajzi köznevek, lévén szó a magyar szókincs egyik legkorábbi és leggazdagabban adatolható szócsoportjáról, kitűnő alapot biztosítanak a szóföldrajzi kutatások számára is, amit az eddigi igen gazdag jelenkori és történeti nyelvföldrajzi kutatások is igazolnak.

Az is nyilvánvaló azonban, hogy — egy-egy lexéma, illetőleg a közelmúltban feldolgozott víz- és hegyrajzi köznevek szókinctörténeti jellemzését (GYÖRFFY 2011: 85–104, RESZEGI 2011: 67–119) leszámítva — a földrajzi köznevek történeti állományának átfogó elemzése a korábbiakban meglehetősen háttérbe szorult. Az előzményirodalom által jól kirajzolódott azok a pontok is, amelyek a földrajzi köznevek tanulmányozásakor egy átfogó vizsgálat keretében elkerülhetetlenek.

A fenti szemléből kimaradtak azok az írások, amelyek a földrajzi köznevek nyelvi kategóriájának a jellemzésével általában foglalkoznak, többnyire azzal az igénnyel, hogy más nyelvi részrendszerektől elkülönítve megpróbálják az ide tartozó szóállomány terjedelmét és összetételét meghatározni, s egyúttal megkíséreljék közös vonásaik alapján jellemezni e szavak nyelvi helyzetét és szerepét. Mivel ez a kérdés értekezésemnek is fontos, meghatározó témakörét jelenti, az erre vonatkozó szakirodalom áttekintésére az ezzel a problémával foglalkozó következő alfejezetekben vállalkozom.

2. A földrajzi köznév fogalma

1. A földrajzi köznév fogalma igen nehezen meghatározható, érthető tehát, hogy állandó viták folynak róla a magyar és a nemzetközi szakirodalomban egyaránt. Bár az 1950-es évektől kezdve Európa-szerte egyre több írás foglalkozott az egyes nyelvek földrajzi közneveivel, azon belül is elsősorban azok etimológiájával és szótörténetével, a fogalom pontos meghatározásának hiánya, illetve a terminusok keveredése nehezíti ezeknek a munkáknak az áttekin-

tését (vö. NEMES 2005: 8). A fogalom meghatározására irányuló nemzetközi kutatások közül kiemelhetjük például MILLWARD kísérletét, aki az angol nyelvben előforduló földrajzi köznevek univerzális jegyeinek a megfogalmazásával határolta körül a fogalmat (1972).⁸ Az orosz névtani szakirodalomból a földrajzi köznévi definiálását illetően például PODOLSKAJA nevét kell megemlítenünk, aki megállapítja, hogy a földrajzi köznévi olyan szó, amely földrajzi objektumot jelöl, és gyakran áll helynevek részeként vagy helynévi funkcióban (1978: 44). MILLWARD ugyanakkor arra is felhívja a figyelmet fent idézett művében, hogy egy adott terület vagy a teljes szókinccs részeként is előfordulnak olyan földrajzi tulajdonságra utaló elemek, amelyek nem jelennek meg a helynevekben (1972). A földrajzi köznévi fogalmát illetően jelen munka szempontjából ugyancsak fontos gondolatot fogalmaz meg ALEXEY SKLYARENKO és OLGA SKLYARENKO, akik szerint a földrajzi köznevek rendszere egy piramisként képzelhető el, amelyen a földrajzi köznevek helynévalkotó képességüknek megfelelően helyezkednek el (2005: 277).

2. A földrajzi köznevek szerteágazó és gazdag magyar szakirodalmában is számos kísérletet tettek a kutatók a szócsoport fogalmának meghatározására és kategorizálására: ezeket a megközelítéseket legutóbb BÁRTH M. JÁNOS foglalta össze (2010: 66–8, de lásd még NEMES 1999 is). Ennek ellenére nem tűnik fölöslegesnek e helyen sem az ehhez a témakörhöz kapcsolódó megállapítások áttekintése márcsak amiatt sem, hogy ezek belső ellentmondásait saját felfogásom kialakítása során elkerülhessem, illetve feloldhassam, másrészt viszont a bennük megmutatózó előremutató javaslatokat tovább gondolva beépíthessem saját megközelítembe. A földrajzi köznevek definiálása és osztályozása során a szakemberek alapvetően két fő szempont valamelyikét érvényesítették: egyesek a helynevekben betöltött szerepük, mások a jelentésük alapján tartották megragadhatónak a kategória leírását. A földrajzi köznevek funkcióját helyezi előtérbe LŐRINCZE LAJOS, aki „Földrajzineveink élete” című munkájában a magyar szakirodalomban először használta magát a terminust is. Véleménye szerint „A földrajzi köznevek a szókinccs azon részei, melyeket egy közösség a földrajzinév-alkotásban elsődlegesen használ fel egy-egy tájrész jelölésére, azaz földrajzi fogalmat⁹ jelölő főnevek” (1947: 6). Hasonlóan vélekedik erről KISS LAJOS (1972: 250) és KÁZMÉR MIKLÓS (1949: 301) is. Mindezek a definíciók NEMES MAGDOLNA szerint (2005) magukban foglalják azt a felfo-

⁸ Megfogalmazta többek között azt, hogy a földrajzi köznevek jelentése közötti különbségeket meg lehet határozni egy látszólag korlátozott számú jellemző vagy tulajdonság által, így például a Rhode Island területén használatos *creek*, *river*, *neck* és *pond* földrajzi közneveket hasonlítja össze, amelyek egy-egy szemantikai jegyükben különböznek a *brook* földrajzi köznévtől. Univerzális jegynek véli a földrajzi közneveket illetően azt is, hogy adott terület adott időben használt földrajzi köznevei a terület kulturális viszonyainak a függvényei (i. h.).

⁹ A földrajzi fogalom kifejezés itt vélhetően 'hely' jelentésben használatos.

gást, mely szerint egyrészt a tulajdonnevek mögött feltétlenül közszói előzmény áll, másrészt hogy a helynevek egy ősi korszakban *Ér*, *Erdő*, *Domb*-félék voltak, s csak később jöttek létre a *Fekete-ér*, *Kőris-erdő*, *Homokos-domb* típusú nevek.¹⁰ Néhány, a víznevek köréből hozott példa valóban azt mutatja, hogy a nagy vízfolyások megnevezései között gyakori a földrajzi köznevekből való alakulás: a *Duna* ugyanis feltehetően egy óiráni vagy árja tkp. 'víz' jelentésű szóból alakult, a kazah *Balhas* tó nevének a 'csalitos és ingoványos partú, lápos tó' jelentésű köznévi, a szaúdi *Nedzs*-nek pedig egy arab 'fennsík' jelentésű szó a forrása (vö. FNESz., RESZEGI 2009a: 37)¹¹, de ilyen jellegű neveket tudunk idézni a Kárpát-medence magyar eredetű víznevei közül is: *Ér*, *Sár*, *Fertő* stb. HOFFMANN ISTVÁN azonban úgy véli, hogy számolhatunk a *Fekete-ér*, *Kőris-erdő* típusú kétrészes nevekkel már az ősi helynévrendszerekben is (1999: 209). TÓTH VALÉRIA szerint a legkorábbi helyneveink tanúsága alapján feltehetjük, hogy a régi névadási gyakorlatot alapvetően a maihoz hasonló vonások jellemezték, tudniillik a helynevek ugyanolyan névalkotási folyamatokkal jöttek létre, mint ma, ám e viszonylagos állandóság ellenére a névadás egyes időszakaiban természetesen más-más helynévtípusok dominanciáját figyelhetjük meg (2001: 178–9).¹²

ÁGOSTON MIHÁLY szintén a névben való előfordulásuk felől közelíti meg a földrajzi közneveket, s úgy véli, hogy a „földrajzi köznévi a földrajzi fogalmak fajtát jelölő műszó, mely földrajzi nevek utótagjaként szokott szerepelni” (1984: 13). NEMES MAGDOLNA hozzáteszi, hogy ez nem mindig van így, hiszen például az előtag is lehet földrajzi köznévi (1999). A *Sédre dülő*, *Falu alja*, *Szőlő út* típusú nevekben a bővítményrész szerepű földrajzi köznevek legtöbbször a névvel megjelölt helynek más helyhez való viszonyát fejezik ki, ugyanakkor előfordulhatnak a földrajzi köznevek a névrészek elemeként is, például *Alsó-sédre dülő* (vö. HOFFMANN 2000: 64).

HOFFMANN ISTVÁN definíciója alapján földrajzi köznévi csak azokat a helyjelölő szavakat tekinthetjük, amelyek helynévvel is megjelölhető helyfajtákat jelentenek, így például az *ágyás* ugyan egyértelműen földterületet jelöl, mégsem szokás földrajzi köznévi tartani.

¹⁰ Arra is van példa azonban, hogy valamely földrajzi névből földrajzi köznévi válik, KISS LAJOS ide sorolja például a *Karszt* > *karszt* változást (1972: 251). Meg kell jegyeznünk ugyanakkor, hogy a *karszt* lexéma leginkább csak tudományos szakszóként használt földrajzi köznévi (vö. NEMES 2005).

¹¹ Vízneveink legrégebbi rétegébe egyes feltételezések szerint olyan nevek tartoznak, melyek közszói alapjának jelentése 'víz', 'folyó', 'áramlat': például *Duna*, *Dráva*, *Száva*, *Zala* (vö. KRAHE 1964: 34–51, UDOLPH 1990: 60–1, 103–7, 271–3, FNESz., PÓCZOS 2010: 57). Nem véletlen persze, hogy éppen a legnagyobb vizek nevei alakultak így, s ezáltal a mellettük lévő kisebb vizeknek elkülönítő névrésznévi is kellett lennie.

¹² Az egyes helynévtípusok dominanciájának kronológiai szempontból történő változását korábbi, a fanevekkel kapcsolatos morfológiai szempontú vizsgálatom is alátámasztotta. A vizsgálat során ugyanis magam is arra a következtetésre jutottam, hogy a fanevet tartalmazó helynevek körében napjainkban jóval kisebb a jelentéshasadási és a képzéssel alkotott helynevek aránya, mint az ómagyar korban volt (BÁBA 2008).

Másfelől azonban nem tekinthetők egy adott korban a nyelvi rendszer földrajzi közneveinek azok a lexémák, amelyek bár helynevekben előfordulnak, közszőként azonban már kivesznek a használatból: például *jó, ügy* (HOFFMANN 2000: 71).

További problémát jelent az is, hogy olykor magát a helynévi kategóriát is igen nehéz körülhatárolni. Az intézményneveket illetően például az egyes helynévtárak sem mutatnak egyéges gyakorlatot. A Mátészalkai (MJFN.) és a Nyírbátori járás (NyJFN.), valamint a Baranya megye földrajzi neveit tartalmazó kötetek (BMFN.) ezeknek az elemeknek csak egy részét vették fel (pl. *vásártér, csárda*) a kötetben közreadott földrajziköznév-szótárba, ezzel szemben a Pápai, Ajkai járás kötetei az *autóbuszállomás, mentőállomás, iskola* szavakat is tartalmazzák (VeMFN. II–III.; vö. NEMES 1999: 339).¹³ Az olyan lexémáknak, mint például *állomás, kocsma, kultúrház* kétségkívül van 'hely' jelentésük is, de szemantikai tartalmuk központi magya HOFFMANN ISTVÁN szerint elsősorban más típusú szavakkal (mégpedig az intézménynevekkel) fűzi őket egy jelentésmezőbe, s az ezeket jelölő tulajdonnevek szintén csak másodlagosan tekinthetők helynévnek (2000: 68).

A helynévi kategória egzakt meghatározásának hiánya olyan esetekben is gondot jelenthet, amikor az adott helymegjelölést szemantikai tartalma alapján ugyan a tulajdonnevek közé tartozónak ítélnéljük, azzal kapcsolatban azonban, hogy a kifejezés köznévi vagy tulajdonnévi jellegű-e, sokszor még maguk a névhasználók sem tudnak egyértelműen állást foglalni, ilyenek például a *Bérc útja ~ bérc útja, Dobi tanyája* stb. kifejezések (vö. ORMELING 2009: 780). Ez a bizonytalanság pedig a helymegjelölésben szereplő földrajzi köznevek státusát is befolyásolja. A földrajzi köznévfogalmának ugyanis a fentiekben fontos kritériumaként mutattuk be az adott földrajzi köznévfogalom helynevekben való szereplését.

3. A földrajzi köznevek fogalmának meghatározása mellett tanulmányok egész sora próbálta meg a földrajzi köznevek osztályozását elvégezni. Ezek a modellek többnyire szemantikai alapon csoportosították a földrajzi közneveket. INCZEFI GÉZA (1970: 38), KÁZMÉR MIKLÓS (1949: 301), KÁLNÁSI ÁRPÁD (1996: 121), FEKETE PÉTER (1991), BÍRÓ FERENC (1997a, b) és BALOGH LAJOS (1997) rendszerezését TÓTH LÁSZLÓ (1999) és NEMES MAGDOLNA (1999) kísérelte meg egybevetni.¹⁴ Egyetérthetünk velük abban, hogy az egyes osztályozások több ponton is kifogásolhatók. Amennyiben például a földrajzi köznévfogalom meghatározásában fenntartjuk azt a kritériumot, hogy annak 'hely' fogalmi tartalma van, illetve hogy helynevek része-

¹³ Az egyes helyfajták eltérő mértékű képviseltségéről a földrajzinév-tárakban, illetve az ezzel kapcsolatos nehézségekről lásd HOFFMANN 2003a: 45.

¹⁴ Székelyföldi helynevek névalkotó szókincsének vizsgálata során legutóbb BÁRTH M. JÁNOS alakított ki a földrajzi közneveket osztályozó rendszert (2010: 70).

ként fordul elő, nem tekinthetjük földrajzi köznévknek az INCZEFI rendszerében megjelenő *csősz* és *tyúkól* szavakat. Szintén gyakori probléma, hogy a kutatók nemcsak főneveket, hanem mellékneveket is a földrajzi köznevek közé sorolnak (pl. INCZEFInél *nagy, kis, belső, külső*; 1970: 36, vö. HEGEDŰS 2008: 130) annak ellenére, hogy a vizsgált szócsoporthoz a főnevek egy sajátos osztályát képviseli. A szempontok keveredése okoz gondot KÁZMÉR rendszerében: a leíró és a történeti kategóriák egybemosódása érhető tetten ugyanis abban, hogy az egyik csoport funkció szerint (pl. közlekedésre szolgáló nevek), a másik alakulás szerint (pl. gazdálkodástörténeti nevek), a harmadik pedig szemantikai alapon (pl. vízrajzi nevek) különül el (1949: 301; vö. NEMES 1999: 337).

4. A fentiekben láthattuk, hogy a földrajzi köznevek csoportjának körülhatárolásában fontos problémaként merült fel a tulajdonnévi és a közszoói értékű kifejezéseknek, lexémáknak az elkülönítése. Az alábbiakban ezt a kérdést vizsgáljuk meg tüzetesebben. A földrajzi köznevek körülhatárolására tett kísérleteket illetően abban egyetértés mutatkozik a kutatók között, hogy a földrajzi köznevek közszoók, melyek abban térnek el a tulajdonnevektől, hogy nem identifikálhatók. A köznevek fogalmi lehorgonyozása ugyanis mindig a szövegben történik: vonatkoztatásukhoz pragmatikai, szintaktikai feltételeknek is teljesülniük kell. A tulajdonnév ezzel szemben nem igényel az azonosításhoz viszonyítást (RESZEGI 2009b: 11), a meghatározottságnak ugyanis emeltebb szintjén áll, vagyis jegyhozzáadás nélkül identifikál, ezért meghatározott grammatikai kritériumok alapján elkülöníthetővé válik a köznevektől (HEGEDŰS 2008: 129).

A magyarban a nevek és a közszoók például bizonyos esetekben másként toldalékolódnak. Név kontextusban ugyanis többnyire nem különülnek el egymástól a szabályos és kivételes tőosztályok: a tulajdonnevek tövét igyekszünk egyalakúnak venni akkor is, ha nem tulajdonnévi homonimájuk alakváltoztató tövű (RÁCZ E. 1981: 56, LUKÁCS 2001: 143, vö. még RESZEGI 2009b: 11, TOMPA 1972: 397). A jelenség elsősorban a személyneveket érinti (pl. *Verébet, Bokort*), de kiterjed a helynevek körére is (pl. *Dobogókőn, de Hegyeshalmon!, Garda-tón, de Velencei-tavon*). PETAR ŠIMUNOVIČ a horvát nyelvre vonatkozólag veti fel, hogy a tulajdonnevek és a köznevek eltérő ragozása bizonyos földrajzi köznevek esetében is érvényes tendenciának mutatkozik (1982). A megállapítás a magyar nyelv egyes földrajzi köznevei kapcsán is helytálló, így például a magyar *vár* közszoóhoz a tárgyrag magánhangzóval, a *Sárvár* és *Kolozsvár* helynevekhez azonban magánhangzó nélkül kapcsolódik (NEMES 2005: 10) (ehhez hasonlóan *tavat, tavon, de Újfehértót, Újfehértón*). Úgy tűnik azonban, hogy ilyen példákat leginkább csak a településnevek köréből említhetünk. RÁCZ ENDRE véleménye szerint a

tulajdonnevek egyedi voltának kiemelését szolgálja az, hogy szótári alakjuk a ragozás során is világosan fölismerhető (1981: 56). Az eredeti alak megtartását ugyanakkor a köznevektől való elkülönülés igénye is motiválhatja, hiszen azokat a lexémákat, melyek nem esnek egybe közszavakkal, jóval névszerűbbnek érezzük (VÁRNAI 2005: 86). Hozzá kell tennünk ugyanakkor, hogy ez utóbbi megállapítás mindössze intuíció, melyet bár a szakirodalom gyakran említ, igazolása mindeztidáig nem történt meg.

BARABÁS ANDRÁS, KÁLMÁN C. GYÖRGY és NÁDASDY ÁDÁM felveti annak a lehetőségét, hogy a *-k* többesjel szintén fontos szerepet játszhat a tulajdonnevek izolálásában (1977: 145). Mivel a tulajdonnevek térben és időben meghatározott dologra vagy személyre utalnak,¹⁵ logikusnak tűnhet, hogy nem lehet többes számuk. Az általuk idézett mondatokkal azonban megcáfolják ennek lehetőségét: *Az asztalon hevert a reggeli lap. Az asztalon heverték a reggeli lapok.* Mindkét mondatban lehet ugyanis *a reggeli lap* 'újságcím' vagy 'reggel kapható lap' jelentésű is. Ilyen jelenséget a helynevek köréből is említhetünk, a Zemplén-hegységbeli *Kishuta, Nagyhuta, Háromhuta, Óhuta, Újhuta, Középhuta* helységeket összefoglalóan ugyanis *Huták*-nak nevezik. J. SOLTÉSZ a francia nyelvből hoz hasonló példát: a *Les Andelys* nevű város részei *Grand Andely* és *Petit Andely* néven ismertek (J. SOLTÉSZ 1979: 15). ZOFIA KOWALIK-KALETA ugyancsak azt állapítja meg, hogy a többesjel nem lehet a tulajdonnevek elkülönítésének kritériuma, mivel a tulajdonnevek bizonyos szövegekörnyezetben gyakran feltűnhetnek többes számban is, például: *There is only one Cambridge in Great Britain. There are five Cambridges in the world. There are five Marys in this office,*¹⁶ ráadásul vannak olyan tulajdonnevek, amelyek soha nem állnak egyes számban, például: *The Pyrenees are/is a chain of mountains. The Philippines are/is a group of islands* (1982: 34, vö. még GRODZIŃSKI 1980: 13). Megállapíthatjuk tehát, hogy bár igen ritka esetben jellemző a tulajdonnevekre, hogy többes számban állnak, ennek a grammatikai eszköznek a segítségével azonban a közneveket és a tulajdonneveket mégsem tudjuk minden kétséget kizáróan elhatárolni.

HEGEDŰS ATTILA is úgy véli, hogy a magyar nyelvben nyelvi, grammatikai kritériumok, (bizonyos szintaktikai környezetben) például a névelőhasználat alapján dől el, hogy adott lexéma egy bizonyos megnyilatkozásban tulajdonnévként vagy földrajzi köznévként értelmezhető-e (HEGEDŰS 2001a: 144, 2008: 129). Úgy tűnik azonban, hogy a névelő nem pusztán a magyar nyelvre vonatkozóan tölt be fontos szerepet a tulajdonnevek és a köznevek elkülöní-

¹⁵ A tulajdonnevek között is vannak különbségek abban a tekintetben, hogy egy tulajdonnévnek hány jelölője van. Annak a megállapításnak ugyanis, hogy egy tulajdonnév valóban csak egy denotátumra utalhat, ellentmondanak például a keresztnévek, a hotelek, a mozik nevei stb. (GRODZIŃSKI 1980: 10–1).

¹⁶ Hozzáteszi ugyanakkor, hogy az ilyen típusú mondatok szemantikai szerkezetét a következő parafrázissal fedhetjük le: *There are five (different) women in this office; the name of each them is Mary* (i. m. 36).

tésében. A tulajdonnévi és a köznévi elkülönítés fontos kritériuma VAN LANGENDONCK szerint is a határozott névelő használata (1995: 486). J. SOLTÉSZ KATALIN megállapítja, hogy a magyar nyelvben bizonyos névfajták előtt szükséges a határozott névelő használata (például hegy- és víznevek, utcanevek, csillagnevek, intézménynevek esetében, vö. 1968: 397–8), más esetekben fakultatív (pl. állatneveknél), megint máskor pedig alapértelmezett esetben nem használunk névelőt (például személyneveknél). BACHÁT LÁSZLÓ szerint a köznevek a mondatban csak akkor tölthetik be ugyanazt a szerepet, mint a tulajdonnevek, ha határozott névelővel állnak. Ez azonban bizonyos tulajdonnevek esetében is így van, egyes névfajták ugyanis — ahogyan azt fent láttuk — igénylik a névelőhasználatot, más névfajták pedig nem. A különbség a határozott névelő használatában tehát sokkal inkább az egyes tulajdonnévtípusok, s nem a tulajdonnevek és köznevek között áll fenn. Ennek ellenére a helynevek és a földrajzi köznevek elkülönítése során is segítségül hívható a névelőhasználat. Igaz ugyan, hogy mind a helynevek, mind a földrajzi köznevek mellett állhat határozott névelő, a határozatlan névelő azonban egyértelműen az adott elem közzói voltára utal, így például: *Az ÉR* a határ északi részén folyik. *Az ér* a határ északi részén folyik. A határ északi részén folyik *egy ér* (vö. BACHÁT 1981). PÁSZTOR ÉVA hasonló módon különíti el a Hajdúnánás határában előforduló *templomhalom*, *templomdomb*, *határdomb* összetett földrajzi közneveket a helynevektől: azokat ugyanis a gyűjtési szituációban a névhasználók „az ott egy templomhalom/templomdomb/határdomb” formában említik (2012: 104).

A fentiekben, úgy vélem, bebizonyosodott, hogy a morfológiai-szintaktikai viselkedésükben megmutatkozó különbségek bizonyos esetekben alkalmasak lehetnek arra, hogy egyes nyelvi elemek tulajdonnévi vagy közzói státusának meghatározásában segítségünkre legyenek, de a két nyelvi kategóriának az elhatárolásához nem nyújtanak megfelelő fogódzókat. Ebben a kérdésben fontos lehet a földrajzi köznevekkel azonos alakú helynevek kapcsolatának, elkülöníthetőségének a vizsgálata is. A pusztai földrajzi köznevek jelentéshasadás útján történő helynévvé válását a korábbi szakirodalom névrendszertani, névszociológiai és kognitív szempontból is megkísérelte körbejárni (vö. BÁRCZI 1958a: 145, 147, KÁLMÁN 1973: 113, HOFFMANN 1993: 92–8, RESZEGI 2009a). A kutatások középpontjában főként az a kérdés állt, hogy a formáns vagy bővítményrész nélkül előforduló földrajzi köznevekről milyen módon lehet eldönteni, hogy köznévi vagy tulajdonnévi értékben használatosak-e. A kognitív nyelvészet prototípuselmélete azonban képes bizonyos mértékben eliminálni a tulajdonnevek és köznevek elkülönítésének problémáját: a szófaji osztályok ugyanis eszerint az elménkben

nem tekinthetőek kategorikusnak, sokkal inkább a prototípuselv alapján rendeződőnek (KÖVECSES–BENCZES 2010: 30).

A kognitív szemantika prototípuselmélete szerint az emberek a megismerési folyamatok eredményeképpen olyan kategóriákat hoznak létre, amelyeket a legtipikusabb tárgy, illetőleg annak tulajdonságai képviselnek. Ezek a kategóriák azonban nem különülnek el élesen egymástól. A kategóriához tartozást pedig a kategória prototípusához való hasonlóság határozza meg (vö. BAŃCZEROWSKI 1999: 82, 2000: 36–8, RESZEGI 2009a: 38, KÖVECSES–BENCZES 2010: 29–30, TOLCSVAI 2008, 2010: 25–30, LADÁNYI–TOLCSVAI 2008: 38). A prototípuselmélettel azonban nemcsak a szójelentések írhatók le, hanem a nyelvi kategóriák is (LADÁNYI 2002: 410), tehát a nyelvi kategóriáknak is vannak tipikus és periférikus elemei. Ennek alapján a pusztai földrajzi köznévi helynevek a helynévi kategória periférikus elemei, amelyek a helynevek és a közszavak között átmenetet képeznek (RESZEGI 2009a: 38, 2009b: 11). E gondolatmenet egyúttal azzal az általános tanulással is jár számunkra, hogy — miként a különböző nyelvi kategóriákat általában is — a földrajzi közneveket sem lehet mereven, átmenetek nélküli nyelvi szisztémaként leírni.

5. A fentiek alapján ugyanakkor azt a várakozásunkat is megfogalmazhatjuk, hogy a kognitív szemantika prototípuselmélete nem csupán a tulajdonnevek és köznevek elkülönítésének problémáját képes magyarázni, de segítségünkre lehet a földrajzi köznévi fogalmának a meghatározásában általában is. Minthogy a földrajzi köznevek a természetes nyelv elemei, a körülhatárolásukban kevésbé lehet eredményes a tudományos kategorizáció. A megismerő rendszer működésének ismerete szükséges tehát ahhoz, hogy a földrajzi köznévi kategóriát megragadhassuk. Noha nem ilyen szemléleti alapon született, mégis tanulságos lehet ebből a szempontból megvizsgálunk BALOGH LAJOS kategorizációját, aki a földrajzi köznévi elemeket szemantikai alapon három csoportba sorolja (1997: 37): a) a hagyományos értelemben vett földrajzi köznevek, amelyek jelentése elsődlegesen földrajzi jellegű: *domb, patak, dombhát, dűlő*; b) olyan szavak, amelyeknek az alapjelentése nem földrajzi köznévi, de (főként) előtaggal földrajzi névvé válhatnak: *birtok* 'egy gazda tulajdonában levő nagyobb terület': *Jékey-birtok, Kovács-birtok*; *híd* 'a folyó vagy patak partját áthidaló építmény': *Hodászi-híd, Fehér-híd*; c) olyan szavak, amelyek viszonyító elemként szerepelnek a névszerkezetben: *kis, nagy, új, belső* stb.: *Kis-mező, Nagy-lapos, Belső-udvar*.

NEMES MAGDOLNA véleménye szerint — amellyel teljes mértékben egyetérthetünk — az a) csoportba sorolt szavak megfelelnek a földrajzi köznévről alkotott fogalmainknak, míg a b) csoport szavai a földrajziköznévi-rendszer peremén foglalnak helyet. A c) csoportba sorolt

lexémák viszont természetesen nem földrajzi köznevek, mivel nem is főnevek (1999: 340). Az itt bemutatott felvetés azt sugallja tehát, hogy a földrajzi köznevek osztálya a prototípuselv alapján más közelítésmódoknál nagyobb sikerrel határozható meg: eszerint prototipikus elemnek tekinthetjük azokat a földrajzi közneveket, amelyek hely fogalmat fejeznek ki, és helynévvel is megjelölhető denotátumra utalnak, periférikus elemek pedig azok, amelyeknek alapjelentése nem földrajzi jellegű, de előtaggal helynévvé válhatnak, így ez utóbbi csoportba sorolhatjuk például az építményneveket alkotó földrajzi közneveket (az építményneveknek a helynévrendszerben betöltött periférikus helyzetéről lásd bővebben „A földrajzi köznevek jelentésmezőinek gyakorisági vizsgálata” c. fejezetben; az építménynevekkel kapcsolatban vö. még HEGEDŰS 2008: 130, HÁRI 2010).

Hasonlóképpen vélekedik a földrajzi köznévfogalmáról HEGEDŰS ATTILA is, azt is kiemelve, hogy „a földrajzi köznévfogalma (...) intuitíve könnyen megragadható, ha viszont pontos definíciót szeretnénk, már kibújik törekvéseink alól”. Mivel a nyelvi valóság sokszínű, és kategorizálási kívánságaink elé mindannyiszor akadályt gördít, az ide vonható szavakat HEGEDŰS ATTILA egy skálán helyezi el (2008: 130). Úgy véli, hogy a skála egyik végén az olyan egyjelentésű helyjelölő szavak állhatnak, amelyeknek nyelvhasználati szerepe csak a helynevek részeként van (például *vápa*, *csúp*). A következő fokozatot azok a földrajzi köznevek alkotják, amelyeknek alapfunkciója a helyjelölés, de lehet más jelentésük is (például *hegy*, *patak*). A skála egy következő pontján állnak azok a lexémák, amelyek elsődlegesen nem helyet jelölnek, de van ’hely’ jelentésük is (például *fej*, *gerinc*, *buszmegálló*). A skála másik végpontját pedig azok az elemek jelentik, amelyek általában nem jelölnek helyet, de jelentésszerkezetükben van olyan összetevő, amely alapján a szó képes földrajzi köznévvé válni (például az *asztal* szó jelentésszerkezetében jelen lévő ’simaság’ és ’vízszintesség’ elemek alapján elképzelhető egy **Kis János asztala* megjelölésű sík terület). HEGEDŰS ATTILA hozzáteszi, hogy a definiálás tekintetében a földrajzi köznevekkel a tájszókat állíthatjuk párhuzamba: a köznyelvtől való eltérés mértéke szerint ugyanis a tájszók között is fokozatokat különböztethetünk meg (HEGEDŰS 2008: 130–1).

6. Ha olyan szemlélettel közelítünk a földrajzi köznevek csoportjához, hogy azt nem tekintjük minden tekintetben egynemű, homogén szómezőnek, akkor ebből az is következik, hogy a földrajzi köznevek vizsgálata során bizonyos szócsoportoknak különös figyelmet kell szentelnünk. Itt ezek közül csupán két olyan típust említek meg, amelyek a földrajzi köznevek elhatárolásában problémát jelentenek.

Az első ilyen szócsoport — mely egyébként fontos helyesírási kérdéseket is felvet, noha ezt itt most nem kívánom érinteni — az összetett szavak csoportja. Az összetételek és a szintagmatikus kapcsolatok elhatárolása ugyanis nem egy esetben gondot okoz. A megyei, járási kötetekbe, illetve tájszótárakba igen gyakran kerülnek olyan szintagmatikus névformák, amelyek feltehetően gyakoriságuk folytán tűnhetnek közszói jellegűnek a névgyűjtők számára (vö. HEGEDŰS 2008: 130). NEMES MAGDOLNA földrajzköznév-szótárában, amelynek fő forrásai éppen az elmúlt fél évszázadban készült helynévgyűjtemények voltak, csak a *nagy* jelző például 44 különböző alaptaggal fordul elő (*nagy árok, nagy lénia, nagy utca, nagy ág, nagy állás, nagy ér, nagy gát, nagy gyep* stb.). Ezek gyakoriságát igazolja az a közvetlen tapasztalatumunk is, hogy a „Magyar Digitális Helynévtár” 5 járásnyi (jórészt a Dél-Dunántúlról való) helynévanyagában a *nagy hid* szintagmatikus szerkezet például 25, a *nagy árok* 23, a *nagy hegy* 15 objektum neveként fordul elő. Komolyabb nehézséget jelentenek az olyan összetételgyanús csoportok, mint például az állatnévi előtagúak (pl. *gulyaállás, gulyajárás*), amelyek megítélése még a kiegészítő gyűjtések után is bizonytalan marad (HOFFMANN 2000: 69). „A földrajzi nevek helyesírása” című kiadvány (FÁBIÁN–FÖLDI–HÖNYI 1998) ugyan részletes listát közöl a földrajzi köznévként kezelhető szavakról, s ebben a listában az összetett földrajzi köznevek számbavétele is megtörténik, ezek mindegyikének földrajzi köznévként való funkcionálása azonban erősen kétséges (például *sárkánygödör, sárkányjárás, ördöglyuk*). Másfelől nyilvánvaló, hogy a listába vett kifejezések analógiája alapján további, eddig nem adatolt összetételek meglelte tétélezhető fel, kérdéses azonban, hogy a lista kiterjesztése milyen határokon belül működhet ésszerűen. PÓCZOS RITA hívja fel a figyelmet arra, hogy a *Dinnyeföld, Csordakút* típusú neveket a tipológiai munkák nem egységesen ítélik meg: néhol egyrészes (mivel összetett földrajzi köznévből alakult névnek tekintik), néhol kétrészes neveként írják le őket (utóbbi esetben bennük csak a *föld* és a *kút* tartható földrajzi köznévi elemnek). Ha a névadatokat a nyelvi környezetüket is figyelembe véve vizsgáljuk, az gyakran a kétrészesesség mellett szól: ezeknek a helyneveknek ugyanis több esetben olyan szinonimáik vannak, amelyekkel utótagjukban megegyeznek, előtagjuk viszont a denotátum egy másik sajátosságát fejezi ki, például m. *Vásár/tér ~ Kocsmai/tér, Kender/föld ~ Pajta/föld, n. Hanf/Acker ~ Scheune/Acker* (PÓCZOS 2010: 59).

Az *-s* képzős szavak esetében a nyelvhasználat és a nyelvszokás hiányos ismerete miatt szintén problémát jelent a földrajzi köznévi jelleg megítélése. Az *-s* képzős helynevek ugyanis nemcsak földrajzi köznévből keletkezettek, hanem a főtag ellipszisével, illetve közvetlenül helynévképzéssel is (HOFFMANN 2000: 69). Az *-s* képzős köznevek és tulajdonnevek így sok

esetben alakilag egybeesnek, és szétválasztásuk azért is különösen nehéz, mert a különböző jelentések etimológiailag is összefüggnek (BÉNYEI 2012: 94). BÉNYEI ÁGNES szerint az -s képzős földrajzi köznevek esetében a gyűjtőnévképzői funkció szerkezeti változás eredményeképpen jött létre: a *Nádas-tó*-féle szerkezetből a jelző önállósul, és magára veszi az elmaradt főtag jelentését. A később létrejövő -s képzős szavak azonban már nem tapadás útján, hanem a meglévők analógiájára eleve képzővel alakulnak (BÉNYEI 2012: 98, B. LŐRINCZY 1962: 91, KÁROLY 1970: 303, HOFFMANN 1993: 76). A legtöbb ilyen lexikai egység növénynévből keletkezett (például *bükkös, füzes, nádas, nyíres*), de előfordulhat állatnévből alakult (például *méhes*) is (vö. BÉNYEI 2012: 98, vö. még NEMES 2005). Ezeknek a lexémáknak a nyelvi státusával kapcsolatos kérdések helyesírási problémaként is jelentkeznek, hiszen az *Alsó-nyíres/Alsó-Nyíres, Hosszú-nyíres/Hosszú-Nyíres, Nagy-bükkös/Nagy-Bükkös, Púpos-bükkös/Púpos-Bükkös* nevek utótagjának írásmódját az határozza meg, hogy köznévként vagy tulajdonnévként tekintjük-e őket. Hozzá kell tennünk azonban, hogy a névadó tudatában a földrajzi köznévből, az ellipszissel, illetve a helynévképzéssel való alakulás valószínűleg nem válik el egymástól.

7. Az eddigieket összefoglalva a földrajzi köznevek közös tulajdonságairól, azaz a szócsoport körülhatárolhatóságának kritériumairól az alábbiak látszanak körvonalazódni. Első megállapításaink a probléma általános kezelésére vonatkozó elvi-módszertani természetűek lehetnek. A földrajzi köznevek fogalmának meghatározásakor semmiképpen nem gondolhatunk a nyelv más elemeitől elválasztó merev határokra, mivel ez általában sem jellemző a nyelvre (vö. FAZAKAS 2003: 15). Ezt a helyzetet legjobban a kognitív nyelvszemlélet prototípuselmélete tudja kezelni, amely az egyes fogalmi kategóriák prototipikus példányai mellett elkülöníti a tőlük több-kevesebb jegyben különböző példányokat is. Ebből következően az adott kategóriát (jelen esetben a földrajzi köznevek csoportját) nem homogén állománynak láthatjuk, hanem olyannak, amelyben a prototipikus jegyeket különböző mértékben felmutató elemek találhatóak. Mivel a földrajzi köznevek állománya nagyszámú, több ezer szót tartalmazó szócsoport, feltehető, hogy a prototipikusság foka, jellege alapján alcsoportok különíthetők el benne.

A fentiek mellett a probléma áttekintése nyomán néhány konkrét megállapítást is tehetünk. Egyrészt leszögezhetjük, hogy a földrajzi köznévi főnévi jellegű szó. E téren azonban átmenetet mutat más szófajok felé (például az -s képzős elemek a melléknévek felé), illetve a szintagmák irányába (ahogyan ezt az összetett földrajzi köznevek esetében láttuk). Másrészt megállapíthatjuk, hogy a földrajzi köznévi főnévi csoportjába tartozik. Itt azonban gondot jelent a földrajzi köznevekkel azonos alakú helynevektől való elhatárolhatósága.

A földrajzi köznevek jelentésének, fogalmi tartományának közös sajátja, hogy helyet (mások szerint földrajzi fogalmat) jelölnek. Az ebbe a fogalomkörbe való tartozás meghatározása azonban már önmagában sem egyértelmű, mert a helyfogalom igen sok szó jelentésének fontos összetevője (a *szoba* vagy a *pokol* kifejezések jelentésében például mindenképpen jelen van, de ezek mégsem földrajzi köznevek). A jelentésen alapuló besorolást nehezíti az a körülmény is, hogy a szavak (így a helyet jelölők is) csak ritkán egyjelentésűek. A 'hely' jelentése egyes szavaknak (például az építményt, az intézményt vagy akár a növényt jelölőknek) másodlagosan is kialakulhat, így ezek a lexémák földrajzi köznévi jellegűvé válhatnak. A helyjelölő szavak besorolásának problematikáját jól jelzik a fent bemutatott földrajzi köznévi csoportosítások, amelyek kivétel nélkül szemantikai alapúak, s ezeknek a különböző jelentéscsoportoknak a szétválasztásán alapulnak.

A földrajzi köznevek fontos szerepet játszanak a tulajdonnévi értékű helynevek felépítésében és az új helynevek alkotásában: ezt a funkciót bizonyos megszorításokkal szokás névformáns szerepnek is nevezni. Ebből következően a földrajzi köznevek vizsgálatában a helynevekbeli szerepük elemzése kulcsfontosságú mozzanatnak tartható. A továbbiakban ezért a földrajzi köznévi és a helynévformáns fogalmának kapcsolatát kívánom behatóbban elemezni annak reményében, hogy ezzel az eddig leszűrt eredményeket, tanulságokat is finomítani, pontosítani tudjuk. A földrajzi köznévi fogalmának, jellemző jegyeinek a leírását tehát két irányból is megközelíthetjük: a közszavak és a helynevek irányából. A két közelítésmód eredményeként megítélésem szerint olyan meghatározását adhatjuk végül a földrajzi köznevek fogalmának, ami az eddigi kísérletektől eltérően nem egzakt definícióként fogható meg, hanem sokkal inkább a szócsoport kapcsolatrendszerére van figyelemmel.

Emellett azt is előre szeretném bocsátani, hogy e szócsoport vizsgálatában — ahogyan ezt már korábban is jeleztem — különösen fontosnak tartom a nyelv térbeli, időbeli és humán dimenzióinak figyelembevételét, azaz munkámban alkalmazni kívánom az újabb dimenzionális nyelvészetnek nevezett kutatási irányzat elveit és módszereit is (vö. JUHÁSZ 2001: 177, 2002a, 2002b: 166). Az ezzel kapcsolatos megközelítések a fogalommeghatározás során kísérő szempontként vannak jelen, a későbbiekben azonban ez a szemléletmód önálló fejezetek szervező elveként is megjelenik. A dimenzionális nyelvészlelet történeti aspektusának fontosságát azzal is jelezni kívánom, hogy a következő részekben, a névformáns fogalmának körüljárása során a vizsgált jelenségeket a korai ómagyar kor időszakára vonatkozóan elemzem, e kor nyelvi példáival illusztrálom. A történeti nézőpont érvényesítését az is indokolja, hogy a régi névanyag bevonása a kutatásokba a szócsoport egészében és elemeiben

bekövetkezett elmozdulások leírását is lehetővé teszi, ami pedig a földrajzi köznevek rendszerének alakulásában és változásában egyaránt meghatározó szerepet játszik.

3. A névformáns fogalma

Ebben az egységben tehát a földrajzi köznevek problematikáját nem a közszavak, hanem a helynevek felől igyekszem megközelíteni tekintettel arra, hogy a földrajzi köznevek használatának egyik fő területe a helynevekbeli előfordulás. E megközelítés kulcsfogalma a helynévformáns (topoformáns), amely a névformánsok egyik alkategóriája. A névformáns fogalmáról J. SOLTÉSZ KATALIN a következőket állapítja meg: „Az egyes névfajtákra jellemző szóelemek, utó- vagy előtagok, képzők és voltaképpen funkciótlan végződések a névformánsok szerepét töltik be, amelyekkel az ember a meglévők mintájára új neveket alkothat, a valóságban elő nem forduló neveket találhat ki, és ezeket a nyelvközösséggel valódi nevek gyanánt fogadtathatja el.” (1979: 19). HEGEDŰS ATTILA véleménye szerint „bárki teremthet nevet, ha szándéka úgy kívánja”, annak a befogadó oldaláról tulajdonnévként való felismerése viszont több tényezőtől függ (2008: 129, 1999: 315–7). Egy-egy új név létrehozására mindig hat a meglévő nevek mintája, a névadás tehát a névrendszerekhez való igazodáson alapul (BÁRCZI 1958a: 146, vö. BÉNYEI 2012: 20). A névminták — amelyek lehetnek szemantikai és morfológiai természetűek egyaránt — ugyanakkor nem csupán a névadásban, hanem a névváltozásban is meghatározó szerepet játszanak (TÓTH V. 2008: 44, J. SOLTÉSZ 1979: 19). Az idők során éppen természetesen maguk a névmodellek is változnak, ami nemcsak az újonnan létrejövő nevek szerkezetét befolyásolja, hanem a már meglévőkre is hatást gyakorol (TÓTH V. 2008: 240–1). A helynevek körében például ilyen közismert jelenség az, hogy a korai ómagyar kor időszakában a képzés különösen gyakori névalkotási mód (s a képző jellegzetes névformáns) volt, a kései ómagyar kor folyamán azonban az összetétellel való névkeletkezés (s egyidejűleg a földrajzi köznevek névformáns szerepe) vált egyre fontosabbá. BÉNYEI ÁGNES ezt azzal magyarázza, hogy a kétrészes földrajzi köznévi utótaggal ellátott helynév differenciáltabb jelölésre alkalmas nyelvi forma volt (2012: 20).

A névformánsok nemcsak a helynevek, hanem más tulajdonnévfajták körében is jelen vannak. A személynevek névformánsai között megemlíthetjük például a női keresztnemek *-a* végződését vagy a kicsinyítő jellegű *-ina/-ine*, *-ella/-elle*, *-etta/-ette* formánsokat (mely példák természetesen nem mindegyike a magyar nyelvből való). Férfinévformánsnak tarthatjuk számos férfinév utótagját az alábbi nyelvekben, héber *-el*, *-jahu/-iás*, germán *-hard*, *-rich*, szláv *-szláv*, *-mir*. A családnevekre szintén jellemző bizonyos képzőelemek névformánsként való

viselkedése: a magyarban ilyen az *-i* képző, az oroszban az *-ov/-ev*, *-in*, *-szkij/-szkoj*, de szintén családnévként értelmezzük a skót vagy az ír családneveket a *Mac*, illetve *O'* előtagjuk alapján (J. SOLTÉSZ 1979: 20). A családnevek névformánsainak megjelenését a névváltoztatásoknál, névmagyarosításoknál és az irodalmi névadásban is erőteljesen érzékelhetjük. A névmodellek hatása már az ómagyar személynévfajták között is működhetett (FARKAS 2009: 38, vö. még KOROMPAY 1981), de a mai ragadványnevek keletkezésében is tetten érhető (B. GERGELY 1977: 192–200). Ez utóbbit FEHÉR KRISZTINA is alátámasztja: névformáns jellegű képzőnek minősíti a ragadványnevekben megjelenő főnévképzőket (*Bokrász*, *Bukszár*, *Csandri* < *csendőr*, *Tyúkász*), valamint a becéző- és kicsinyítő képzőket (*Almácsi*, *Bácsikó*, *Szarci*, *Szemők*) (2002: 81). A névmagyarosítások esetében a névformánsok szerepe mindkét oldalról kimutatható: egyfelől az idegenszerű végzések elhagyásában, másfelől a magyar nyelvben jellemző végzések alkalmazásában. A képzők mint névformánsok mellett a személynévadásban is fontos szerepet töltenek be az egyes lexikális névformánsok, sőt ezek némelyike, mint például a *-fy* végződés, olykor a természetes családnévanyagban betöltött szerepét is felülmúló arányban vett részt a névváltoztatási folyamatokban (FARKAS 2009: 38–9).

A helyneveket ugyancsak bizonyos alaki sajátágaik alapján ismerjük fel tulajdonnévi funkciójukban: az egyes névfajtákon gyakran jelennek meg csak rájuk jellemző lexikális és morfológiai elemek. TÓTH VALÉRIA a helynevek egy fontos csoportjának, a településneveknek a névformánsairól azt tartja, hogy „településnév-formánsnak tekintünk minden olyan morfémát (legyen az földrajzi köznévi vagy toldalékmorféma), amely egy adott nyelvben valamely korszakban a településnévi státusz nyelvi kifejezésére szolgál, és arra, hogy általa újabb és újabb településneveket hívjunk életre” (2008: 182). Ez a meghatározás persze kitérítve a helynévformánsokra is alkalmazható. A helynevek rendszerszerű formánsai közé J. SOLTÉSZ elsősorban éppen a földrajzi közneveket sorolja (például a *hegy*, *falu*, *utca* földrajzi közneveket és ezeknek bármely nyelvi megfelelőit), illetve a képzőket (az oroszban például a *-szk/-ck*, *-ovo*, *-ino*, *-ovka*, *-inka* képzőket) és képzőszerű utótagokat (szintén az oroszban: *-grad*, *-gorod*) (J. SOLTÉSZ 1979: 20). A magyar nyelvben helynévformánsnak tarthatjuk például a *-d* ~ *-gy*, *-s*, *-i*, *-aj/-ej*, *-ka/-ke* képzőket (például *Füred*, *Almágy*, *Berkenyész*, *Haraszi*, *Csentej*, *Cserjéske*), valamint az *-sd*, *-nd* képzőbocrokat (például *Nádasd*, *Ölyvend*) (BÉNYEI 2012: 7, 107). A helynévképzők között vannak olyanok, melyek szélesebb körű használatot jeleznek, azaz több névfajta elemeinek létrehozásában is részt vesznek (a *-gy*, *-s* stb. például település-, víz-, hegynevek alakulásában is szerepet játszott), egy részük azonban kifejezetten településnév-formáns szerepű, és más helynévfajták létrehozásában kevésbé jellemző. Így például

BENKŐ LORÁND a korai ómagyar kor végéig produktív *-j/-aj/-ej* képzőt (például *Rábaj*), TÓTH VALÉRIA pedig az ómagyar kori *-i* morfémát jellemzően településnév-formáns értékűnek tartja (például *Haraszi, Kereki*) (BENKŐ 2004: 412, 1950, TÓTH V. 2008: 184–5).

A képzők helynévformáns funkcióját hangsúlyozza HOFFMANN ISTVÁN is akkor, amikor úgy nyilatkozik, hogy a morfológiai szerkesztéssel alkotott nevek tulajdonképpen a kétrészes nevekhez hasonlóan funkcionálnak. Az ilyen névalkotó szerepű névformáns ugyanis véleménye szerint általában a 'hely' jelentést képviseli: a *Kövesd* helynév például 'olyan hely, ahol sok a kő', a *Gálé* név pedig 'az a hely (föld), amelyik Gál nevű' funkcionális szerkezettel írható le (1993: 73). HOFFMANN a képzők mellett a névszójeleket, helyragokat és a helynévalkotásra szolgáló névutókat is a névformáns kategóriába tartozónak tekinti (1993: 73, vö. még BENKŐ 1947a: 40).

A fentiek alapján tehát a névformánsoknak főképpen morfológiai, de részben funkcionális szempontból is kétféle változatát különíthetjük el: a lexikális névformánsokat és a toldalékjellegű, másképpen affixális névformánsokat. Az egyes tulajdonnévfajtáknak (tehát például a helyneveknek vagy a személyneveknek) saját, csak rájuk jellemző névformánsaik lehetnek: a helynevek efféle elemeit összefoglalóan helynévformánsoknak (topoformánsoknak) nevezzük. Persze maguk a helynévformánsok sem rendeződnek egységes kategóriába, vagyis egyes helynévfajtákra lehetnek jellemzőek: így léteznek például településnév-formánsok, hegy- és víznévformánsok stb. A továbbiakban a helynévfajták szokásos csoportosításának megfelelően főképpen településnév-formánsokról és összefoglalóan mikronévformánsokról szólok.

A névformánsok állománya — mint bármely más nyelvi elemé is — nem állandó a nyelvben, hanem időben többé-kevésbé változik. Ebből adódóan egy-egy nyelvi elemnek sem általában lehet ilyen szerepe, hanem mindig valamely időszakra vonatkozóan. Mivel azonban ezen a téren a nyelvi változások többnyire meglehetősen lassúak, nyugodtan beszélhetünk egy-egy nagyobb nyelvtörténeti korszak (például az ómagyar kor vagy a mai magyar nyelv) névformánsairól is, figyelembe véve természetesen azt is, hogy a nyelv bármely időpillanatában is mutatja a változás képességét és konkrét jeleit. Témánkból adódóan bennünket itt közelebbről a helynévformánsok közül a lexikális formánsok érdekelnek, amelyek földrajzi köznevekkel fejeződhetnek ki. A továbbiakban e két kategória (tehát a lexikális helynévformánsok és a földrajzi köznevek) kapcsolatát fejtem ki részletesen.

3.1. A földrajzi köznevek mint lexikális helynévformánsok

Speciális helynévalkotó funkciójuknak köszönhetően a földrajzi közneveket a lexikális helynévformánsok közé soroljuk. A földrajzi köznevek a mikrotoponimákban (például *Aszó*, *Nagy-aszó*) és a településnevekben (például *Miklós-laka*) is betölthetik ezt a szerepet, ugyanakkor — mint látni fogjuk — más (nem névformáns) funkció is jellemző lehet rájuk (a *Nagy-aszó feje* név *aszó* eleme például ebben a névszerkezetben nem névformáns funkcióban áll). A földrajzi köznevek tehát a helynevekben különböző pozíciókban állhatnak, amelyek közül az egyrészes neveket alkotó puszta földrajzi köznévi előfordulások (illetve ezek egy jó része), valamint a kétrészes nevek utótagjaként álló földrajzi köznevek egészen más szerepet töltenek be, mint az előtagként vagy annak részeként jelentkező földrajzi köznevek.

A lexikális helynévformánsok körét igen nehéz meghatározni, mivel egyfelől az ide sorolható lexémák nagyon eltérő gyakorisággal fordulnak elő a nevekben, másfelől különböző funkcionális gyökerűek (tehát egyesek eleve ilyen szereppel bírtak, míg mások másodlagosan vették magukra ezt a funkciót), sőt területi–kronológiai különbségek is adódhatnak közöttük; ennél fogva a lexikális helynévformánsok állományát nem tarthatjuk homogén, zárt csoportnak (vö. TÓTH V. 2008: 185).

A lexikális helynévformánsok csoportja állományát tekintve ezért éppúgy bizonytalanul körülhatárolható nyelvi elemkészletnek tűnik, mint — más nézőpontból szemlélve — a földrajzi közneveké. E két szócsoport viszonyrendszerét a következő módon határozhatjuk meg. A földrajzi közneveket a korábbiakban elsősorban jelentéstani, illetőleg részben morfológiai alapon próbáltuk definiálni, előtérbe állítva nyelvbeli funkciójukat, amelyet közszóként a lokális környezet leírásában, illetve a helynevek alkotásában betöltenek. Ilyen értelemben a földrajzi közneveket tehát mint a szókincs egy meghatározott csoportját értelmezzük ahhoz hasonlóan, ahogyan például szokás rokonságnevekről, növénynevekről és a mértékegységek neveiről beszélni.

A lexikális helynévformánsokat ezzel szemben a helynevekben betöltött szerepük alapján írhatjuk le, s azokat a szavakat soroljuk ide, amelyek a névben a hely fajtájának a megjelölésére szolgálnak. A lexikális helynévformáns tehát olyan viszonyfogalom, amelyet csakis egy-egy névben betöltött szerepe alapján ítélnünk a helynév ilyen összetevőjének, s kizárólag szinkrón síkon értelmezhető. A *halom* szó például ebből következően a *Hegyes-halom* dombnévben névformánsként funkcionál, mivel megjelöli a név denotátumának a fajtáját, a *Hegyeshalom* településnévben azonban nincs ilyen szerepe, tehát ebben nem tekinthetjük

névformánsnak. Azt látjuk tehát, hogy a földrajzi köznévi jelentés e szavakat helynévformánsszerepre alkalmassá teszi, de hogy ez a szerep megjelenik-e egy adott földrajzi köznév helynévi alkalmazásában, az a helynév szerkezetének a függvénye.¹⁷

Másfelől viszont azt is láthatjuk a helyneveket vizsgálva, hogy azokban olyan formánsok is szerepelhetnek, amelyek a helynevek típusba tartozása révén jelzik ugyan a jelölt hely fajtáját, noha az adott közsónak mint a szókincs elemének nincs ilyen földrajzi köznévi jelentése. Ilyenek például az ómagyar korban gyakori *-háza* utótagú településnevek, amelyek egész sor ilyen típusú névben megjelennek, s ezáltal utótagjuk településnév-formánsként funkcionál: az ilyen nevekről a névhasználók tudják, hogy települést jelölnek, s a *-háza* névrészt újabb és újabb településnevek létrehozására is felhasználják. Mindez azonban nem jelenti azt, hogy a *ház* szónak — közsói minőségében — az adott korban 'falú, település' jelentése lett volna.

A lexikális helynévformánsoknak ez a kettőssége szükségessé teszi, hogy e nyelvi elemkészletet ne homogén csoportként, hanem a maga differenciáltságában láttassuk: ennek megfelelően elkülöníthetünk közöttük elsődleges (primér) és másodlagos (szekundér) lexikális helynévformánsokat.¹⁸

Talán szekundér helynévformánsoknak tekinthetjük azokat a képzőelemeket is, amelyek idegen eredetűek lévén eredetileg tulajdonképpen funkciótlan szóvégződésesek voltak, s csak a sűrű, rendszerszerű előfordulás ruházta fel őket helynévformáns funkcióval (J. SOLTÉSZ 1979: 19–20, vö. még TÓTH V. 2001: 177–8). A földrajzi köznevek kapcsán azonban egyértelműbb, hogy számolnunk kell a névmodellekhez való igazodás tényezőjével, melynek hatására olyan névösszetevők is megteremthetik az adott nyelvi képződmény helynévi szerepét, amelyek elsődlegesen más természetű jelentéssel bírtak (vö. TÓTH V. 2008: 182–92).

a) Elsődleges (primér) lexikális helynévformánsok

Elsődleges (primér) lexikális helynévformánsnak a helynevek azon földrajzi köznévi összetevőit tekinthetjük, amelyek a helyfajtajelölő névrész szerepüket oly módon töltik be, hogy ez a funkció egybeesik a formánsként álló földrajzi köznév szótári (közsói) jelentésével. Ez esetben tehát a közsói és a helynévbéli szerep teljességgel azonos, pontosan fedi egymást.

¹⁷ Hasonló ez ahhoz, ahogyan a *névrész* és a *névelem* fogalmát a névtestben elkülönítjük: a *Hegyes-halom* kiemelkedés-névben a *halom* névrésznek minősül névszerkezeti szempontból, a *Hegveshalom* településnévben viszont névelem szerepet tölt be ugyanez a földrajzi köznév.

¹⁸ Az elsődleges (primér) és a másodlagos (szekundér) névformáns terminusokat TÓTH VALÉRIA nyomán használom (2008: 185, 186, 192), de minthogy ő a településnevek névformánsaiként határozta meg ezek fogalmát, e helyütt némileg ki is tágítom és át is értelmezem ezek szerepkörét.

Mind a toponím szerepe, mind pedig a földrajzi köznévi funkció természetesen — ahogyan erről fentebb már volt szó — mindig valamely korra vonatkozóan, tehát szinkrón értelemben veendő, független tehát az adott szerepben álló szó történetétől, etimológiai eredetétől. A *hát* szónak például az ómagyar korban már kétségkívül volt ’kiemelkedés legfelső, laposabb része’ értelme is (jól mutatja ezt például a következő oklevélrészlet latin fajtajelölő kifejezése: 1418/1433: ad cuiusdam montis *verticem* wlgō *hath* vocatam; vö. *vertex* ’valaminek a felső része, tető’, OklSz.), azaz a szó jelentésszerkezetének a korszakban ez a jelentés is szerves része volt. Ezért az akkori helynevekben (például 1278: ad montem *Kechkehat* uocatam, Gy. 4: 210, 265) is primér helynévformáns szerepet tulajdoníthatunk neki, attól függetlenül, hogy szótörténeti ismereteink alapján tudjuk: a földrajzi köznévi jelentése e szónak egy korábbi ’testrész’ jelentésből fejlődött ki (az ómagyar kornál egyébként jóval korábbi időszakban) (vö. RESZEGI 2010: 87). Ennek a történeti változásnak s az ebből adódó poliszemiának a megítélésében azonban nem befolyásolja a szó földrajzi köznévi és így helynévformáns szerepét sem. Az már más kérdés, hogy az ilyen folyamatoknak a vizsgálata a földrajzi köznévi szókincs alakulása szempontjából igencsak fontos feladat. Ennek néhány részletére ezért a további fejezetekben még kitérek.

Vannak azonban olyan szavaink is, amelyeknek adott területen több ’valamilyen helyfajta’ jelentését is ismerjük: a *dülő*-nek van ’földterület’ és ’földút’ értelme is, a *szer* pedig jelent(ett) — sok más mellett — ’falurész’-t, ’határrész’-t és ’sor’-t is. Az ilyen földrajzi közneveket poliszém szavaknak tartjuk (mert jelentéseik összefüggnek egymással), és egyes jelentéseikben külön névformánsnak kell tekintenünk őket, mivel más-más helyfajtákat jelölnek (e földrajzi köznevek tehát toponímánsként is poliszém jelentésűek). A továbbiakban a földrajzi köznevek elsődleges toponímáns szerepét ómagyar kori példákon mutatom be, szétválasztva a mikronévi és a településnévi megjelenésüket.

A földrajzi köznevek az ómagyar kori mikrotoponimákban betölthetik a toponímáns szerepet egyfelől önmagukban, amikor mindenféle más formáns vagy bővítményrész nélkül állnak: például *Ér* (1229/1550: *Er*, vallem, Gy. 3: 367), *Morotva* (1212/1397/1405: *Mortua*, stag., Gy. 1: 328), *Sár* ([1230]/1231: *Sar*, rip., Gy. 1: 237). Az ilyen szerkezetű nevek keletkezhetnek jelentéshasadással (például *patak* > *Patak* ’víznév’),¹⁹ illetve szerkezeti változás, egészen pontosan ellipszis (például *Kis-patak* > *Patak* ’víz’)²⁰ eredményeképpen.

¹⁹ A jelentéshasadás olyan névkeletkezési folyamat, amelynek során pusztán földrajzi köznévből bármiféle formáns (lexéma vagy képző) hozzákapszolása nélkül helynév keletkezik (HOFFMANN 1993: 93).

²⁰ „Az ellipszis során a helynévből egy funkcionális-szemantikai egység, azaz az egyik névrész eltűnik: a kétrészes név egyrészessé alakul.” (HOFFMANN 1993: 123).

A földrajzi köznevek az ómagyar kori mikrotoponimákban leginkább kétrészes nevek utótagjaként szerepelnek, ez tehát a legjellemzőbb helynévformánsi funkciójuk, például *Haraszt-tó* (+1252/[1270]: *Harozthov*, stag. (Gy. 2: 565, 607), *Nagy-völgy* ([1291]/1291: *Nogwelg*, vall., Gy. 3: 389, 442), *Fekete-erdő* (1344: *Feketeu Erdeu*, s., Gy. 2: 564, 637), *Hosszú-hegy* (1270/272: *Huzevheg*, mo., Gy. 1: 82).

A földrajzi köznevek helynévformánsként egy már meglévő kétrészes névhez kapcsolódva újabb helynevet is alkothatnak, mint például a *patak* a *Kút-fő pataka* (1249/1321/XVII.: *Kuchfu pataka*, fl., Gy. 3: 152, 233), és a *határ* a *Közép-berek határa* (1323: *Kezzeberekhatara*, m.) névben.

A puszta földrajzi köznévi településnevek keletkezhetnek jelentéshasadással, a valamely földrajzi köznévvvel szerkezetileg azonos településnevek legtöbbször azonban metonimikus névadással jött létre, ily módon pedig egy már létező helynevet (például víznevet), s közvetlenül nem földrajzi köznevet mint helynévformánst tartalmaz (lásd „A földrajzi köznevek más (nem névformáns) funkciója a helynevekben” című fejezetet).

Az itt vizsgált névanyagban néhány esetben feltételezhetjük csak a jelentéshasadással történő névalkotást (azaz valóban földrajzi köznévi névrész, vagyis lexikális helynévformáns meglétét), például ide sorolhatjuk a több helyen is adathozható *Lak* településneveket (’település Baranya vm. ÉK-i részén Pécsváradtól DK-re’ 1296: *Loc ~ Lok*, v., Gy. 1: 334, ’település Borsod vm. É-i részén a Bódvától K-re’ 1222/1550: *Loch*, v., Gy. 1: 813, ’település Komárom vármegyében’ 1332/1378: *Laak*, p., Gy. 3: 412), illetve a Bodrog megyei *Város* településnevet (1198 P./PR.: *Varos*, v., Gy. 1: 732) (vö. BÉNYEI–PETHŐ 1998: 95–6). Emellett nem zárhatjuk ki ezekben az esetekben az ellipszissel történő névkeletkezést sem. A Borsod megyei *Lak* településnév (1222/1550: *Loch*, v., Gy. 1: 813) szinonim névpárja például a *Szentlak* kétrészes településnév (1273>1377: *Zenthlak*, p., Gy. 1: 784), joggal vetődik fel tehát annak a lehetősége is, hogy tulajdonképpen ez utóbbiból keletkezett az egyrészes *Lak* településnév (vö. INCZEFI 1972: 310). A modern kori névanyagban ugyancsak található hasonló változást igazoló névpárok: így például ide sorolhatjuk a Baranya megyei *Dunafalva ~ Falva*, *Kistelek ~ Telek* (BMFN. 2: 232, 603) névvariánsokat is (TÓTH V. 2008: 81).

Annak, hogy a településnevek ritkán keletkeznek jelentéshasadás útján, bizonyára névszociológiai okai lehetnek. A műveltségi nevek (főképpen a településnevek) és a természeti nevek (például víznevek, hegynevek) között e téren ugyanis alapvető eltérések figyelhetők meg (RESZEGI 2009a: 39). A helyneveknek ezt a két csoportját LŐRINCZE LAJOS nyomán (1947: 5–17) legutóbb HOFFMANN ISTVÁN tárgyalta átfogóan (1993: 40, 2010: 227, vö. még KÁLMÁN

1973: 142, 149). Osztályozása szerint a műveltségi nevek közé az ember által létrehozott helyek nevei (a régiségben főként településnevek) tartoznak, a természeti nevekhez pedig az ember változtató tevékenységén kívül eső helyek neveit szokás sorolni, például a vizek, vízparti helyek, térszíni formák, tájak neveit. A jelentéshasadás útján keletkező nevek pedig azért vannak nagyobb többségben a természeti nevek között, mert ezek a nevek többnyire nem tudatos névadói tevékenység eredményeképpen jönnek létre, hanem inkább csupán „névvé válnak”. A jelentéshasadás tehát — szemben a többnyire jellemző tudatos helynévadással — közvetlen változásként értelmezhető (RESZEGI 2009a: 39, vö. még HOFFMANN 2005: 121, 2007: 101).

A kétrészes településnevek utótagjaként álló földrajzi köznevek ugyancsak valós (és elsődleges) településnév-formánsokként funkcionálnak, azaz a hely fajtájának megjelölésére szolgálnak például az alábbi elnevezésekben: *Abafalva* 'település Gömör vármegyében, a Sajó bal partján, Gömörtől délre' (1339: *Abafalwa*, Gy. 2: 480), *Ipoltlaka* 'település Baranya vármegye keleti részén Mohácstól délre' (1223>1338: *Ipolthloka*, p., Gy. 1: 302). TÓTH VALÉRIA az itt látottakhoz képest más megközelítést alkalmazva a primér településnév-formánsok közé sorolja ezeken túl az *ülés(e)*, *szállás(a)*, *város*, *ház(a)* lexémákat is (2008: 185), ám ezek némelyike a fenti definíció értelmében másodlagos névformánsnak minősül.

b) Másodlagos (szekundér) lexikális helynévformánsok

1. A szekundér topoformáns a helynevekben használt olyan közszó, amely valamely névfajta névegyedeinek részeként — noha eredendően nincs e névfajta kifejező jelentése — a gyakori használat következtében fajtajelölő szerepre tesz szert, anélkül azonban, hogy ez a funkció befolyásolná a formánsként álló nyelvi elem közszóit jelentését. Szekundér lexikális helynévformánsokat a mikrotoponimák és a településnevek körében egyaránt találunk. TÓTH VALÉRIA szerint a településnév-formánsok egy csoportjába tartozó elemek eredetileg egészen más jelentéssel bírtak, s csak másodlagosan vették magukra ezt a funkciót, legtöbbször valamilyen speciális jelentésben: az *egyház* például 'templommal bíró falu' jelentést nyert a módosulás által. Az *egyház* lexéma e jelentésváltozásnak köszönhetően másodlagosan már meg-lévő településnevekhez is kapcsolódhatott, például *Mák* > *Mákegyháza*, *Szentpéter* > *Szentpéteregyháza*. Ezáltal a településnevek szemantikai tartalma 'Mák nevű templomos falu'-ra, illetve 'Szentpéter nevű templomos falu'-ra változott (TÓTH V. 2008: 185–7). Az el-

sődlegesen épületet vagy építményt jelölő közzavak közül az *egyház* mellett később ugyancsak településnév-formánssá váltak a *monostor(a)*, a *vár(a)* és a *hid(a)* földrajzi köznevek is.

TÓTH VALÉRIA elemzésével alapjaiban egyetérthetünk, egy ponton azonban megítélésem szerint másként értékelhetjük a folyamatot: aligha igazolható ugyanis, hogy az *egyház* szónak 'templommal bíró falu' jelentése közzzóként is kialakult volna. Helynevekben alkalmazva, topoformánsként azonban ettől függetlenül is lehetett az adott nevekben — de csakis ott — 'templomos falu' jelentése. Ez a megállapítás érvényes a további itt idézett *monostor(a)*, *vár(a)*, *hid(a)* topoformánsokra is. Én magam ezek közé sorolom a fent más összefüggésben említett *ház(a)* helynévformánst is. A fenti meghatározásban ugyanis ezt a jellegzetességet — hogy tudniillik a helynévbéli szerep nem gyakorol közvetlen hatást a kérdéses szó közzzói jelentésére — a másodlagos helynévformánsok definitív jegyének tekintetem.

Szintén települések megjelölésére lett alkalmassá az elsődlegesen személyekre vonatkozó 'szolgálattal tartozó emberek csoportja' jelentésű *nép(e)*, például *Újnép* 'újonnan telepített falu' (1352: *Wynepe*, Cs. 2: 654, vö. FNESz. 2: 419) és *sok(a)*, például *Semjánsoka* 'Semján nevű település' ([1237–40]: *Semyansuka*, pr., Gy. 2: 623) vagy a valamely más helyhez való viszonyítást kifejező *alja* lexéma: *Egeralja* 'égererdő alján települt falu' (vö. FNESz. 1: 408). A *vásár(a)* (például 1324: *Bolugasara*, v., Gy. 2: 483) pedig még speciálisabban a vásártásra utaló településnevek formánsának tekinthető (TÓTH V. 2008: 186).

Az első *egyház(a)*, *hid(a)* stb. lexémákat tartalmazó településnevek minden bizonnyal valamely azonos szerkezetű mikrotoponimából alakultak, így például a Pest megyei *Kerekegyház*-hoz egy ilyen alakú templom, a Fejér megyei *Úrhidá*-hoz egy hercegi tulajdonban lévő birtokon, a romániai *Bonchidá*-hoz pedig egy *Bonc* nevű személy birtokán átvezető híd szolgáltatta az alapot a névátvitelhez. A *monostor(a)* utótagú településnevek kezdetben ugyancsak metonimikusan, az adott település monostoráról kapták nevüket (például 1394: *Koppamonostora*, Gy. 3: 434, vö. FNESz.), s hasonlóképpen a *vár(a)* utótagú településnevek is kezdetben metonimikus névadás eredményeképpen jöttek létre (például 1330/1356: *Hedruhuara*, pt., Gy. 2: 601, vö. BÉNYEI-PETHŐ 1998: 54). Szintén ide sorolhatjuk a királynői birtokra utaló *Asszonynépe* településnevet (1177/1202–3/1337: *Ascen nepe*, Gy. 2. 131, vö. FNESz. 1: 121) vagy az ugyancsak metonimikusan keletkező *Karancsalja* helységnevet (1335: *Korunchalya*, CSÁNKI I. 100, FNESz. 1: 687).

Ezt követően a további névalakulatok már a meglévők mintájára jöttek létre, így például a templomos fálvakat *egyház(a)* utótagú nevekkkel jelölték meg: például *Őregyház*, *Vidaegyház* (TÓTH V. 2008: 186–7, FNESz. 1: 235). A szekundér településnév-formánsokat a hivatalos

helységnévadás és -változtatás is felhasználta, így kapta például *Bruck-Újfalva* a *Királyhida* vagy *Nagygyörgyfalva* a *Sándoregyháza* nevet (TÓTH V. 2008: 187, MEZŐ 1982: 158, 212–3, 1999: 181, 331).

2. A mikrotoponimák szekundér helynévformánsai között egy nagyon sajátos, de sok elemből álló szócsoportot is találunk: azokat az 'erdő'-t is jelentő faneveket, amelyek elsődleges szemantikai tartalmuktól eltávolodva toponomai funkciót is magukra vehetnek: a *Szorkos-cser* erdőnévben a *cser* tehát nem 'cserfa' jelentésben szerepel, hanem 'cserfaerdő' jelentéstartalommal bír. Minthogy a szócsoport több elemét is érinti a jelenség, a fanevek helynevekbeli szerepét alaposan körüljárva a továbbiakban arra a kérdésre keresem a választ, hogy valóban rendelkeznek-e ilyen speciális funkcióval a fanevek, s melyek azok a tényezők, amelyek befolyásolják e szócsoport elemeinek a helynevekbeli szerepét. Úgy gondolom, hogy egyrészt a jelenség elterjedtsége, másrészt pedig a belőle adódó elméleti tanulságok miatt a másodlagos helynévformánsok tárgyalásakor ennek feltétlenül indokolt nagyobb figyelmet szentelni.

A fanevek vizsgálata általában véve is nagy jelentőséggel bír a magyar nyelvtörténeti kutatások számára, az ide tartozó szavak ugyanis az egyik legkorábbi és leggazdagabb adatolható szócsoportot alkotják. Ennek oka egyrészt az, hogy a fák nevei az oklevelekben helymegjelölő közszavakként gyakran magyar nyelven is előfordulnak (lásd erről bővebben „A földrajzi köznevek használatának speciális színtere: a középkori oklevelezési gyakorlat” című fejezetben). A fanevek másrészt gyakran szerepelnek helynevekben is: pl. 1257: *silva horost* (Gy. 1: 440), 1291: *silva Bykes* (Gy. 2: 461, 501), 1324: *silvam Chererdeu* (Gy. 1: 282), 1075/+1124/+1217: *silvam Huntiensem, que Hungarice Surkuscher vocatur* (Gy. 1: 413, 443). A fanevet tartalmazó helynevekben ráadásul azt is megfigyelhetjük, hogy bennük az elsődlegesen 'valamilyen fafajta' jelentésű lexémák nem is mindig ezzel a szemantikai értékkel bírnak, alkalmi jelentésmódosulás következtében ugyanis — és számunkra az itteni összefüggésben éppen ez a lényeges — speciális helynévformánsként is viselkedhetnek, vagyis az adott helynév helynévi státusának a kifejezésére is szolgálhatnak. Ennek megfelelően a továbbiakban egyes fanevek névformáns értékéről igyekszem képet adni. Vizsgálatomat elsősorban a korai ómagyar kor időszakára vonatkozóan és némileg önkényesen a következő fanevekre összpontosítva végeztem el: *barkóca*, *berkenye*, *bodza*, *bükk*, *cser*, *cseresznye*, *haraszt*, *jegenye*, *juhar*, *szilva*. A kutatás nem terjed ki az összes korai ómagyar kori fanévre, minthogy az elemzés célja pusztán a probléma illusztrálása, s nem az egész névréteg szisztematikus feldolgozása.

Az egyes fanevek helynevekbeli előfordulásában talán a leginkább szembeötlő különbség az, hogy bizonyos fanevek igen gyakoriak helynévalkotó elemként, míg mások egyáltalán nem, vagy csak nagyon ritkán jelennek meg helynevekben az ómagyar korban. A *barkóca* és a *cseresznye* helynévi előfordulására 1301 előtről nem találunk adatot az oklevelekben, s névalkotó elemként *juhar* szavunk is csak későn, egy 1580-as datálású oklevélben jelenik meg. A *berkenye* és a *jegenye* szintén nem túl gyakori a helynevekben, pedig például a *berkenyé*-t közszei szerepben gyakran ott találjuk a határjárások szövegében, például 1055: *brokina rea* (DHA. 1: 150), 1259: *berekune*, a. (OkI Sz. 68), 1264: *berecne*, a. (OkI Sz. 68), 1265: *Berekune*, a. (OkI Sz. 68), [1270/1270]: *berekuna* (Gy. 3: 252), 1274: *Breknye*, a. (OkI Sz. 68), 1278: *berecune*, a. (Gy. 4: 265), [1279]/1279/XVIII: *berkenye* (Gy. 3: 260), 1279: *Berekenye*, a. (OkI Sz. 68). Ennek oka valószínűleg az, hogy a berkenyét, mivel hagyásfa volt, erdőirtások alkalmával meghagyták, mert hasznos gyümölcsöt termelt, és mert árnyékot adott a határban dolgozó emberek számára (ilyenek még a vadalma, vadkörte, som, szelíd gesztenye, mogyoró stb.) (vö. ehhez MNL. 2: 391). A *berkenye* kapcsán tapasztaltak ellenkezőjére is találunk ugyanakkor példát: a *szilva* fanév alig adatolható az oklevelekben közszei névalkotó elemként ezzel szemben gyakran felbukkan. Nemcsak a *szilva*, hanem a *bodza*, a *cser*, a *haraszt* és a *bükk* fanév is igen gyakori a helynevekben, abban viszont különbségeket tapasztalunk, hogy jellegzetesen milyen névszerkezetekben fordulnak elő. Pusztai fanévi helynévként gyakori a *cser*, a *haraszt* és a *bükk* szavunk, ritkán azonban a *berkenye* is megjelenik ebben a funkcióban. A *cser*, *haraszt* és *bükk* esetében feltételezhetjük, hogy nagyszámú előfordulásukat éppen az itt tárgyalt helynévformáns jellegük teszi lehetővé, hiszen mindhárom szónak van 'tölgyes, tölgyerdő', illetőleg 'bükkös, bükkerdő' jelentése a helynevekben, így más névformáns szerepű földrajzi köznévi vagy képző nélkül is utalhatnak az adott erdőre, például 1330/1477: *montes Gerechygh et Cher* (Gy. 1: 247), 1257: *silva horost* (Gy. 1: 375), 1227: *silva horost* (Gy. 1: 440), 1265: *frut. Harast* (Gy. 1: 425), 1243/1335: *silva Byk* (Gy. 2: 460, 533). A *haraszt*, a *cser* és a *bükk* ebben az esetben tehát fajtajelölő szerepet tölt be 'egy bizonyos fajta fából álló erdő' helynévformáns funkciót kifejezve.

Az általam vizsgált fanevekből létrejött helynevek között *-s*, *-i* és *-gy* képzővel ellátott változatokat is találunk. Az *-s* képző használata jellemző például a *Harasztos* (1323: *Harasztus*, Gy. 3: 350), a *Berkenyés* (1332–5/Pp.: *Berekenes*, Gy. 3: 343), a *Bodzás* (1328: *Buzias*, Monstrig. 3: 124), a *Szilvás* (+1245 [1317 k.]: *Schiluas*, Gy. 2: 91) vagy a *Bükkös* helynév esetében (1291: *Bykes*, s., Gy. 2: 461, 501). A *-gy* képző viszont csak a *szilva* fanévből alkotott helynévben jelenik meg: *Szilvagy* (1217: *Zyluag*, CSÁNKI II. 800; LIPSZKY, Rep.), pedig a -

gy a helynevekben többnyire az -s képzőhöz hasonló szerepben fordul elő. Az -i képző a *Haraszt* (1324: *Harazty*, Gy. 1: 282) és a *Cseri* (1273>1346: *Chery*, Gy. 3. 187) helynévben tűnik föl. A képzővel ellátott fanevekből lett helynevek az elsődlegesen erdőt jelölő szerep mellett (pl. 1324: *silva Harazty*, Gy. 1: 282) települést (1237–40: *villa Bozais*, PRT. 1: 786, 1323: *v. seu p. Haraztus* Gy. 3: 350), vizet (1230/1231: *aqua, fluvius Sciluas*, Gy. 1: 248, 392) vagy közelebről nem jelzett fajtájú határrészt (1237–40 k.: *Harozty*, Gy. 3: 416) egyaránt jelölhetnek. Az ilyen nevek közül az erdőket jelölő toponimákban a fanevek — mivel fajtajelölő szerepet töltenek be 'valamilyen fajta fával benőtt terület' értelemben — másodlagos toponimáknak tekinthetők. A település- vagy víznevekben azonban e névrészeknek sajátosságjelölő funkciójuk van, ezért nem tekinthetők toponimáknak.

Összetett helynevek előtagjaként a *bodza*, a *cser*, a *haraszt*, a *szilva* és a *bükk* egyaránt gyakori, és olykor a *berkenye* is feltűnik összetételben. A nevek struktúrájában a minőségjelzős viszony fordul elő nagyobb arányban: *Bodzás-hegy* (1248/1326: *Bozyasheg ~ Bozyashegy*, Gy. 1: 767, 768), *Bodzás-tó* (1192/1374/1425: *Buzyastou*, Gy. 1: 236), de a birtokos jelzős szerkezetet szintén több helynévben megfigyelhetjük: *Bodza foka* ([1192]/1394: *Bozafuka*, Gy. 1: 236), *Szilvás feje* (1230/1231: *Sciluasfee*, Gy. 1: 392). Az előtagként álló *bükk*, *cser* és *haraszt* fanév morfológiailag mindig jelöletlen: *Haraszt-tó* (1270/1272//1393: *Harazthou*, Gy. 1: 544), *Cser-kút* (1290 k.: *Cherkuth*), *Bükk-patak* (1270/1272: *Bykpotok*, rivus, Gy. 1: 40, 83), míg másoknál éppen a jelöltség a dominánsabb, például *Bodzás-tó* (1192/1374/1425: *Buzyastou*, Gy. 1: 236). Összetételek előtagjaként — csakúgy, mint képzős formában — az itt vizsgált fanevek mindegyike jellemző. Meg kell jegyeznünk ugyanakkor, hogy az ebben a pozícióban szereplő fanevek egy része helynévi funkcióban áll, tehát a helynév nem a 'valamilyen fajta fával benőtt hely' jelentéssel bír, hanem — mint például a *Szilvás feje* (1230/1231: *Sciluasfee*, Gy. 1: 392) esetében — lokális viszonyra utal: 'a Szilvás nevű patak forrása'. Az itt szereplő fanevek azonban — kivéve persze azokat, amelyek helynévként állnak — sajátosságjelölő szerepűek, fanévi jelentésűek, bennük tehát a helynévformánsi funkció nem érvényesül.

Egészen másként áll a helyzet az összetételek utótagjaként szereplő fanévi lexémákkal. Ebben a pozícióban a fenti fanevek közül csak a *bükk*, a *cser* és a *haraszt* jelenik meg, s nyilvánvalóan a helynevekben ezek mindegyike fajtajelölő funkcióval bír, például *Szurkos-cser* (1075/+1124/+1217: *silvam Huntiensem, que Hungarice Surkuscher vocatur* (Gy. 1: 413, 443). A *cser* utótagként való megjelenésére mindössze ezt az egy — jelzőjét tekintve vitatott értelmezésű — helynévi adatot találjuk. E példa minőségjelzős struktúrájával ellentétben a

haraszt és a *bükk* utótagot tartalmazó helynevek között feltűnően nagy számú a jelölt birtokos jelzős szerkezetű név: *Apát harasztja* (1326: *Apathharazta*, s. Gy. 3: 380), *Csicsó harasztja* ([1291]/1291: *Chychoharazta*, Gy. 3: 442), *Füles harasztja* (1284: *Philesharaztha*, ZalaiOkl. I, 55), *Madad bükke* (1228/1378: *Madadbiki*, s. fagi, Gy. 3: 326, 373), *Palaszka bükke* (1333/1334: *Palazkabiky*, mo., Gy. 2: 461, 512), *Apát bükke* ([1266]/1266/1274: *Apat Byky*, Gy. 3: 150, 210, 254).

A fenti vizsgálatok azt jelzik, hogy a fanevek helynevekben való előfordulását tekintve jellegzetes különbségek mutatkoznak. Már eleve abban is eltéréseket tapasztalunk, hogy egyes fanevek gyakoriak helynevekben, míg mások csak ritkán vagy egyáltalán nem jellemzőek helynevek alkotóelemeiként.²¹ Bizonyos helyzetben a fanevek tipikusak, így képzővel és helynevek előtagjaként meglehetősen termékeny névalkotó elemek. Ez kézenfekvő, hiszen 'az adott helyen élő növényzet' szemantikai tartalom általában véve is gyakori motiváció a helynévadásban. Ezekben a helynevekben a fanevek sajátosságjelölő funkcióban állnak, s valamilyen helynévformánsal összekapcsolódva válhatnak helynévvé. Ez a névpozíció tehát a fanévi jelentését hozza elő a felsorolt közneveknek.

Más pozícióban viszont jobbra a tényleges helynévformáns funkció jelentkezik. Ezt a funkciót találjuk meg általában a puszta fanévként, illetve a helynevek utótagjaként álló fanevek esetében. A *cser*, a *haraszt* és a *bükk* szó egyaránt gyakori puszta fanévi helynévként és kétrészes nevek utótagjaként is. Ezek a fanevek helynevek előtagjaként azonban ugyancsak figyelemre méltóan viselkednek, ebben a szerepben ugyanis — szemben más fanevekkel — morfológiailag mindig jelöletlenek.²² Mindez esetleg azzal is összefüggésben állhat, hogy a névformáns szerep, amelyet itt egy nem földrajzi köznévi természetű szó, hanem növénynév (fanév) tölt be, esetleg hatással lehet a szavaknak a helynevekben más szerepben való előfordulására is, akár alaki, akár pedig funkcionális tekintetben. Ez az esetleges összefüggés azonban további vizsgálatra vár, amelyet az itteninél jóval bővebb névanyagon, tágabb időhatárok között, a teljes ide kapcsolható szóanyag bevonásával kell elvégezni.

²¹ A gyakoriság természetesen nem független az adott fafajta Kárpát-medencei gyakoriságától.

²² A *szőlő* lexéma közsói jelentésében is végbemenő 'növénynév' > 'hely' változása (vö. TESz. 3: 794) és az, hogy ez az elem helynevek előtagjaként ugyancsak szinte mindig jelöletlenül áll (vö. a Magyar Digitális Helynévtár *Szőlőhegy* adataival), feltehetően párhuzamba állítható az itt látott jelenséggel.

3.2. A földrajzi köznevek más (nem névformáns) funkciója a helynevekben

A fenti egységeket ki kell egészítenünk azzal, hogy a földrajzi köznévi funkcióban álló elemek a helynevekben olykor nem helynévformáns szerepben vannak jelen. Itt tehát a két szerepkör — az előbb látott esetekkel ellentétben — nem esik egybe.

1. Az előzőekben azt láthattuk, hogy a földrajzi köznevek a mikrotoponimákban jellemzően kétrészes nevek utótagjaként állnak helynévformáns szerepben. A helyet jelölő közszavak azonban a kétrészes helynevek bővítményrészeként is előfordulhatnak, például *Ság-patak* (1314: *Saag potok*, riv., Gy. 3: 153, 240, 242), *Szurdok-szád* (1288/1302: *Zurduklad*, foss., Gy. 1: 315), *Szurdok út* (1267/1380: *Zurdukut*, loc., Gy. 1: 369). A *ság*, *szurdok* előtagok földrajzi köznévi jellege azonban az ilyen jellegű nevekben áttételes (valójában helynévi eredetre visszamenő) is lehet, ahogyan ezt a *Ság-patak* esetében az is bizonyítja, hogy a *Ság*-nak is nevezett *Ságizsidód* határában folyó víz neveként említik. Helynévformáns szerepről e földrajzi köznevek kapcsán (az efféle mikrotoponimákban) nem beszélhetünk, mivel az adott helynevek helynévként való felismerhetőségüket nem ezeknek az elemeknek köszönhetik, hanem azt a *patak*, *szád*, *út* utótagjaik biztosítják. Előtagként a földrajzi köznevek az ilyen nevekben mindig sajátosságjelölő szerepet (többnyire lokális utalást) töltenek be.

A vizsgált ómagyar kori területen mintegy 60 olyan mikrotoponimát találhatunk, amelynek előtagja földrajzi köznévi. Ez alig 3%-a az összes földrajzi köznevet tartalmazó mikrotoponimának. A jelenkori helynévállományban szintén nem túl gyakori a földrajzi köznévi + földrajzi köznévi lexikális szerkezetű helynévi. DITRÓI ESZTER három különböző térség jelenkori névanyagát vizsgálva megállapította, hogy még az ebből a szempontból kivételes csíki térségben is mindössze 10%-os megterheltségű az ilyen nevek aránya (például *Forrás-erdő*, *Csomp oldala*). A Veszprémi járásban ezzel szemben csupán a nevek 1%-ára (például *Temető-árok*), a Fehérgyarmati járásban pedig a nevek 4%-ára jellemző ez a szerkezet (például *Temető dombja*, *Oldal út*) (2009: 31).

Az előtagként álló földrajzi köznevek a korai ómagyar korban különféle funkcióban állhatnak. Elsősorban víznevek körében találkozunk 'az adott helynek a valamely része' névrészfunkció megjelenésével, például *Ág-tő* (1268/1347: *Agtu*, loc., Gy. 3: 387, 458), *Ér-tő* (1260: *Ertu*, Gy. 3: 388, 452), *Kút-fő* (1299/1580 u.: *Kwtfw*, 1299/1585: *Kutfew*, Gy. 2: 135), *Sziget-fő* (1233: *Sygethfiu*, loc., Gy. 1: 641) (vö. TÓTH V. 2001: 150), de ez a szerepkör elő-

fordul más helynévfajták esetében is, például *Berek-szád* ('a *berek* bejárata, kezdete')²³ (1288: *Berukzad*, Gy. 2: 207, 288), *Szurdok-szád* (1288/1302: *Zurdukzad*, foss., Gy. 1: 315), *Áj feje* (1255: *Ayfey*, mo., Gy. 1: 98), *Rét-fő* (1232>1347: *Rethfeu*, prat., Gy. 2: 515). Többnyire utak neveiben fordul elő az irány megjelölése, például *Bánya uta* (1324/1326: in viam dictam *Banautha*, Gy. 3: 236, 264), *Bérc uta* (1291: *berchuta*, via ~ *Berchwta*, Gy. 2: 501), *Bérc út* (1295/1315: *Beerchuth*, via, Gy. 2: 530), *Szurdok út* (1267/1380: *Zurdukut*, loc., Gy. 1: 369). A hely pontos elhelyezkedésére utalás általában véve is gyakori névrészfunkció (vö. TÓTH V. 2001: 151), s a földrajzi köznevek is sűrűn kifejezik ezt a szerepet, például *Megye-ág* (*megye* 'határ') (1272: *Megeag*, Gy. 2: 615), *Megye pataka* ([1266]/1266/1274: ubi *Megepotoka* cadit in aquam *Seunche*, Gy. 3: 152, 254). Földrajzi köznév állhat használói funkcióban is, megkérdőjelezhető azonban, hogy itt valóban földrajzi köznévről, vagyis helyet jelölő kifejezésről van-e szó, például *Falu föld* (1268/1347: *Folufolde*, loc., Gy. 3: 447), *Falu tava* (1307/XVII.: *Falwtova*, lac., Gy. 3: 153, 195). Megítélésem szerint az ilyen jellegű nevekben a *falu* névrész 'faluközösség' jelentéssel bír, azaz nem földrajzi köznévi jelentésében vesz részt a névalkotásban. Ez az értelem nem csupán a helynevekben jelentkezik alkalmi jelentésként, hanem a szó jelentésszerkezetébe szervesen beletartozik (vö. ÉrtSz., TESz. 1: 836), ezért az efféle előfordulásokat nem vehetjük figyelembe a földrajzi köznevek körében.

A földrajzi köznevek főként olyan funkcióban fordulnak elő a helynevek előtagjaként, amely funkciók az előtagokként álló helynevekre általában is jellemzőek lehetnek. Ez a párhuzam persze természetes is, hiszen a földrajzi köznevek éppen úgy 'hely' jelentéstartalmat hordoznak magukon, mint a helynevek, csak az előbbiek közsóként, az utóbbiak pedig tulajdonnévi minőségben fejezik ki ezt a szemantikai jegyet. Nem meglepő tehát, ha névrészként is hasonló funkciók betöltésére alkalmasak.

A földrajzi köznevek állhatnak olyan velük azonos alakú, egyrészes helynevekben is, amelyekben nem fajtajelölő funkciót töltenek be, például 1270: *Bana*, fons (Gy. 3: 153, 241), 1255/XV.: *Pogon*, fl. (Gy. 1: 776). Az ilyen típusú nevek szerkezeti változás vagy metonimikus névadás eredményeképpen jöhettek létre, s bennük a névformáns funkció szintén nem érvényesül. Nem tekinthetők toponimikusoknak a földrajzi köznevek a következő két lexémából álló egyrészes nevekben sem: 1238/1296–1301: *Pastorreu*, coll. (Gy. 2: 102, 170), 1291: fl. *Holugreth* (Gy. 2: 458, 501), 1284: *Ophida*, ins., 1338: *Ophyda*, fl. (Gy. 2: 565, 580), 1332: *Soushyd*, riv. (Gy. 3: 326, 380). Az efféle nevek feltehetően metonimikus névadással jöttek létre, s bennük a földrajzi köznévi elem csupán az elsődleges névformában (te-

²³ Nem zárhatjuk ki ugyanakkor a '*Berek* nevű hely bejárata, kezdete' értelmezést sem.

hát például a *Halyagrét* víznév előzményéül szolgáló *Halyag-rét* rétnévben) volt fajtajelölő szerepű.

A jelenkori névállományt elemezve feltűnik, hogy a földrajzi köznevek olyan nevek második névrészában is állhatnak, mely második névrész szintén kétrészes, földrajzi köznévi utótagú helynév, például *Alsó-Kis-liget*, *Kertaljai-Kis-rét*, *Kaposi-Nagy-berek*.²⁴ A kétrészes nevek lexémáinak számát illetően azonban napjaink névállományában az ómagyar kor névállományához viszonyítva elmozdulás tapasztalható: az ómagyar korban ugyanis a kétrészes nevek döntően két lexémából épültek fel, a mai helynevek között azonban már jócskán találunk több lexémából álló neveket. Mindezt feltehetően a meglévő nevek felhasználásának egyre nagyobb szerepével, illetve a helyek és ezzel együtt a nevek differenciálódásával magyarázhatjuk. Az ómagyar korban kevés példát találunk tehát arra, hogy egy kétrészes név több lexémából épül fel, s ezek között is inkább a két lexémából álló előtag a jellemző, például 1330: *Haaspatokfew* (Gy. 1: 85). Kivételt ez alól adatállományomban a mikrotoponimák közül talán csak a Borsod megyei *Széles-Hárs-fő* név jelenti ([1240]: *Zelushasfeu*, Gy. 1: 810), amely szinonim neveként a *Hárs-fő* név is adatolható ([1240]: *Hasfeu*, Gy. 1: 810). Természetesen más esetekben is lehet szó arról, hogy az utótag több lexémából áll, ennek igazolását azonban bizonyos körülmények olykor megnehezítik. Talán ide sorolhatunk még néhány, több lexémából álló latinizált forma mögött feltehetően álló magyar nevet is (például 1258: *Magno Vico Latinorum*, Gy. 2: 267, melynek szinonim neveként a *Vico Latinorum* is adatolható: 1299: *Vico Latinorum*, Gy. 2: 250, 251, 252, 253), HOFFMANN ISTVÁN szerint ugyanis az oklevelek helyneveire is érvényes az a megállapítás, amelyet BENKŐ LORÁND Anonymusra vonatkozóan fogalmazott meg: „az anyanyelvi háttér a geszta tulajdonneveinek latin vagy latinositott formáiban is kereshető, sőt keresendő” (BENKŐ 1996: 224, HOFFMANN 2007: 20). Az ilyen kétrészes nevekben, amelyekben tehát az utótag maga is kétrészes, földrajzi köznévi utótagú helynév, a földrajzi köznevek nem töltenek be névformáns funkciót, mivel csak a név előzményéül szolgáló névben szolgáltak a helynévi jelleg kifejezésére.

2. A földrajzi köznevek a településnevekben is előfordulnak nem névformánsi funkcióban, sőt az egyrészes településneveket alkotó földrajzi köznevek esetében a névformáns funkció jóval ritkábban jelentkezik, mint más (nem névformáns) szerep. A pusztai földrajzi köznévvél alakilag azonos településnevek legtöbbször ugyanis metonimikus névadás eredménye. Ilyen településnév például a *Morotva* Csanád vármegyéből (+1092/+1274//1399: *Mortua*, pr., v., Gy. 1: 864), melynek közelében a *Morotva* víznév is adatolható

²⁴ A hivatkozás nélkül álló helynevek ugyancsak a „Magyar Digitális Helynévtár” honlapján közzétett adatbázisban kereshetők vissza (<http://mdh.unideb.hu>).

(+1092/+1274//1399: lacu *Mortua*, Gy. 1: 864), azaz ebben az esetben a *Morotva* víznév tartalmaz helynévformáns értékű földrajzi köznevet, a *Morotva* településnév pedig már létező helynévből (víznévből) alakult, azaz benne a földrajzi köznévi lexéma nem a településnév, hanem a víznév szempontjából lehet csupán helyfajtajelölő szerepű toponim.

A földrajzi köznevek az egyrészes, puszta földrajzi köznévi településneveken kívül szerepelhetnek olyan egyrészes, több lexemából álló településnevek névrészeként is, amelyek ugyancsak metonimikusan keletkeztek, például *Dobrapataka* ('település Gömör vármegyében, a Balog bal partján, Rimaszombattól É-ÉK-re' 1323>1336: *Dubrapotaka*, p., Gy. 2: 494), *Balogkereke* ('település Csanád vm.-ben, talán a DK-i részén' +1256: *Bolugkereke*, Gy. 1: 847), *Bothalma* ('település Bodrog vm. Ny-i részén Garától K-re' 1290: *Budholma*, t., Gy. 1: 714). E nevek *patak*, *kerék*, *halom* földrajzi köznevei ismét csak a településnév előzményéül szolgáló mikrotoponimákban értékelhetők helynévformáns funkcióban álló elemekként. A névegsz a településnév szempontjából sajátosságjelölő szerepű, mert azt fejezi ki, hogy a falu a *Dobra pataka*, *Balog kereke* stb. nevű hely szomszédságában fekszik.

Mint azt a mikrotoponimák kapcsán megfogalmaztam, a földrajzi köznevek olyan nevek második névrészeiben is állhatnak nem névformáns funkcióban, mely második névrész szintén kétrészes, földrajzi köznévi utótagú helynév. A jelenkori névállományban a településnevek között ide sorolhatjuk például az 1970-es helynévváltoztatást követően víznévi előtaggal kiegészült neveket, például *Belényesújfalak*, *Berettyószéplak*, *Feketeszéplak* (MEZŐ 1999: 364). Az ómagyar korban ez a névstruktúra nem jellemző, kivételként csupán az Abaúj megyei *Tőkésújfaluk* településnév (1323/1324/1377: *Tenkes huyfalu*, p., Gy. 1: 151) áll, amelynek szinonim neveként az előtag nélküli *Újfaluk* is adatható (1317: v. *Vyfalu*, Gy. 1: 151). *Tőkésújfaluk* neve kapcsán azonban ismeretes, hogy az nem jelzői kiegészítéssel jött létre, hanem *Tőkés*, *Felsőtőkés* és *Újfaluk* egyesülésével (KMHsz. 1: 281).

A fenti példák azt voltak hivatottak illusztrálni, hogy a helynevekben nem minden földrajzi köznévvvel azonos elem tekinthető helynévformánsnak, hiszen a földrajzi köznevek a helynevekben nemcsak helyfajtajelölő szerepben állhatnak (ami a leglényegesebb funkciójuk), hanem utalhatnak emellett más, elsősorban lokális viszonyra is. A névformáns funkció értékelésénél ezért a névszerkezetbeli pozícióra is figyelemmel kell lennünk: ez ugyanis alapvetően kijelöli az adott elem lehetséges szerepkörét is.

4. Rendszertani összefüggések a földrajzi köznevek és a névformánsok között

1. A földrajzi köznévfogalmáról való gondolkodás s annak újraértékelése névtani szempontból különösen fontos: jelentősége van egy-egy vizsgálat korpuszának körülhatárolásában, akár magával a földrajzi köznéffel, akár az általuk létrehozott helynevekkel kapcsolatos elemzésről legyen szó. A névtani kutatások több területén (például a helynévkutatásban és a családnévkutatásban is) sikeresen alkalmazták kutatóink már az eddigiekben is a kognitív szemléletet, és segítségével olyan kérdések értelmeződtek át, amelyeket a hagyományos vagy a strukturalista megközelítés nehezen tudott kezelni (RESZEGI 2009c: 25). A földrajzi köznévfogalmát ezért véleményem szerint ugyancsak érdemes ezzel a közelítésmóddal is végiggondolni.

A fentiekben már bemutattam, hogy ebben az összefüggésben a prototipikalitás elve bizonyul leghasznosabbnak a szócsoporthatározásban, mivel ez a kategóriahatárok dinamikus kezelésére nyújt lehetőséget. Itt is hangsúlyozom, hogy nemcsak az egyes elemek, hanem a szócsoporthatározás szempontjából is lényegesnek tartom mind az időbeliség, mind pedig a területi differenciáltság figyelembevételét, amely e szavak helyjelölő szerepe szempontjából kiemelten fontos szerepű. A korábbiakban láttuk azt is, hogy a földrajzi közneveknek a helynevekben betöltött szerepéhez szorosan kötődik a névformáns funkciójuk, ezért a meghatározásban ennek is fontos szerepet kell biztosítani.

Az alábbiakban azokat az összefüggéseket mutatom be, amelyek a földrajzi közneveket a szókincs más részeihez kapcsolják, kiemelve ebből a körből egyes különösen fontos szócsoportokat, továbbá azokat a viszonyokat, amelyek a földrajzi köznevek és a helynévformánsok kapcsolatát jellemzik. A bonyolult összefüggésrendszer fő elemeinek feltárásával együtt azokra a legfontosabb változásformákra is rá kívánok mutatni, amelyek nyelvünknek ezt a részrendszerét jellemzik.

A korábban rögzített állásfoglalás fényében földrajzi köznévként tekintek minden olyan helyjelölő lexémát, amely a helynevek részeként a legtöbb esetben fajtajelölő funkciót tölt be, s ilyen módon egyúttal (elsődleges vagy másodlagos) lexikális helynévformánsként is viselkedik. A helynevek részeként azonban — periférikusan ugyan, de — például előtagként és névrészek elemeként is megjelenhetnek a földrajzi köznevek. Ezekben a pozíciókban viszont helynévformáns funkcióról nem beszélhetünk.

Abból, hogy a helyfogalmat jelölő lexémák közül valójában azokat sorolom a földrajzi köznevek közé, amelyek a helynevekben fajtajelölő szerepet töltenek be, az is következik, hogy az ilyen szavak (a földrajzi köznevek) fogalmi tartalmának fontos jegyeként tekintem a

tulajdonnévvel való megjelölhetőséget. Az általam vizsgált nyelvi kategória „magja”, központi rétege, a prototipikus földrajzi köznévi primér toponímok szerepét tölti be a helynevekben (*Újfalu, Nagy-hegy, Rákospatak*).

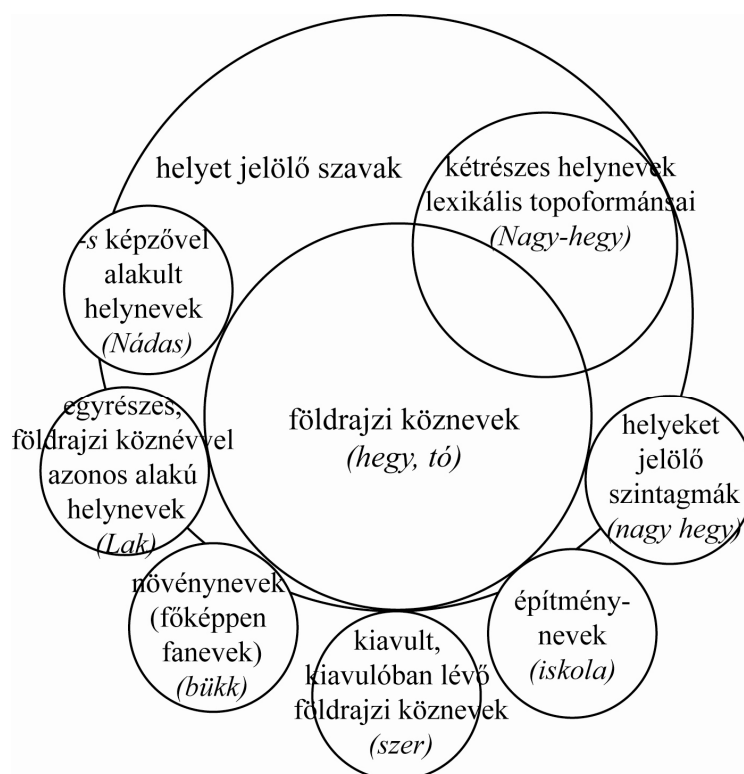
A prototipikus jellegét a földrajzi köznéveknek nagymértékben a helynevekben való előfordulás biztosítja, leginkább az ilyen elemek gyakori használata révén. A helynevekben való gyakori előfordulás gyakran együtt jár azzal is, hogy más, azonos vagy hasonló szerepű földrajzi köznévek visszaszorulnak a nyelvhasználatban. Ehhez akár az is hozzátartozik, hogy közülük egyesek teljesen kiesnek a nyelvhasználatból, kihalt szavakká válnak, ilyen földrajzi köznéveink például a *jó* (1228/1378: *Soyou*, Gy. 2: 43, 86, 1271: *Berukyov*, aqua, Gy. 1: 569, 618, 1246/1348/1408: *Kethyoukyzi*, prat., Gy. 1: 39, 82). A *jó* kihalásában kétségkívül szerepe lehetett a ’folyóvíz’ jelentésű szavaink nagy számának, főképpen pedig a jövevényszóként a honfoglalás után a magyarba került *patak* gyors térhódításának.

A földrajzi köznévi szerep visszaszorulását mutatják azok a névváltozási tendenciák is, amelyek azt mutatják, hogy valamely névben egy korábban névformáns szerepet játszó elemet egy újabb lexikális névformánssal, egy újabb földrajzi köznévvvel toldanak meg (például 1228/1378: *Osoio syd*, Gy. 3: 373, 1346: *Byksebnichpataka*, KMHsz. 1, vö. GYÖRFFY 2011: 128). Az ilyen változások nyomán az adott névben eredetileg primér helynévformáns szerepet betöltő földrajzi köznévi (jelen példákban a *jó* és a *sevnice*) a megnevező funkciójú névrész névelemévé válik, s az új, aktívabb földrajzi köznévi (*séd, patak*) látja el a fajtajelölő (primér névformáns) szerepét.

A földrajzi köznévek kiavulása a nyelvből többnyire igen hosszú folyamat, s ebből adódóan az e körbe sorolható elemeken a háttérbe szorulás számos fokozatát figyelhetjük meg. Jellegzetes állapot például az, hogy egy-egy földrajzi köznévi aktivitása oly módon korlátozódik, hogy helynévalkotó szerepe az új helynevek létrehozásában megszűnik azzal együtt, hogy földrajzi köznévi szerepe, közszei értelme elavul. A nyelvterület nagy részén ilyen például a *szer* modern kori határnévi használata, amely azonban bizonyos vidékeken még ilyen viszonyok között is tovább létezik viszonylag nagyszámú helynévi alaprészeként (például *Kenderszer, Borsó-szer*), így helynévformáns szerepe valójában szekundér toponímok az ilyen nevekben. A mai névhasználók ugyanis azokon a területeken, ahol az ilyen névformák használatosak, annyit „érzik” a *Borsó-szer* típusú nevek *szer* elemével kapcsolatban, hogy annak valamiféle ’földterület’ jelentése lehet ezekben a nevekben, de közszei szerepében persze ez a lexéma s ez a jelentés nem él. Ez a folyamat (a lexémák aktivitásának megszűnése) a nyelvterület különböző részein más-más ütemben megy végbe, azaz egy időszakban más-más fázis-

ban van jelen. Annak megállapítása, hogy a változást milyen tényezők váltják ki, milyen körülmények lassítják vagy gyorsítják, további vizsgálatra szorul, s a mostani kérdéskör kapcsán nem is lényeges.

Az alábbi ábrán azt kívánom bemutatni, hogy a földrajzi köznevek a szókincs részeként milyen típusú szavakkal állnak a legszorosabb kapcsolatban. Az ábrázolást csupán szemléltetésnek szánom, az itt jelzett szócsoportok tartalma tovább finomítható, a figyelembe vett jelentéskörök száma nyilvánvalóan gyarapítható. Ez a pontosítás azonban a földrajzi köznevek, a helynévformánsok és a helynevekben fontos szerepet játszó további szócsoportok szisztematikus átvizsgálása révén végezhető csak el.

1. ábra. A földrajzi köznevek asszociációs kapcsolatrendszere.

2. A korábbiakban jó néhány olyan szekundér topoformánszt is bemutattam, amelyek annak ellenére állnak helynevekben formánsszerepben, hogy mint közszavaknak nincs földrajzi köznévi jelentésük. Ezek között vannak építménynevek (*egyház, monostor, vár, ház, híd*), fanevek (*cser, bükk*), embercsoportokat jelölő szavak (*népe, soka*), de más jelentéskörbe tartozó elemek is. Az ilyen topoformánsként szereplő szavak funkciójukat tekintve közel állnak a földrajzi köznevekhez.

Ha a földrajzi köznevek csoportjának forrásait kívánjuk számba venni, azokat a szóalkotási módokat kell áttekintenünk, amelyek a szókincs bármely más csoportjának a bővülésében

szerepet játszanak. Bár a korábbiakban azt hangsúlyoztuk, hogy a földrajzi köznevek a szó-kincs alaprétegét adják, mivel a lokális környezet elemeinek jelölésére szolgálnak, mégis azt tapasztaljuk, hogy nem kis számban vannak köztük jövevényelemek. A legtöbb azonban kétségkívül belső keletkezésű: többnyire képzéssel jöttek létre, sok a szóösszetétellel alkotott elem, de gyakori a jelentésváltozás útján keletkezett földrajzi köznévi is (lásd erről részletezően „A földrajzi köznévi állomány lexikális tagoltsága” című fejezetben). Arra is van azonban jó néhány példa, hogy nem ezek a „szabályos” szóalkotási módok teremtették meg a földrajzi közneveket, hanem más úton, például egy-egy szerkezetből kivált elemként rögzültek ilyen szerepben.

A földrajzi köznévi fogalmának prototípuselven történő megfogalmazása kapcsán már utaltam arra, hogy bár azt a szakirodalomban korábban felmerülő elképzelést, mely szerint a földrajzi köznevekhez sorolhatjuk a helyek tulajdonságára utaló *kis*, *mély*, *öreg* stb. mellékneveket, nem tarthatjuk helytállónak; vannak viszont olyan melléknévi igenévek, amelyek elsődlegesen a hely valamely tulajdonságát fejezték ki, később pedig földrajzi köznévvé alakultak. Ide sorolhatjuk például a kezdetben (és még olykor a jelenkori névanyagban is) a *szántó/föld* összetételben (például *Alsó-szántóföldek*, *Avasi-szántóföld*, *Banyik-szántóföld*)²⁵ melléknévi igenévként előforduló *szántó* lexémát, amely később önállóan, *szántó*-ként is betölthette a földrajzi köznévi szerepet (például *Bakháti-szántó*, *Almási-szántók*, *Éger-szántó* stb.).

Hasonló jelentésfejlődést tapasztalhatunk a *dűlő* földrajzi köznévi kapcsán is, az ugyanis kezdetben ugyancsak melléknévi igenévi jelentésben funkcionált, s jelentéstapadással önállósult a *dűlőföld*, *dűlőút* típusú jelzős szerkezetekből (vö. TESz. 1: 697). Ilyen szerkezetben a szó a Somogy megyei történeti *Kéri-dűlőföldek* névben is szerepel (1864: *Kéri dűlő földek*). A *dűlő* elsődleges melléknévi igenévi jelentését érhetjük tetten Tolna megyében is: 1906: *Kenderföldekre dűlő rétek*, majd egy jóval későbbi adatban úgyszintén ezt a funkciót találjuk: 1981: *Fölaládűlő-földek*.

A folyamat egy következő fokozatát mutathatják az olyan névszerkezetek, amelyekben a *dűlő* névrészhiányos helynévben áll. Ezekben a helynevekben a *dűlő* talán még inkább igenévi jelentésű, mint főnévi, mivel ezekben a nevekben a *dűlő* mellett határozói bővítmény áll, tehát egyfajta átmeneti szerkezetről van szó, például *Tócsári-erdőre dűlő* (1852: *Tócsári Erdőre d*), *Tótok rétyére dűlő* (1852: *Totok rétyére d*), *Új-szőlőkre dűlő* (1860: *Új szőlőkre d*), *Város földjére dűlő* (1771: *A Város földjére Dűllő*), *Vizre dűlő* (1860: *Vizre d*) (vö. még LENGYEL 2000: 236–7). Az *Ádám-dűlő*, *Ágosi-dűlő*, *Kender-dűlő* típusú nevekben azonban a *dűlő* már egyér-

²⁵ A hivatkozás nélkül álló helynevek a „Magyar Digitális Helynévtár” honlapján közzétett adatbázisban közvetlenül visszakereshetőek (<http://mdh.unideb.hu>).

telmüen földrajzi köznévként funkcionál, amit az is mutat, hogy nem határozói, hanem többnyire jelzői bővítményekkel áll.

Ennek a folyamatnak az egyes fázisai a szinkrón névanyagban is megfigyelhetők: ezt láthatjuk a bodrogközi *járó* lexéma kapcsán. A *járó* melléknévi igenévként van jelen például a *Mogyorósra járó gyep* (1994: *Mogyorósra járó gyep*) névben. A *Gazra járó* (1994: *Gazrajáró*), *Alsó-rétre járó* (1994: *Alsó rétrejáró*), *Dió-érre járó* (1994: *Dió-érre járó*), *Eresztvényre járó* (1994: *Eresztvényre járó*, 1860: *Eresztvényre járó*, 1859: *Eresztvényre járó*) stb. nevekben azonban a *járó* lexéma egy átmeneti szerkezetben, vagyis névrészhiányos helynév névalkotó elemeként szerepel határozói bővítményekkel. A *járó* ugyanakkor kaphat jelzői bővítményt is, tehát állhat valódi földrajzi köznévi státusban is, például *Csonka-járó*, *Új-járó*, *Kiscigándi-járó* stb. Bizonyos nevekben még a 'valamivel érintkező föld' szemantikai tartalom realizálódik, ahogyan a korábbi *Alsó-rétre járó* típusú nevekben, például *Töltés-járó*: „Az itt levő földek véggel a Bodrog töltésére jártak”, *Legelő-járó*: „A legelőre vezető földút neve”, grammatikailag azonban ez a viszony már nem fejeződik ki. Az ilyen nevek mintájára alakulhattak azok a helynevek, amelyekben a *járó* földrajzi köznévként és valódi helynévformánsként viselkedik.²⁶

3. A lexikális helynévformánsokról szólva fontos hangsúlyoznunk, hogy ezen kategóriák dinamikus rendszerként működnek, azaz bennük elmozdulások, átrendeződések zajlanak. Bekövetkezhet ugyanis egyfajta típusváltás olyan módon, hogy egyes elemek különféle kategóriák között mozognak. Bizonyos földrajzi köznevek, mint például a *föld(e)*, *telek* ~ *telke* földrajzi köznevek eredetileg a 'valakihez tartozó föld, birtok' jelentést hordozták magukban (például 1279: t-m Diuitis Andree ... *Diues Andreas feldy* vocatam, Gy. 1: 221), s az ilyen helyfajtaikat jelölő mikronevekben elsődleges helynévformáns szerepet töltöttek be. Ez a jelentés azonban közel állt a 'valakinek a faluja' funkcióhoz, így az ilyen utótagot tartalmazó nevek egy idő után természetes településnév-szerkezetként is funkcionálhattak (például 'település Abaúj vármegye déli részén Forrótól délkeletre, a Tarca mellett' 1294: *Gothafelde*, t., Gy. 1: 85) (TÓTH V. 2008: 185–6). Kellően nagyszámú településnévben használva a *telke*, *föld(e)* utótag mintát teremtett arra, hogy ezekkel az elemekkel közvetlenül is létrehozzanak helységneveket: e névrészek tehát településnévi toposformánsokká váltak, anélkül azonban, hogy a megfelelő közszavak földrajzi köznévi jelentésében megjelent volna a 'település' szemantikai tartalom. Ilyen módon pedig ezekben a nevekben a *földe*, *telke* lexémák szekundér helynévformánsokként szerepelnek.

²⁶ Hasonlóképpen értékelhetjük az eredetileg a cselekvés nevét, majd abból a cselekvés helyét jelölő földrajzi köznevek kialakulását is, például *járás*, *kerület* (HOFFMANN 1993: 108).

Ugyancsak helyfajták közötti elmozdulást érzékelhetünk a *fő* helynévformáns kapcsán, az ugyanis kezdetben vízrajzi köznévként, később azonban 'speciális helyzetű település' jelentésű földrajzi köznévként funkcionált a helynevekben. TÓTH VALÉRIA szerint a folyónév + *fő* szerkezetű nevekről általában úgy szokás gondolkodni, hogy ezek az előtagban álló folyó forrásvidékéről kapták nevüket metonimikus névadás eredményeképpen. *Tapolcafő* például valóban a *Tapolca* patak forrásvidékén létesült, esetében tehát a *Tapolca-fő* 'a Tapolca patak forrása' > *Tapolcafő* 'a Tapolca forrásánál létesült település' metonímia játszódott le.

Az ilyen szemantikai szerkezettel rendelkező nevek indukáló hatására azonban később elterjedt a víz mellett fekvő települések megjelölésében a *fő* utótaggal való névalkotás. Ez már attól függetlenül következett be, hogy a település a víz forrásánál vagy attól távolabb feküdt-e. Így például a *Szalafő*, *Pinkafő* és *Szuhafő* települések a *Zala*, a *Pinka* és a *Szuha* vizek forrásvidékétől távolabb eső települések, tehát forrásnévből metonimikusan nem keletkezettek. A *fő* utótag ezekben a nevekben már településnév-formánsként értékelhető, s 'víz melletti település' jelentést fejez ki a névben. Névrendszertani tekintetben ez azt jelenti, hogy míg a *Tapolcafő* név metonimikusan keletkezett egyrészes név, addig a *Szalafő* típusba tartozó elnevezések közvetlenül jelzős szerkezetként alakult kétrészes névformákként értékelhetők. Azt, hogy a *fő* mennyire beépült a másodlagos településnév-formánsok közé, jól mutatja, hogy később a névmagyarosítási eljárások során is alkalmazták ilyen szerepben folyónévi előtagokkal, így alakult az ausztriai *Gyöngyösfő* vagy a szlovákiai *Hernádfő* településnév (TÓTH V. 2008: 182–7, FNESz., MEZŐ 1999: 415). Ezek a példák azt mutatják, hogy valamely névformánst tartalmazó helynevek többféle forrásból is táplálkozhatnak, többféle történeti folyamat eredményeként is létrejöhetnek, ám ez a differenciáltság nem érinti az adott lexéma toponímia voltának megítélését, minthogy ezt funkcionális (és nem történeti) síkon közelítjük meg.

A földrajzi köznevek mint lexikális helynévformánsok rendszerbeli mozgásának a vizsgálata a földrajzi köznevekkel kapcsolatos további elméleti kérdésekhez vezet át bennünket: a földrajzi köznevek produktivitása ugyanis szoros összefüggésben áll azok gyakoriságával. A következő fejezetben ezért a szócsoport korai ómagyar kori gyakoriságának kérdését járrom körül alaposabban.

II. A lexikális helynévformánsok gyakorisági viszonyai

a korai ómagyar kori helynevekben

A földrajzi köznevek önmagukban is alkothatnak helynevet, de a mai és az ómagyar kori helynévrendszerben is jóval tipikusabb helynévalkotási mód az, hogy a földrajzi köznévi mint az adott hely fajtáját megjelölő lexéma mellé valamilyen sajátosságot, tulajdonságot kifejező elem társul.

Mint azt az ide vonatkozó kutatások igazolták, a korai ómagyar kori egyrészes, nem településnévi helynevek létrehozásában a névátvétel fontos szerepet játszott, a településneveket illetően pedig a személynévi alapú névadás volt a leggyakoribb névalkotó eljárás. A földrajzi köznevek helynévalkotó funkciója az egyrészes nevek létrehozásában ezzel szemben mindkét névfajta esetében kevésbé jellemző. Az általam felhasznált korpuszban a földrajzi köznevet tartalmazó helyneveket vizsgálva ugyanis azt látjuk, hogy az ómagyar kor csaknem 1500 földrajzi köznévi előfordulásának 75%-a utótagként álló földrajzi köznévi, és a pusztai földrajzi köznévi helynevek aránya a kétrészes, földrajzi köznévi utótagú helynevekhez viszonyítva igen alacsony.

A kétrészes helynevek zömét a földrajzi köznévi utótagú nevek alkotják ebben az időszakban. PÉTER JUDIT korai ómagyar kori kétrészes neveket vizsgálva megállapította, hogy az általa vizsgált korpusznak mintegy 70%-a földrajzi köznévi utótagú helynév (2008: 37, 48). A Tihanyi alapítólevél és a Tihanyi birtokösszeírás neveinek összehasonlító elemzése alapján KOVÁCS ÉVA is arra a következtetésre jutott, hogy a kétrészes mikronevek között a földrajzi köznévi alaprészsel alkotott nevek a leggyakoribbak ebben az időszakban (2011: 57).

A jelenkori névanyagban hasonló arányokkal szembesülünk. PÓCZOS RITA Baranya megye egykori Sásdi járásának névanyagát elemezve úgy látja, hogy mind a magyar, mind a német kétrészes nevek közel 90%-a földrajzi köznévi utótagot tartalmaz, például m. *Király/kút*, *Kis/hegy*, n. *Langer/Berg*, *Loch/Acker* stb. (2011: 62). Úgy tűnik, hogy a területi különbségeket figyelembe véve sem változik meg a földrajzi köznévi utótagú helynevek dominanciájáról kialakult benyomásunk: DITRÓI ESZTER három különböző térség névanyagát hasonlította össze lexikális-morfológiai szempontból, s úgy tapasztalta, hogy azokban a fajtajelölő szerepű utótaggal ellátott nevek 70–80%-os arányt mutatnak (2009: 14).

Ezek a vizsgálatok azt mutatják tehát, hogy a magyar helynevekben a helyfajtát jelölő földrajzi köznevek — amelyek ilyen minőségükben primér topoformánsnak tekinthetők — az

egész nyelvterületen a forrásokkal dokumentálható nyelvtörténeti időszakban meghatározó szerepet játszottak.

Az ómagyar kori adatok kapcsán egy rövid előzetes felmérés alapján is egyértelműen kitűnik, hogy a földrajzi köznevekből keletkezett mikrotoponimák gyakoriságát illetően az egyes jelentésmezők megterheltségében különbségeket is megfigyelhetünk. E téren ráadásul nemcsak az egyes jelentésmezők, hanem azokon belül az egyes földrajzi köznevek reprezentáltságában is eltérések tapasztalhatók. Az ómagyar kori földrajzi köznevek gyakorisági vizsgálata során azonban számos ponton nehézségekbe ütközünk, így ezt az alfejezetet főképpen problémafelvető jellegű elemzésnek szánom, melynek során újabb részkérdések kerülnek majd felszínre. Céлом tehát az, hogy olyan lényegi problémákat járjak körül, amelyek az ómagyar kori földrajzi köznevek kapcsán a korábbi szakirodalomban is központi jelentőségűek voltak, s amelyekhez, úgy vélem, néhány ponton a problémafelvetésen túl megoldásokat, magyarázatokat is megkísérelhetünk adni. Az itt vizsgált névanyag 169 pusztai földrajzi köznévi mikrotoponimát (*Ér*), mintegy 1100 földrajzi köznévi utótagú mikrotoponimát (*Fekete-ér*), 10 pusztai földrajzi köznévi (*Lak*) és közel 500 földrajzi köznévi utótagú településnevet (*Széplak*) tartalmaz.

Vizsgálatom elsőként a mikrotoponimákat alkotó lexikális helynévformánsok köré szerveződik, ezt követően pedig a lexikális településnév-formánsok gyakorisági mutatóit veszem közelebből szemügyre. Ennek révén deríthetünk ugyanis fényt arra, hogy bizonyos helynév-alkotó funkciók betöltésére miért bizonyulnak alkalmasabbnak egyes földrajzi köznevek másoknál.

1. A mikrotoponimákat alkotó lexikális helynévformánsok gyakorisági vizsgálata

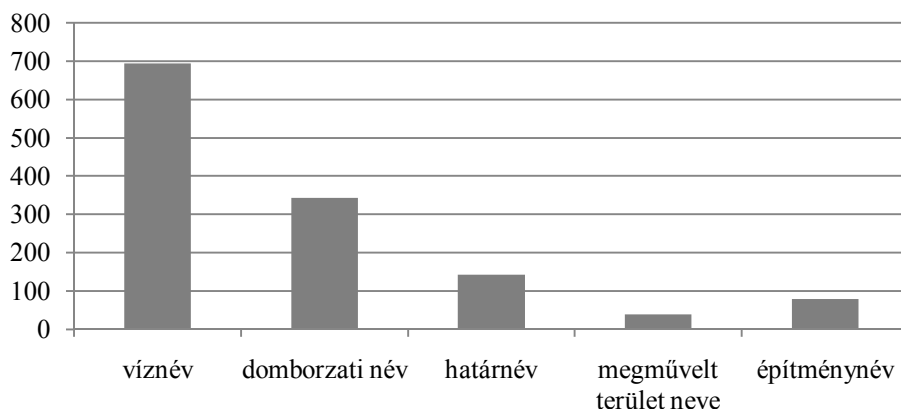
1.1. A földrajzi köznevek jelentésmezőinek gyakorisági vizsgálata

A földrajzi köznevekből keletkezett mikrotoponimák körében egyfelől tehát az egyes jelentésmezők reprezentáltságát illetően van esélyünk arra, hogy körükben eltérésekre tudjunk rámutatni. A földrajzi köznevek jelentésmezői szoros összefüggést mutatnak a helynevek helynévfajták szerinti csoportjaival. A földrajzi köznevek jelentésmezőinek elkülönítéséhez ezért HOFFMANN ISTVÁN névelemzési modelljét vettem alapul, melynek részeként a szerző az egyes helynévfajtákat is osztályozza (1993: 36–7). HOFFMANN ISTVÁN véleménye szerint a helynévfajták szerinti vizsgálódás nemcsak a térbeli és időbeli jelenségek, hanem az egyes objektumfajtákra jellemző névmodellek összevető elemzéséhez is megbízható alapokat nyújt (1993:

35). Hasonló következtetésre jutott EERO KIVINIEMI a finn helynévrendszer kapcsán (1990: 47).

A helynévfajták ugyanakkor „nem alkotnak egymástól mereven elválasztott fiókrendszert” (HOFFMANN 1993: 38). RESZEGI KATALIN ezt a megállapítást a kognitív szemlélet prototípus-felfogásával állítja párhuzamba (2009b: 23), s úgy véli, hogy a prototípuselmélet jól alkalmazható az egyes helynévfajták kategorizálása terén megmutatkozó nehézségek magyarázatára is (vö. RESZEGI 2008). Szem előtt tartva, hogy a kategóriák nem különülnek el élesen egymástól, s a köztük lévő határok gyakran elmosódtak (jól megmutatkozik ez például a hegy- és erdőnevek viszonyában; vö. RESZEGI 2009b: 34–5), a következő földrajzi köznevi csoportok vizsgálatát tartom e helyütt célszerűnek: vízrajzi köznevek (például *csermely, ér, morotva, tó* stb.), domborzati köznevek (például *bérc, halom, mál, orr, ség*), határrészneveket alkotó földrajzi köznevek (például *berek, eresztvény, liget, rét*), valamint egyfajta kontrollanyagként is használva: megművelt területet jelentő köznevek (mikrotoponimák esetében csak a *telek* földrajzi köznév tartozik ide)¹ és építményt, emberi létesítményt jelentő köznevek (például *bánya, út, híd*). (A földrajzi köznevek szemantikai kategóriáiról és a korábbi tipológiákról lásd NEMES 2005: 76–90.)

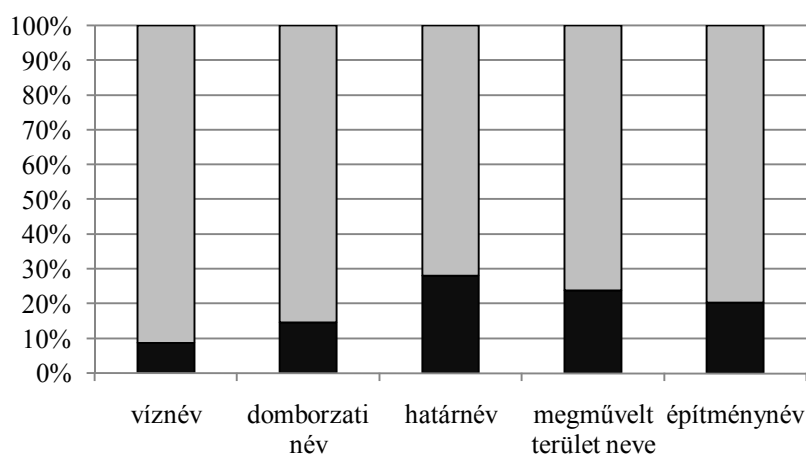
Mínt hogy az egyes kategóriákba tartozó nevek eltérő száma s ezzel összefüggésben relatív gyakorisága minden további összevetést befolyásol, lényegesnek tartom, hogy előzetesen ezekről az arányokról is képet kapjunk.

1. ábra. Az egyes jelentésmezőkbe tartozó helynevek aránya.

¹ A *telek* az ómagyar kori helynevek körében gyakran településnév-formánsként szerepel, sok esetben azonban nyilvánvaló az eredeti 'megművelt földterület' jelentése is (vö. pl. 1346: *fimata ... vulgo teluk*, Gy. 1: 206, 1228: *culta t. ville vulgo teluc*, Gy. 2: 218, 301, [1277]/1277: *sessionem que dicitur teluk*, Gy. 2: 486, ahol a *fimata terra* 'művelt föld', a *terra* 'föld, birtok', a *culta terra* 'művelt föld', a *sessio* 'telek' jelentésben szerepel).

Az egyes jelentésmezőkbe tartozó helynevek belső arányait tekintve általánosságban véve elmondhatjuk, hogy a kétrészes, földrajzi köznévi utótagú nevek egyértelműen dominálnak minden kategóriában. A különböző helyfajtákat jelölő nevek mégis bizonyos mértékben eltéréseket is mutatnak ebben a tekintetben: a kétrészes, földrajzi köznévi utótagú, primér mikrotopofórmanst tartalmazó nevek legnagyobb arányban a vízneveket és a domborzati neveket jellemzik.

2. ábra. A formáns szerepű földrajzi köznévi utótagot tartalmazó helynevek aránya az egyes helynévfajtákon belül. (A sötét sáv a pusztai földrajzi köznévi helynevek arányát jelzi, a szürke pedig a kétrészes nevek utótagjaként állók arányát.)

A földrajzi köznévvvel azonos alakú — ez esetben többnyire jelentéshasadással alakult — nevek a legnagyobb arányban a határnevek, azon belül is szinte kizárólagosan az erdőnevek között szerepelnek.² Hozzá kell tennünk azonban, hogy bizonyos földrajzi köznevek kiugró gyakorisága ebben a funkcióban meghatározza az egész kategória gyakoriságát is: a pusztai földrajzi köznévi határneveknek csaknem felét az *eresztvény*, a *haraszt* és a *liget* földrajzi köznevek alkotják.

Úgy tűnik ráadásul, hogy — előzetes feltevésünkkel szemben — a megművelt területek neveire és az építménynevekre szintén inkább jellemző ez a névalkotási mód, mint a víznevekre, illetve a domborzati nevekre. Minthogy ugyanis a megművelt területek neveit és az építményneveket a műveltségi nevekhez sorolhatjuk (vö. HOFFMANN 1993: 40), joggal várhatnánk ezen a területen alacsony képviseltségüket. A műveltségi nevek (főképpen persze

² Az erdőneveken kívül csak egyetlen pusztai földrajzi köznévből alakult határnevet adathozhatunk ebben a csoportban: *Rét* 'Asszonynépe határában említett hely' 1177/1202–1203/1337: *Ret* (Gy. 2: 131).

leginkább a településnevek) között ugyanis kutatóink szerint a jelentéshasadással keletkezett nevek kisebb arányban fordulnak elő, mint a természeti nevek között (HOFFMANN 2007: 101, RESZEGI 2009a: 39). Ez minden bizonnyal azzal van összefüggésben, hogy erre a névkeletkezési módra sokkal kevésbé jellemző a tudatosság (HOFFMANN 2007: 101). A két névtípus — vagyis a műveltségi és a természeti nevek csoportja — sok esetben, például a hajdani határvédelem kapcsán azonban nem különíthető el élesen egymástól. A gyeprendszer kiépítése ugyanis gyakran a természetes akadályok (tehát az erdők, folyók, hegyek) emberi közreműködéssel még áthatolhatatlanabbá alakítását jelentette (KOVÁCS H. 2012: 19).

Míthogy a megművelt területeknek ezen a téren való viszonylagos gyakoriságát elbizonytalanítja a *telek* fent jelzett kétséges besorolása, inkább csak az építménynevek gyakoriságát emelhetjük ki e névfajták közül. Ezen a téren érdemes a jelenkorban megfigyelhető sajátosságokat is az ómagyar korban feltárt jelenségek mellé állítani, noha az is nyilvánvaló, hogy a mai vizsgálatok olyan gyűjtéseken alapulnak, amelyek figyelmet fordítottak minden egyes helynévfajtanak a minél teljesebb körű dokumentálására, az oklevelek határleírásai viszont értelemszerűen ritkábban és véletlenszerűen említenek csak építményneveket. Az építménynevek jelentéshasadással történő névalkotásának gyakorisága nemcsak az ómagyar korban jellemző: PÓCZOS RITA Baranya megye Sásdi járásának névanyagát elemezve ugyancsak ennek a keletkezésmódnak a feltűnő gyakoriságát emeli ki az építménynevek keletkezéstörténeti vizsgálata során. Megállapítja, hogy a magyar építménynevek körében a jelentéshasadással létrejött nevek a legjelentősebb modell (42%), s ezt a keletkezésmódot illetően ilyen magas arány egyetlen más denotátumtípus neveiben sem fordul elő (például m. *Harangláb, Állomás, Kápolna, Kastély, Templom, Malom*). PÓCZOS RITA a jelenséget az építménynevek periférikus helyzetével köti össze: úgy véli ugyanis, hogy e névalkotási eljárásnak itt tapasztalható és a helynévállomány általános arányszámaitól való „elhajlása” is jól mutatja az építménynevek különállását a helynévrendszeren belül. Úgy tűnik mindezeket túl, hogy a jelenség nemcsak a magyar nyelvre jellemző: a terület német épület- és építményneveit vizsgálva a szerző arra a következtetésre jut, hogy a jelentéshasadással keletkezett nevek aránya (30%) a többi névfajta ilyen módon keletkezett neveihez képest ugyancsak messze a legmagasabb (például n. *Kapelle, Kastell, Kirche, Wasserturm*). Feltűnő továbbá az is, hogy a többi denotátumtípustól eltérően az építményneveket jellemzően sem a magyarban, sem a németben nem kölcsönzik a másik nyelvből, ami ugyancsak helynévi értékük periférikus voltát jelzi (PÓCZOS 2010: 167–8, HÁRI 2010: 25).

1.2. Az egyes földrajzi köznevek gyakorisági vizsgálata

1. A földrajzi köznevet mint elsődleges helynévformánst tartalmazó helynevek körében nemcsak az egyes jelentésmezők, hanem azokon belül az egyes földrajzi köznevek reprezentáltságában is tapasztalhatunk különbségeket. Bizonyos földrajzi köznevek kifejezetten jellegzetesek pusztai földrajzi köznévi helynévként, míg mások jellemzően utótagként fordulnak elő. Arra is van példa természetesen, hogy valamely földrajzi köznév mindkét helynévalkotási módban termékeny névalkotó elemnek bizonyul.

Kutatóink több tényező lehetséges hatásával magyarázzák a pusztai földrajzi köznevek helynévvé alakulását. Szóba kerül közöttük például az egyedüliség: a névadás pillanatában a névadó olyan nevet igyekszik találni, ami még nem szerepel a mentális térképén, pusztai földrajzi köznévi helynév tehát abban az esetben keletkezhet, ha a mentális térkép még nem tartalmaz ugyanilyen nevű helyet, sőt olyan nevet sem, amelynek fajtajelölő alaprésze a kérdéses földrajzi köznévvvel azonos alakú (GYÖRFFY 2011: 44, vö. még HOFFMANN 1993: 95, LŐRINCZE 1947: 7). Szintén a jelentéshasadást előidéző tényezők között tarthatjuk számon a jelölt tájrészlet megváltozását, a földrajzi köznév specifikus jelentéstartalmát, de hatással lehet az ilyen típusú nevek keletkezésére például a terület nagysága is (lásd HOFFMANN 1993: 94–6, TÓTH V. 2001: 200, GYÖRFFY 2011: 41).

A gyakoriság mérését azonban a pusztai földrajzi köznévi előfordulások kapcsán a köznévi–tulajdonnévi státus megítélésének nehézségei is befolyásolhatják, ezért a gyakorisági sorrendet igen körültekintően kell kezelnünk, a legnagyobb megterheltséget mutató földrajzi közneveket pedig érdemes alaposabban is megvizsgálunk, hiszen csak ennek fényében és a szükséges óvatossággal értékelhetők reálisan a gyakorisági vizsgálatok eredményei is. Annak eldöntése ráadásul, hogy egy-egy okleveles előfordulás esetében közszóról vagy tulajdonnévről van-e szó, az ómagyar kor vonatkozásában a nehézségek ellenére is azért különösen fontos, mert míg a tulajdonnevek főképpen a kérdéses hely lakóinak nyelvhasználatát, addig a közszók jobbára az oklevél szövegezőjének nyelvi készségét tükrözhetik (HOFFMANN 2004: 53, 2007: 66, TÓTH V. 2001: 14–5). Megjegyzendő ugyanakkor, hogy még a helynevek esetében is indokolt lehet BÁRCZINAK a kételkedése (BÁRCZI 1951: 6), amely az egyes helynévi szórványok helyhez kötésének bizonytalan voltára figyelmeztet bennünket. Elképzelhető ugyanis, hogy a más területekről származó oklevél-fogalmazó is rajta hagyta a keze nyomát az oklevélben említett helynévi szórványokon (TÓTH V. 2001: 14–5). Mindezeket túl az oklevél lejegyzésének a helye is befolyásolhatta az oklevél megszövegezését (SEBESTYÉN 1955: 56, 59). A nem csekély számú bizonytalansági tényező ellenére kutatóink a helynevekben —

a közsavakkal szemben, amelyek ebből a szempontból jóval bizonytalanabban ítéltetők meg — jobbára mégis a helyi nyelv- és névhasználatot látják tükröződni. Ezért is van kiemelt jelentősége annak, hogy egy-egy magyar nyelvű szórvány helynévi vagy közsói státusát milyen esélyekkel ítéltetjük meg.

A közsó–tulajdonnév jelleg meghatározásában segítségünkre jöhet az adott földrajzi köznév latin szövegekörnyezete. A *patak* szó közsói előfordulását például a latin névmások által több esetben feltételezhetjük az itt vizsgált névanyagban, így nagy valószínűséggel nem vehetjük figyelembe a jelentéshasadással keletkezett helynevek között például a következő *patak* adatokat: 1334: in eodem *Patak* (Gy. 1: 763), 1315: in eodem *potak* (Gy. 2: 88), 1349: idem *Potak* (Gy. 2: 197), 1294: ad *quidam potok* (Gy. 1: 345). A földrajzi köznév latin szövegbe való illesztésének módja ugyancsak döntő jelentőségű lehet az adott előfordulás közsói vagy tulajdonnévi jellegének elbírálásában. A latin fajtajelölővel álló földrajzi köznévről ugyanis inkább annak tulajdonnévi jellegét feltételezhetjük (például 1268/1347: *aquam Eer*, Gy. 3: 445, 1193: ab aqua *Sar*, Gy. 2: 236, 1296: iuxta *aquam Malaka*, Gy. 1: 308, 1212/1397/1405: *stag. Mortua*, Gy. 1: 328, 1299/XIV.: in loco *Fuuk*, Gy. 2: 100, 177), a megnevezőszós szerkezetek³ viszont a közsók és tulajdonnevek beillesztésére egyaránt használatosak (például 1249/1291: ad rivum, qui dicitur *Er*, Gy. 1: 313, 1305: cum 2 piscinis ... *Saar* et Tathus vocatis, Gy. 1: 710, 1257: ad vallem, que dicitur *malaka*; *aquam, que dicitur malaka*, Gy. 1: 375, [1257]/1257: *aquam que dicitur Fuk*, Gy. 1: 375) (vö. HOFFMANN 2007: 70). Segítségünkre lehet viszont, hogy bizonyos megnevezőszók HOFFMANN ISTVÁN szerint kifejezetten tulajdonnevek mellett fordulnak elő. Így például a tulajdonnevekre jellemző *nominatur* és *nomine* megjelenik a magyar földrajzi köznevek mellett is (például 1229/1550: per vallem *nomine Er*, Gy. 3: 367, 1270: Quoddam stagnum sive piscaturam *Euren nomine*, OklSz. 727, 1300: *meatus fossati que vulgariter Fuk nominatur*, Gy. 1: 540). HOFFMANN ISTVÁN úgy véli, hogy a földrajzi köznevek latin szövegbe illesztésére ezzel szemben jellemző a tulajdonnévi jelleget képviselő *appellatur*, *cognominatur* és *nuncupatur* megnevezőszók használata, noha néhány adat azért erre is akad (1265: *Profunda aqua Saar que wlgariter Evrem appellatur*, OklSz. 727, 1400: *Insula in wlgo Zygeth cognominata*, OklSz. 922, 1252: *Uenit ad vnum pratum quod mochar nuncupatur*, OklSz. 661). Ezekben az esetekben tehát nagy valószínűséggel tehetjük le a voksunkat a pusztán földrajzi köznévi előfordulás tulajdonnévi jellege mellett. Megerősítheti a helynévi használat feltételezését az adott

³ A megnevezőszós szerkezetek olyan (többnyire mellékmondatos) szerkezetek, „amelyben a latin szövegekörnyezet közvetlen módon, különféle lexikális elemek felhasználásával arról tudósít, hogy miképpen nevezik a kérdéses helyet” (HOFFMANN 2007: 18).

földrajzi köznévi későbbi egyértelműen tulajdonnévi státusa is. Így például az 1211-es Csanád megyei *Morotva* tulajdonnévi jellegét bizonyítja annak későbbi gazdag adatolása (1211: *Mortua*, stag., lac., Gy. 1: 864; +1247/+1284//1572, 1274>1340: *Morothwa*, Gy. 1: 858, 864, 866; 1267 Pp./1297: *Mortuum*, lac., Gy. 1: 864; 1300–1350: +1092/[1325 k.]//1399: *Mortua*, lacu, 1318/1323: *Mortua*, stag., lac., Gy. 1: 864) (vö. HOFFMANN 2004: 53, 2007: 67). Tulajdonnévként értékelhetjük az olyan előfordulásokat is, amelyek azonos alakban nem maradtak ugyan fenn a későbbiekben, de valamilyen formában őrzi azokat egy másik tulajdonnév, például az Esztergom megyei *Sár* (1193: ab aqua *Sar*, Gy. 2: 236) víznévként nem, de a közelében fekvő település nevének jelzőjeként adatható a későbbiekben is: *Sárisáp* (vö. FNESz., HOFFMANN 2007: 67). Abban az esetben is tulajdonnévi használatot feltételezhetünk, amikor a pusztai földrajzi köznévi nem a közszei jelentésének megfelelő helyfaját jelöl, például 1255: in uallem fluminis *potok* ..., inde ad uillam *potok* (FNESz., HOFFMANN 2007: 67), de előfordul az is, hogy egy földrajzi köznévi tulajdonnévi jellegét az oklevél más helyneve alapján ítéelhetjük meg, például 1330: monticulo *Beerch* ... viam *Beerchuth* (Gy. 1: 85, HOFFMANN 2007: 67). A tulajdonnévi vagy közszei jelleg megítélésében gyakran az oklevél egészének vizsgálata is segítségünkre lehet, egyes oklevelekre ugyanis jellemző a pusztai földrajzi köznévi előfordulások gyakorisága, s ez arra mutathat, hogy az oklevél szövegezője jellemzően nem helynevekkel, hanem közszevakkal próbálta leírni a birtokhatárokat (HOFFMANN 2007: 69). A továbbiakban a gyakorisági mutatók pusztán a helynévi előfordulásokra vonatkoznak, igyekszem tehát az itt bemutatott eszközöknek a segítségével kiszűrni a közszei okleveles említéseket.

2. Az egyes földrajzi köznevek megterheltségét a három legnépesebb csoporton, a víz-, a domborzati és a határneveken belül tanulmányozom részletesebben.

A vizsgált területen a pusztai vízrajzi köznévi mikrotoponimák körében a leggyakoribb előfordulást a *patak*, *sár*, *ér*, *morotva*, *fok*, *maláka* köznevek mutatják, ebben a gyakorisági sorrendben. Feltűnő azonban, hogy az Árpád-korban egyébként igen gyakori *víz* nem jelenik meg pusztai földrajzi köznévi helynévként. GYÖRFFY ERZSÉBET a *víz* földrajzi köznevet a harmadik leggyakrabban megjelenő vízrajzi köznévként tárgyalja, ugyanakkor az általa vizsgált névanyagban is csak utó-, illetve előtagként szerepel helynevekben ez a lexéma. Jelentését illetően pedig megjegyzi, hogy több forrás is a legáltalánosabb meghatározásokat közli vele kapcsolatban, pl. 'folyó' (Ball., RMG1.), 'vízfolyás, állóvíz' (FNESz., ÉrtSz.) (GYÖRFFY 2008: 127).

A domborzati nevek közül a *bérc*, a *halom* és a *ség* földrajzi köznevek előfordulásait kell kiemelnünk a pusztai földrajzi köznévi helynevek körében. Szintén igen gyakori helynevekben

(a *bérc* és a *halom* mellett) az ómagyar korban a *hegy* lexéma is, önmagában azonban helynévi szerepben nem fordul elő. Ugyanúgy, ahogyan a fenti *víz* esetében, itt is a szó általános, kevésbé specifikált jelentése magyarázhatja ezt a jelenséget.

A határnevek kapcsán minden tekintetben megerősíthető TÓTH VALÉRIA véleménye, aki az Árpád-kori Abaúj és Bars vármegyére vonatkozóan az *eresztvény*, *haraszt* és *liget* erdőnevek jelentéshasadással történő névalkotásának gyakoriságát emeli ki. Úgy véli, hogy ezek produktivitása, szemben például az *erdő* és *kerek* puszta földrajzi köznévi megjelenésével, specifikus jelentéstartalommal magyarázható (TÓTH V. 2001: 200). Vizsgálataim szerint a puszta földrajzi köznévi határnevek körében ugyancsak ezek a földrajzi köznevek a leggyakoribb névalkotó elemek. Az itt vizsgált területeken az *erdő* (23 előfordulásával) a legelterjedtebb erdőt jelentő helynévalkotó földrajzi köznév az Árpád-korban, ennek ellenére egyszer sem vált önmagában helynévvé.

Az utótagként álló földrajzi köznevek gyakoriságát illetően ugyancsak szignifikáns különbségeket tapasztalunk: bizonyos földrajzi köznevek, például a *séd* elenyésző előfordulásával (1341/1347: *Hydeghsed*, fl., Gy. 2: 459, 485, 1177/1202–1203/1337: *Sossed*, Gy. 2: 131) szemben a *patak* kiugró, többszázados adatoltságát láthatjuk (1327: *Melpathak*, fl., Gy. 1: 101, 1243/1335: *Nagypatak*, Gy. 2: 458, 533).

A kétrészes, földrajzi köznévi utótagú helynevek kapcsán feltételezhetjük, hogy az ilyen típusú névalkotás — az előbb látott jelentéshasadással szemben — éppen azokra a földrajzi köznevekre jellemzőbb, amelyek általánosabb használatúak, és jelentésük nem túl speciális. A *hegy* földrajzi köznév például feltehetően 'nagyobb földfelszíni kiemelkedés' értelemben volt elterjedt az itt vizsgált területeken, például *Dorog-hegy* (1249: *Durugheeg*, mo., Gy. 2: 208, 303), *Jávor-hegy* (1291: *Jaurheg*, mo., Gy. 2: 460, 543), *Őr-hegy* (1262: *Heurhegh*, mo., Gy. 3: 150, 200), s valószínűsíthetően ez az általános jelentéstartalom is összefüggésben lehet azzal, hogy puszta földrajzi köznévi mikrotoponimaként viszont egyszer sem fordul elő. A *kerek* és az *erdő* földrajzi köznevek is kizárólag helynevek utótagjaként jellegzetesek az ómagyar korban, például *Szil-kerek* (1317>1413: *Zylkerek*, m., Gy. 1: 325), *Fekete-erdő* (1255: *Feketeyerdeu*, s., Gy. 1: 40, 98), ami jelentésük általánossá válását mutatja. Feltételezhetjük ugyanis, hogy eredetileg mindkét lexéma 'speciális erdő' jelentésű volt: a *kerek* földrajzi köznév 'kerek' vagy inkább 'nagy, az egész szemhatár egy körbehajló ívét befogó erdőt' (BÁRCZI 1951: 30), az *erdő* lexéma pedig a 'fiatal, sarjadó erdő'-t jelenthette (vö. TESZ., BÁRCZI 1966: 107, PAIS 1950: 102).

A földrajzi köznevek jelentésének általános vagy speciális volta azonban nyilván csak egy tényező a névalkotást befolyásoló okok közül, bizonyos földrajzi köznevek ugyanis mind

puszta földrajzi köznévi helynévként, mind utótagként alkothatnak helynevet, sőt közülük a *patak* lexéma mindkét esetben az adott névtípuson belül a leggyakoribb névalkotó elemek közé tartozik, például *Patak* ([1252]/1252: *Potok*, fl., Gy. 3: 225), *Száraz-patak* ([1270]/1270: *Zarazpotok*, Gy. 3: 151, 252). Azt látva, hogy a *patak* mindkét névtípus létrehozásában aktív volt, az a benyomásunk támadhat, hogy ez a jelenség nem független a *patak* szó jelentésének módosulásától: a kezdetben 'hegy- vagy dombvidéken folyó kisebb folyóvíz' jelentésű földrajzi köznév ugyanis később általános 'folyónál kisebb folyóvíz' jelentéssel ruházódott fel (GYÖRFFY 2011: 86). A *patak* puszta földrajzi köznévi helynévként való gyakori előfordulását így talán annak korábbi speciális jelentésével magyarázhatjuk.

3. Ha kronológiai szempontokat is figyelembe veszünk, láthatjuk, hogy egy-egy elem produktívitasában is történhet elmozdulás a földrajzi köznevek körében, aminek hatásaként egyes Árpád-korban használatos földrajzi köznevek teljesen eltűnnek a későbbi korokban (például *jó, ügy*), mások gyakoriságukat tekintve visszaszorulnak (például *kerek, aszó, fok, sár, séd, telek, lak, monostor, egyház, fő, gerend, gyűr, homlok, mál, rez, ség, tő, verő*), megint más elemek pedig előretörnek (például *erdő, falu*) (vö. GYÖRFFY 2011: 104, RESZEGI 2011: 93–6, 103, 106, 110–2, TÓTH V. 2008: 191).⁴

3.1. A *domb* földrajzi köznév például csak a 14. században jelenik meg okleveleinkben, s ráadásul (egy ideig) ezt követően is periferikus marad a többi hegyrajzi köznévhöz viszonyítva (RESZEGI 2011: 90). A *domb*-nak ezt a kései felbukkanását más hasonló jelentésű földrajzi köznevek gyakoriságát is vizsgálva érthetjük meg pontosabban. A *domb* kezdetben, úgy tűnik, hasonló szemantikai tartalommal rendelkezhetett, mint a szláv eredetű *halom* lexéma, s az ómagyar kori oklevelekben a kisebb méretű kiemelkedéseket általánosan inkább a *halom*-mal jelölték. Ez részben a *domb* eredeti alapnyelvi 'kiemelkedő valami' jelentésével állhat összefüggésben, abból ugyanis csak az ómagyar kor folyamán kristályosodott ki a szó földrajzi köznévi jelentése, s terjedését hátráltathatta az addigra már elterjedt *halom* lexéma is (RESZEGI 2011: 89–90). A *halom* korai ómagyar kori dominanciáját mutatja, hogy az általam összegyűjtött névállományban a mintegy 40 *halom* utótagú helynévvel szemben csak néhány

⁴ Az oklevelek fennmaradásának különbségei is nehézségek elé állítják az ezzel a témával foglalkozó kutatót, hiszen a megfigyelt jelenségeket esetleg befolyásolhatják az oklevelezés kronológiai eltérései is. Jól illusztrálja például a diplomák számában mutatkozó kronológiai különbségeket SOLYMOSI LÁSZLÓNAK a királyi oklevelekkel kapcsolatos megfigyelése. Ismeretes ugyanis, hogy az Árpád-kor időszakából csaknem négy és fél ezer királyi oklevél maradt fenn. SOLYMOSI szerint ezek megoszlása időben egyre szaporodik: míg Szent István uralkodásának idejéből mindössze 10 másolatban fennmaradt oklevélről van tudomásunk, addig a 13. század egyetlen évtizedéből (az 1270-es évekből) 850 diploma maradt ránk (SOLYMOSI 2006: 194, 206–7, vö. még HOFFMANN 2007: 10). Ebből következően a korai Árpád-kori névelőfordulások jóval esetlegesebbek, mint a későbbi századokban megfigyelhető tendenciák.

(nem is feltétlenül tulajdonnévi) *domb* földrajzi köznevet adathozhatunk az 1307-es *Kerekdomb* (Doboka, Gy. 2: 71) helynévben való előforduláson túl, ilyenek például a következők: 1329/1406: *domb*, *montic.* (Abaúj, Gy. 1: 154), 1310: *Uadit ad montem dumb wlgariter* (Oklsz. 157), s egy bizonyosan nem tulajdonnévi jellegű előfordulás, amit a latin szövegekörnyezet jól mutat: 1307: *ad I Dumb* (Gy. 2: 71, vö. HOFFMANN 2007: 69).

3.2. Noha PAPP FERENC eredményei szerint tőszókincsünknek mintegy tizede finnugor eredetű (1974: 55–68, vö. még NEMES 2005: 189, HORVÁTH L. 2000: 316–7), az ómagyar kori ’erdő’ jelentésű földrajzi köznevek között csak elvétve találunk finnugor etimonú lexémát. Feltételezhetjük ugyan, hogy az ősi eredetű *vad* szónak volt valaha ’erdő’ jelentése, az ezt alátámasztandó ómagyar kori nyelvi adatokra azonban a TESz. is mindössze egy példát hoz: 1208/1359: *Uadit ad Wodmege* (TESz. 3: 1062, Oklsz. 1045), s ezt követően is csak egy 1806-ból származó adat jelzi a *vad* lexéma ’vadon’ jelentését. MOÓR ELEMÉR szerint „Őseink a Volgán átkelve igen messze elsodrótak az összefüggő erdőségek kelet-európai övezetétől, úgyhogy annak a prémkereskedők révén legfeljebb csak a híre jutott el hozzájuk. Ezért az összefüggő erdőnek ugor-kori **vad* elnevezése csak a továbbképzett *vadon* szóban és melléknévként a *vadállat* összetételben maradt meg” (1964: 97, vö. még BÁRCZI 1966: 105).⁵

MOÓR szerint a magyarság csak a 10. század végén találkozott újra erdőségekkel,⁶ amikor egyrészt a felvidéki erdős területekre, másrészt a Dunántúl erdős tájaira hatolt be. Ennek megfelelően várható lett volna, hogy szláv eredetű (szlovák vagy szlovén) lexéma honosodik meg a magyarban az ’általános erdő’ jelentés kifejezésére is az erdőterminológia több más szavával együtt. Ehelyett azonban a szintén finnugor töből származó, eredetileg ’valamilyen fajta erdő’-t jelentő *kerek* és *erdő* származékszavak jelentése módosult, s lett általánosabb (vö. MOÓR 1964: 97–8). A *kerek* és az *erdő* jelentésének kiterjedését mutatja helynévalkotó funkciójuk is: azok ugyanis önmagukban nem, csak helynevek utótagjaként szerepelnek az Árpád-korban (vö. TÓTH V. 2001: 200, BÁBA 2011: 128). Mint ahogyan azt fentebb kifejtettem, pusztán földrajzi köznévi helynévként többnyire a speciálisabb jelentéstartalmú földrajzi köznevek állnak, az általánosabb jelentéstartalmúak kevésbé alkalmasak önmagukban helynévi szerep betöltésére, csupán helynevek utótagjaként jellegzetesek (vö. HOFFMANN 1993: 96, TÓTH V. 2001: 200, RESZEGI 2009a: 40, BÁBA 2011: 125–128).

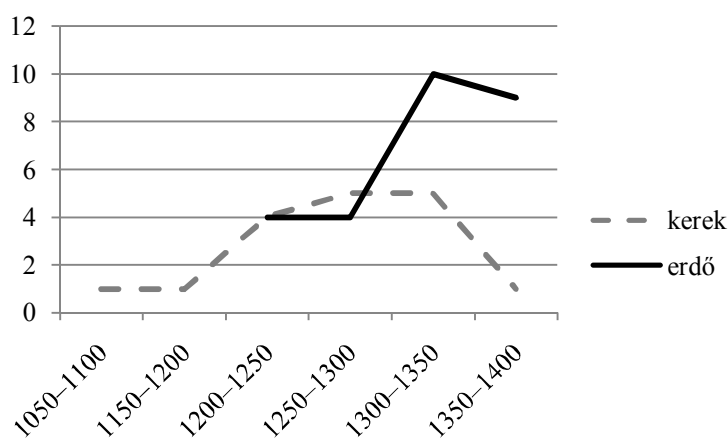
⁵ A *vad* szónak a *vadállat*, *vadnövény* összetételekben való melléknévvé válásához hasonló jelenséget figyelhetünk meg az újlatin nyelvekben is, ahol a latin *silvaticus* ’erdei’ szóból lett az olasz *selvaggio*, a francia *sauvage*, és ebből a spanyol *salvaje* ’vad’ melléknév (BÁRCZI 1966: 105–6).

⁶ A honfoglalás előtt ugyanis a magyarság a Kárpátok keleti oldalán már megismert és feltehetően névvel is nevezett ilyen vidékeket (BENKŐ 2002: 53).

BÁRCZI GÉZA szerint a *kerek* eredetileg ’kerek’ vagy inkább ’nagy, az egész szemhatár egy körbehajló ívét befogó erdőt’ jelenthetett (1951: 30), s KISS LAJOS is ’körhöz hasonló alakú erdő’ jelentésüként értelmezi a *kerek* szót (FNESz. 1: 70, 717). BÁRCZI szerint azonban már a Tihanyi alapítólevél korában elhomályosult képzés lehetett az ott szereplő *kereku* ~ *kerekv* forma (1951: 140–1). Meggyőző HOFFMANN ISTVÁNNak az a következtetése, mely szerint a kérdéses időszakban mindezek alapján már nem kell feltételeznünk a méretre vagy alakra utaló speciális jelentésjegyeket a *kerek* szó kapcsán, sokkal inkább a TESz. és EWUng által is első jelentésként közölt általánosabb ’erdő’ szemantikai tartalmat fogadhatjuk el a korra jellemzőnek (2010: 105). HOFFMANN vélekedése szerint a korai ómagyar korban feltehetőleg a *kerek* szó lehetett a leggyakoribb és legáltalánosabb jelentésű lexéma az ’erdő’ jelentés kifejezésére, a szintén e fogalomkörhöz tartozó egyéb szavak ugyanis (például az *erdő* vagy az *eresztvény*) ritkábban és speciálisabb értelemben adathatóak. A későbbi és a mai magyar nyelvben igen általános jelentésű *erdő* például BENKŐ szerint a „hatalmas kiterjedésű erdőséget, különlegesebben is a nagy hegységeket beborító erdőt” (2002: 53), más vélekedések alapján viszont éppenséggel a ’fiatal, sarjadó erdő’-t jelentette (vö. TESz., BÁRCZI 1966: 107, PAIS 1950: 102). Ez utóbbi jelentést támogatja, hogy az *erdő* lexéma (az *eresztvény*-hez hasonlóan) az *ered* ’sarjad’ ige folyamatos melléknévi igenévi származékként jött létre (TESz. 1: 782). Minthogy az *erdő* és a *kerek* lexémák jelentésmódosulásuk bekövetkezése után egyaránt általános értelemben vett ’erdő’-t jelentettek, nem alaptalan a feltételezés, hogy térben vagy időben ezeknek egymástól el kellett különülniük (vö. CSEH 2009: 9–10). Területi szempontból éles különbségek nemigen mutathatók ki: az *erdő* a korai ómagyar korban mind a négy vizsgált területen általános és gyakori, a *kerek* szerényebb képviseléssel és az északnyugati területeket kivéve ugyan, de a három másik régióban úgyszintén adatható.

Mindezek alapján sokkal inkább a két lexéma kronológiai viszonyának különbségében kell a megoldást keresnünk. Adatállományom történeti adatai között a *kerek* első előfordulása 1055-ből való (1055: *munorau kereku* ~ *monarau kerekv*, DHA. 1: 150), az *erdő* első hiteles adatai pedig csak a 13. század elejéről idézhetőek: 1200 k.: *Erdeuelu*, 1211: *Erdeud*, 1224: *Erded* (OkI Sz. 194–5). A diagram adatai azonban jól mutatják, hogy az *erdő* — némelyest későbbi indulása ellenére — a 14. század elején már jelentős túlsúlyba került a *kerek* földrajzi köznévvvel szemben. A Magyar Oklevél-szótár adatai alapján az *erdő* földrajzi köznévből az 1300-as évek elején adatható a leggazdagabban, s ekkor már több mint kétszer annyiban lelhető fel, mint a *kerek* lexéma, amelynek előfordulásai ezt követően még inkább megcsappannak. A történeti adatok tanúsága alapján tehát a *kerek* időbeni elsőbbségét és ebből adódóan talán gyakoribb használatát feltételezhetjük az ’erdő’ jelentésű ómagyar kori szavak között,

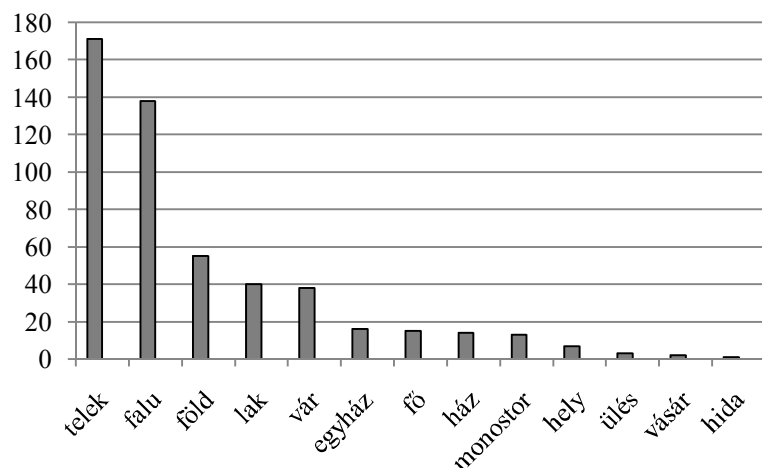
amely később aztán az *erdő* lexéma elterjedése miatt eshetett vissza. A *kerek* földrajzi köznévfő háttérbe szorulását az *erdő*-vel szemben minden bizonnyal annak poliszém volta is támogat-hatta.

3. ábra. A kerek és az erdő földrajzi köznevek előfordulási gyakorisága a régiségben.

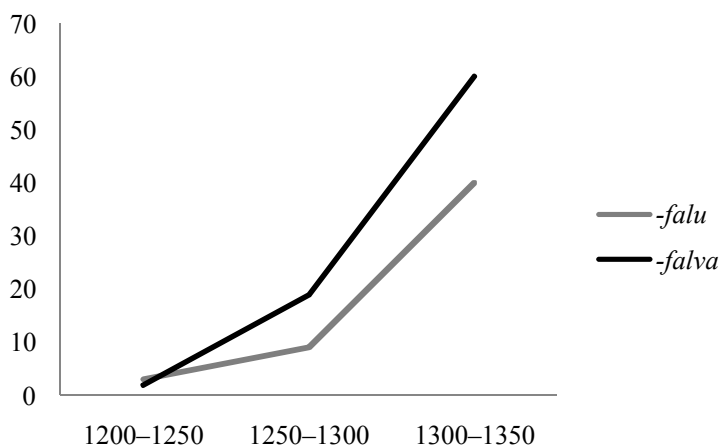
2. A lexikális településnév-formánsok gyakorisági vizsgálata

A lexikális településnév-formánsok, vagyis a településnevet létrehozó földrajzi köznevek korai ómagyar korra vonatkozó gyakorisági vizsgálata az alábbi képet mutatja. TÓTH VALÉRIA Bihar vármegye ómagyar kori településnév-formánsait vizsgáló írásában a korai ómagyar korra vonatkozólag megállapítja, hogy a *telek* nagyobb gyakorisága mellett a 'település'-t jelentő földrajzi köznevek egyenletes megterheltséget mutatnak (2008: 191). Az általam elemzett 15 vármegye mintegy 500 településnév-formánst tartalmazó helynévi adata ugyancsak a *telek* túlsúlyát mutatja, emellett azonban a *falu* is feltűnő gyakorisággal áll, ám megjegyzendő, hogy a *falu* adatainak 75%-a az 1300 és 1350 közötti időszakból származik (vö. KÁZMÉR 1970).

3. ábra. A lexikális településnév-formánsok gyakorisága a korai ómagyar korban.

A fentiek fényében tanulságos lehet a települést jelentő leggyakoribb földrajzi köznevek számának alakulását kronológiai szempontból is megvizsgálni. KÁZMÉR kutatásai szerint a *falu* földrajzi köznévi a 13. század végén vált gyakoribb települést jelölő földrajzi köznévvé, s legintenzívebben a 14–15. század névalkotásában vett részt. A *-falva* változat ezzel szemben már a 12. század végén megjelent, s használatának legvirágzóbb szakasza a 14–16. századra tehető (KÁZMÉR 1970: 59, vö. még RÁCZ A. 1999: 383–4). Az itt vizsgált 15 vármegye közel 140 *-falu*, *-falva* utótagú településnévének kronológiai viszonyai ugyancsak a *-falu* és *-falva* változatok 13. század végi, 14. század eleji elevenné válását mutatják, s egyúttal jelzik a birtokos személyjeles formák gyakoribb előfordulását is (lásd a 4. ábrát).

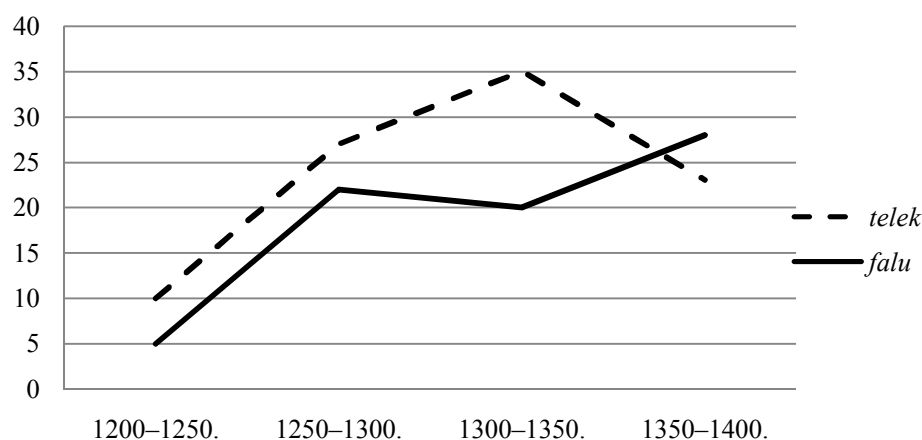

4. ábra. A *-falu* és *-falva* névformánsok az Árpád-kori településnevekben.

A korai ómagyar korban TÓTH VALÉRIA Biharra vonatkozó kutatásai szerint a *-falu* ~ *-falva* lexéma hasonló gyakoriságú, mint a *-háza*, *-telke* földrajzi köznevek, a kései ómagyar

korban viszont a földrajzi köznevek produktivitásának átrendeződése a *-falu ~ -falva* dominanciáját eredményezi. Mindezt a nevek változásában is érvényesülő névmodellekhez való igazodással magyarázhatjuk. Ennek köszönhetően egyrészt a többi földrajzi köznévi háttérbe szorul, s az újonnan születő településnevek létrehozásában kevésbé vesznek részt. TÓTH VALÉRIA a Bihar vármegyei anyagról megállapítja, hogy míg 1350 előtt a 'település' jelentésű földrajzi köznevek között a *-falu ~ -falva* lexéma 10% alatti gyakoriságú volt, addig ez az arány 1350 után 60%-osra nőtt. Másrészt a településnév-változások során bármely településnév-formáns *falvá*-ra cserélődését láthatjuk (2008: 142, 190–1, vö. még RÁCZ A. 1999: 385), mint például a Kolozs vármegyei *Szentmihálytelke > Szentmihályfalva* változás esetében (1283/1414/1568: *Zentmyheltelke*, 1329: *Zentmihalfolwa ~ Zentmihalteleke*, Gy. 3: 372). SZABÓ ISTVÁN szerint a *-háza > -falva* csere pedig „mintegy a valóságos fejlődés útját fejezte ki: a birtokosnak előbb talán valóban magános udvarháza körül az idők folyamán falu nőtt fel” (1966: 134).

Ahhoz, hogy a kronológiai kép minél tisztább legyen, a Magyar oklevél-szótár adatai alapján megrajzoltam a *telek* és a *falu* földrajzi köznévi kronológiai görbéjét. Az ábra megerősíti a korábbi részletkutatások eredményeit, amennyiben az a *-falu ~ -falva* 1350 utáni előretörését, s egyúttal a *telek* földrajzi köznévi ugyanebben az időszakban történő visszaesését mutatja.

5. ábra. A falu és a telek földrajzi köznevek gyakorisága a településnevekben a 15. századig.

Mindehhez azonban azt is hozzá kell tennünk, hogy ez az általános kép elfedi azt a körülményt, hogy a térbeliség dimenzióját is figyelembe véve az egyes földrajzi köznevek gyakoriságában jelentős eltérések mutatkoznak. E kérdésre a későbbiekben, a területi elterjedtségről szólva még visszatérek.

3. Összegzés

A földrajzi köznevek körébe tartozó jelentésmezők elemeinek gyakorisági vizsgálata leginkább a műveltségi és a természeti nevek körében tapasztalható eltéréseket illetően érdemel figyelmet. A szakirodalom korábbi megállapítása szerint a műveltségi nevek között csak elvétve találkozunk jelentéshasadás útján keletkező nevekkel, és inkább csak a természeti nevekre jellemző ez a névalkotási mód (vö. HOFFMANN 2007: 101, RESZEGI 2009a: 39). Jelen vizsgálat azonban azt mutatja, hogy ezen a területen a műveltségi nevekhez sorolható építményneveket sem hagyhatjuk figyelmen kívül, azok között ugyanis — az építménynevek arányaihoz képest legalábbis — ugyancsak nem elhanyagolható a pusztai földrajzi köznévi helynevek aránya. A kétrészes, földrajzi köznévi utótagú helynevek természetesen minden kategóriában túlsúlyban vannak, relatíve (a víznevek és a domborzati nevek nagy elemszámát is figyelembe véve) leggyakoribbnak mégis a víznevek és a domborzati nevek körében mutatkoznak.

Az egyes földrajzi köznevek gyakorisági vizsgálata elsősorban arra irányította rá a figyelmet, hogy mely közzavak fordulnak elő önállóan is helynévként egy adott jelentésmezőn belül, s melyek azok, amelyek egyébként igen gyakori helynévalkotó voltak ellenére sem jelentkeznek formáns vagy bővítményrész nélkül. Az e tekintetben jelentkező különbségek az egyes földrajzi köznevek jelentéstartalmával bizonyosan összefüggésben állnak. Nem adatolhatjuk ugyanis pusztai földrajzi köznévi helynévként a vízneveken belül egyébként igen gyakori és általános jelentésű *víz* földrajzi köznevet, ahogyan nem találunk példát a *hegy* földrajzi köznévről vagy az *erdő* és a *kerek* földrajzi köznevek jelentéshasadással történő névalkotására sem. A jelentéshasadás lényeges feltételének látszik tehát a közzó speciális jelentéstartalma, s úgy vélem, ezt a megállapítást támogatja a pusztai földrajzi köznévi helynévként leggyakrabban adatolható földrajzi köznevek szemantikai természete is. A helynévalkotó elem jelentéstartalma és gyakorisági mutatói ráadásul, úgy tűnik, nemcsak a földrajzi köznevek esetében tekinthetők meghatározó tényezőknek. TÓTH VALÉRIA a személynévi helynevek szerkezeti sajátosságait és a személynévi helynevek előfordulásbeli gyakoriságát egymásra vetítve figyelt fel arra, hogy az Árpád-korban a gyakori személynévi helynevek kevésbé voltak alkalmasak arra, hogy belőlük formáns hozzákapcsolása nélkül helynevek alakuljanak (2009: 54–5). Az egyes földrajzi köznevek időbeni előretörését és visszaszorulását elemezve azt a tapasztalatot fogalmazhatjuk meg, hogy valamely elem gyakoriságát illetően csakis a jelentésmező más elemeit is figyelembe véve érdemes vizsgálnunk (vö. MILLWARD 1972, lásd erről részletezően „A földrajzi köznévi állomány fogalmi tagoltsága” c. fejezetben).

A településneveket alkotó földrajzi köznevek gyakorisági vizsgálata összhangban áll a korábbi kutatások eredményeivel, amely szerint a *falu* ~ *falva* lexéma 1350 utáni előretörését, s a *telek* lexémának — a korábbi túlsúlyával szemben tapasztalható — visszaesését regisztrálhatjuk. Úgy látom ugyanakkor, hogy az egyes földrajzi köznevek produktívitásának alakulását vizsgálva nem csupán az időbeliség tényezőjére kell figyelmet fordítanunk, hanem azok területi viszonyaira, illetve az ezt befolyásoló tényezőkre is. Ezeket a kérdésköröket a következő fejezetben tárgyalom.

III. A földrajzi köznevek területi elterjedtsége

A földrajzi köznevek a történeti nyelvöldrajzi kutatások kedvelt szócsoportjai közé tartoznak annak ellenére, hogy azok korai ómagyar kori területi elterjedtségének vizsgálata számos ponton nehézségekbe ütközik. Ezek között a tényezők között kiemelendő a rendelkezésre álló adatok szűkössége, a források, s bennük a nyelvi elemek fennmaradásának esetlegessége, a szórványok nyelvhasználati értékének bizonytalansága. Nem szabad emellett a nyelvöldrajzi vizsgálódások során arról sem megfeledkeznünk, hogy a helynévi szórványok területi megoszlására az oklevelezési gyakorlat területi sajátosságai jelentékeny módon hatással lehetnek. Bizonyos mértékig eltérő gyakorlatot folytathattak például az egyes oklevél-kiállító helyek, sőt maguknak a nótáriusoknak az oklevél-szövegező módszerei is mutathatnak különbségeket (HOFFMANN 2007: 10–1). A földrajzi köznevek területi elterjedtségének vizsgálatát ezért a mából kiindulva, vagyis a jelenkori állomány felől közelítem meg, minthogy ennek tanulmányozásakor a történeti távlatból adódó problémákkal, nehézségekkel nem kell számolnunk, s az e téren megfogalmazható tanulságokat eredményesen hasznosíthatjuk aztán a korai ómagyar korra vonatkozó szóföldrajzi kutatásokban is. E vizsgálat során a rendszer elemeinek terjedését befolyásoló tényezőket kell elsősorban feltárnunk, ez ugyanis elengedhetetlenül szükséges ahhoz, hogy a jelenlegi földrajziköznév-állomány összetételének kialakulását megértsük.

Ezek közül a tényezők közül elsőként a földrajzi köznevek területi elterjedtségét befolyásoló nyelvtörténeti okokat érdemes közelebbről szemügyre vennünk. A helyet jelölő közszavak területi viszonyait illetően ugyanakkor azok mezőösszefüggései sem elhanyagolhatóak. A földrajzi köznevek elterjedtségét ugyanis nagyban befolyásolja az, hogy adott jelentésmezőn belül a hierarchia milyen fokán állnak. A földrajzi köznevek terjedését befolyásoló tényezők között nem hagyhatjuk figyelmen kívül továbbá a kognitív tényezőket sem, és végezetül e lexémák területi sajátosságait a szemantikai viszonyaik is nagymértékben befolyásolják.

1. A földrajzi köznévi állomány lexikális tagoltsága

1. Lexikális tagoltságon adott fogalmak megnevezési rendszerének mennyiségi különbségeit értem, vagyis azt, hogy egy bizonyos fogalomnak hányféle megnevezése él egy meghatározott területen, ezáltal mennyire gazdag az adott fogalmat kifejező tautonimák állománya az egész nyelvterület szókincsanyagát figyelembe véve (IMRE 1987: 6, HEGEDŰS 2001b: 380).

Lexikálisan tagolatlan megnevezési rendszerről akkor beszélünk, ha az adott nyelvterületen a fogalom megnevezésére létezik egy főváltozat, és ez a főváltozat az egész területen ismert (s ez nem zárja ki azt, hogy emellett természetesen létezhetnek az adott fogalom megnevezésére használatos morfológiai és lexikális mellékváltozatok is). Lexikálisan tagolt a megnevezési rendszere ezzel szemben azoknak a fogalmaknak, amelyeknek nincs az egész vizsgált területen ismert főváltozata, hanem az egyes részein más-más elnevezés ismert a fogalom megnevezésére.

Egy adott fogalom megnevezési rendszerének tagoltságát több — egymással összefüggésben lévő és egymásra ható — tényező befolyásolhatja, s bár éppen emiatt adott fogalmakra nézve a tagoltság okát nem minden esetben tudjuk egyértelműen megállapítani, a tagoltságról általában azonban bizonyos módszerekkel igen sokat megtudhatunk. Kutatóink a megnevezések különböző tagoltságának okát egyrészt azok kommunikációs fontosságában látják; azaz megítélésük szerint a mindennapi életben kevésbé fontos fogalmak megnevezési rendszere erős tagoltságot mutat, szemben az ember számára jelentős, ismert és alapvető fogalmak megnevezéseivel (vö. IMRE 1987: 7, 64–5, HEGEDŰS 2001b: 380, TERBE 2003: 192–3, CS. NAGY 2003: 137, JUHÁSZ 2006: 172). Mindezzel szoros összefüggésben a megnevezések tagoltságának mértékét bizonyos társadalomtörténeti s ennek következményeképpen nyelvtörténeti tényezők is meghatározzák. Így például gyakran tagolatlan a megnevezési rendszere azoknak a fogalmaknak, amelyek már igen korán (a honfoglalást követően vagy még a honfoglalás előtt) ismertek voltak, s ezáltal megnevezésük már az állandó jellegű letelepülés előtt kialakult és elterjedt. Szintén tagolatlanok általában a földművelés alapfogalmait és a csak újabban ismertté vált fogalmakat megnevező szók; a középkorban meghonosodott növények megnevezési rendszere azonban egyes vélekedések szerint erős tagoltságot mutat (IMRE 1987: 51–7, HEGEDŰS 2001b: 381, CS. NAGY 2003: 149). Azt sem hagyhatjuk ugyanakkor figyelmen kívül, hogy bizonyos esetekben egy tárgy megnevezéseinek rendszere tagolatlan, részeinek megnevezése azonban erős tagoltságot mutat (IMRE 1987: 58–64, HEGEDŰS 2001b: 381, CS. NAGY 2003: 149). Nyilvánvaló, hogy ezeknek a tárgyi tényezőknek a hatása szintén elválaszthatatlan a kommunikációs tényezőktől, mindazonáltal a társadalomtörténeti összetevőkkel is szoros kapcsolatot mutat, IMRE SAMU példájával élve: a már a honfoglalás előtt ismert búza részeinek megnevezései tagolatlanok, míg a középkorban ismertté vált kukoricáé tagoltak (IMRE 1987: 63). Ezek közül a befolyásoló tényezők közül elsőként a nyelvtörténetiket vesszük szemügyre.

2. Mivel a nyelvtörténeti tényezők és a tagoltság összefüggésének legárnyaltabb és leginkább részletekbe menő elemzését IMRE SAMU adta „Nyelvjárási szókészletünk néhány szerkezeti kérdése a magyar nyelvatlasz anyaga alapján” című írásában (1987), vizsgálatom mód-

szertani alapjának ezt a művet tekintem. Áttekintésem pedig ezáltal egyfajta — a szakirodalmi előzményekkel összevethető — kontrollvizsgálatnak is tekinthető, amely azonban az elemzésbe bevont szócsoporthoz és a vizsgált terület sajátos jellege folytán további eredményekkel is kecsegtethet. Az efféle munkát ugyanakkor nagymértékben megnehezíti az a körülmény, hogy „A magyar nyelvjárások atlasza” (MNyA.), amely leginkább alkalmas lehetne egy ilyenfajta vizsgálat forrásául, hiszen az egész nyelvterületre kiterjedő elemzést tenne lehetővé, csak korlátozott mértékben dolgozza fel szókincsünknek ezt a rétegét. „A romániai magyar nyelvjárások atlasza” (RMNyA.) ezzel szemben — amellet, hogy az efféle kutatást bizonyos szerkesztési megoldásokkal is nagyban megkönnyíti¹ — jelentősebb mennyiségű földrajzi köznévi fogalom megnevezési rendszerét adja közre. A vizsgálat ilyen területi leszűkítése ráadásul megítélésem szerint a romániai magyar nyelvjárások sajátosságainak árnyaltabb megismerését is lehetővé teheti egyúttal. És bár a vizsgált korpusz korlátozott elemszáma miatt csak nagyon óvatos következtetéseket engedhetünk meg a földrajzi köznevek tagoltságára vonatkozóan, bizonyos általános tendenciáknak még így is határozott jelei mutatkoznak.

3. Az általam egybeállított szóállomány mindemellett szófaji jellegében is alapvetően eltér IMRE SAMU vizsgálati anyagától, mivel szófaji és szemantikai tekintetben teljes mértékben homogén. IMRE SAMU szófajokat érintő megállapításainak felülvizsgálatát, illetve kiegészítését ezért az általam végzett vizsgálat természetesen nem teszi lehetővé. Más területeken viszont éppen a két korpusz szófaji különbözősége vezethet további megállapításokhoz.

A vizsgálat során „A romániai magyar nyelvjárások atlasza” által feldolgozott *állomás, iskola, óvoda, temető, templom* stb. fogalmakat jelölő szavakat nem vontam be a vizsgálandó elemek közé, mivel az intézménynevek jelentésük elsődleges tartalma miatt elsősorban nem a földrajzi köznevekkel tartoznak egy jelentésmezőbe.² És noha a helyet jelölő szintagmatikus kapcsolatokat szintén nem tekinthetjük a földrajzi köznevek körébe tartozóknak, ezek elhatárolása az összetett földrajzi köznevektől nem kis gondot okozhat (vö. IMRE 1987: 15, HOFFMANN 2000: 69, NEMES 2005: 27, CS. NAGY 2003: 40–1), ahogyan ezt korábban a földrajzi köznevekről és a helynévformánsokról írott fejezetekben is bemutattam. Szintagmatikus jellegük folytán nem vizsgáltam az olyan szerkezeteket, mint például *kisebb hegy* ’domb’, *kastély felé* ’alszeg’, *felhagyott föld* ’parlag’, *csavarog a víz* ’örvény’ stb.; nehezebb a megítélése azonban a *falu alja, falu széle* ’alszeg’ típusú szóalakoknak. Az atlasz anyagába tulajdonne-

¹ Ilyen szerkesztési megoldás pl. az egyes alakváltozatok összetartozásának azonos (ill. hasonló) szimbólumokkal való jelölése, a hapax adatok kiemelése stb.

² Az intézményekre vonatkozó megjelöléseknek van ugyan ’hely’ jelentésük is, de ezeket a lexémákat jelentésük alapján elsősorban az építménynevekkel vonhatjuk egy jelentésmezőbe. HOFFMANN ISTVÁN szerint pedig az építményeket jelölő tulajdonnevek szintén csak másodlagosan tekinthetők helynévnek (2000: 68, vö. még PÓCZOS 2010: 167–8).

vek szintén bekerültek: *Károji utca, felső Bórszék, felső Dobó* 'felszeg', *Küküllő* 'alszeg'; ezek természetesen ugyancsak nem részei a feldolgozott földrajzi köznévi szóanyagának. Mindezeket alaposan mérlegelve a vizsgálatba végső soron 39 fogalmat vontam be, a fogalmaknak pedig összesen 313 megnevezését vizsgáltam.

4. Az egyes fogalmak megnevezéseinek a romániai magyar nyelvjáróterületeken belüli tagoltsága az általam végzett összevetések szerint jelentős eltéréseket mutat. A 39 fogalomból 12-nek (domb, erdő, falu, folyó, gödör, határ, mező, hegy, híd, kert, kút, út) van a romániai magyar nyelvjárások mindegyikében élő neve. A tagoltság megítélésében azonban nem jártam el mereven: a tagolatlan fogalmak közé soroltam az említetteken túl azokat a fogalmakat is, amelyek megnevezési rendszerében a kutatópontok több mint 90%-án előfordul a főváltozat (ilyenek például a birtok, hegyoldal, tó, forrás stb. fogalmak megnevezései). Ezekben az esetekben gyakran érvényesíthető ugyanis a területi elv: miszerint ha két vagy több változat úgy váltakozik egymással, hogy az egyik kutatóponton az egyik, a másikon a másik szerepel, megint más kutatóponton pedig együttesen fordulnak elő, akkor a különböző változatok az illető terület minden pontján élőknek vehetők (vö. IMRE 1987: 22–3, DEME–IMRE 1975: 219). A kategorizálást mindemellett az adatok gyakorisága is befolyásolta, így például a tó fogalom megnevezési rendszerét szintén tagolatlanként értékeltem, mivel a *tó* megnevezés mint főváltozat mellett csak néhány hapax szó áll. Ezek alapján a tagolatlan megnevezési rendszereket a korpuszban összességében 19 fogalom megnevezései alkotják, melyeket a tagoltság jellege alapján a következő kategóriákba sorolhatunk:

- a) A fogalom egyetlen megnevezéseként élnek a következő kifejezések: *erdő, falu, gödör, határ, hegy, kút, mező, út*.
- b) A főváltozat mellett van legalább egy morfológiai mellékváltozat³ is: *domb ~ dombocská, forrás ~ forrásvíz, oldal ~ hegyoldal, ugar ~ feketeugar ~ ugarhatár, folyó ~ folyóvíz ~ nagyvíz*.
- c) A főváltozat mellett létezik legalább egy lexikális mellékváltozat⁴ is: *híd ~ pad, kert ~ liváda, birtok ~ vagyon ~ gazdaság ~ tulajdon ~ goszpodĕrija, csorgó ~ csatorna ~ csecsme ~ csap ~ cső, tó ~ tanka ~ állóvíz ~ bálta, utca ~ ulica ~ hudica*.

A vizsgált szóállományban a tagolatlan megnevezési rendszereken belül nem fordul elő olyan szituáció, hogy a főváltozat mellett lexikális és morfológiai változatok is álljanak (vö. KISS J. 1990: 75, BOKOR 1995: 97–100, CS. NAGY 2003: 33). Az adatok világosan mutatják,

³ Morfológiai mellékváltozatnak tekintettem azokat a variánsokat, amelyek a főváltozattól alkotott származékszók vagy összetett szavak.

⁴ Egyes kutatópontokon a főváltozatok mellett ugyanannak a fogalomnak a megnevezésére a főváltozattól eltérő lexémákat is használnak, amelyeket lexikális mellékváltozatoknak nevezünk.

hogy a tagoltság abban a szócsoportban a legerőteljesebb, ahol a főváltozat mellett lexikai változatok jelentkeznek (vö. IMRE 1987: 25).

Az egyes fogalmak megnevezési rendszerének tagoltsági különbségeit az IMRE SAMU által bevezetett tagoltsági mutatóval tudjuk érzékeltetni (1987: 15). Egy adott fogalom megnevezési rendszerének tagoltsági mutatója az a szám, amely kifejezi, hogy a fogalomnak hány megnevezése ismeretes az adott területen (IMRE 1987: 15, Cs. NAGY 2003: 39–40, 146–7). Az egész korpuszt jelentő 39 fogalom megnevezéseit illetően ez a szám átlagosan 8,5; míg a tagolatlan megnevezések csoportjában 2,2. Érdekes összevetnünk ezt az eredményt az IMRE SAMU által kimutatottakkal. Az általa vizsgált anyagban ugyanis az egész korpusz és a tagolatlan megnevezések tagoltsági mutatója is magasabb (12,7 és 3,5). Ezt az eredményt valószínűleg befolyásolja egyrészt a terület nagysága: a kutatópontok száma jóval kevesebb az általam vizsgált területen. IMRE SAMU másfelől arra is utal, hogy korpuszában a főnevek megnevezési rendszere az igékhez és a melléknevekhez képest kevésbé tagolt (1987: 24, vö. még Cs. NAGY 2003: 160), ami pedig az általam vizsgált szócsoport kapcsán — elsősorban annak kizárólagos főnévi jellege miatt — eleve determinálja a fentebb bemutatott eredményt.

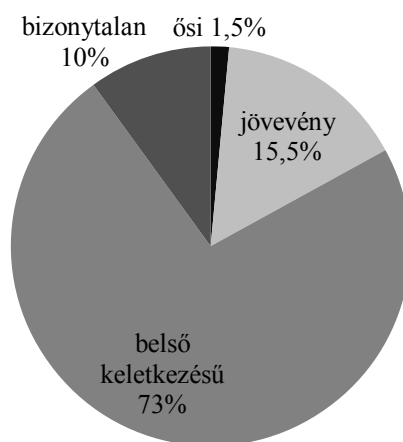
4.1. A tagoltsági különbségeket — mint kifejtettem — kutatóink több egymással összefüggést mutató tényezővel magyarázzák. Ebben a fejezetben ezek közül a nyelvtörténeti aspektust helyezem előtérbe. Feltevésem szerint a tagolatlan megnevezési rendszereket főként azok az elemek alkotják, amelyek szókincsünknek régtől elemei, a nyelvjárási szókészlet tagoltságát pedig feltehetően a belső keletkezésű szavak mellett (melyek más elemzések szerint a tagoltságot nagymértékben kialakítják) ezen a területen valószínűleg a román jövevényelemek is jelentősen meghatározzák.

Az egyes szavak etimológiai minősítése során „A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára”-t (TESz.), az „Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen” című művet (EWUng.), valamint BAKOS FERENC „A magyar szókészlet román elemeinek története” című munkáját (1982) használtam fel. Bizonyos szavak eredetének meghatározásához ezen kívül a MÁRTON GYULA, PÉNTEK JÁNOS és VÖÖ ISTVÁN által szerkesztett „A magyar nyelvjárások román kölcsönszavai” című művet (1977), illetve MÁRTON GYULA „A moldvai csángó nyelvjárás román kölcsönszavai” című munkáját (1972) is figyelembe vettem.

4.2. A feldolgozott földrajzi köznévi állomány lexémái öt etimológiai kategóriába tartoznak: vannak közöttük ősi eredetű, jövevény-, belső keletkezésű, bizonytalan és ismeretlen eredetű szavak. A korpusz nagyságából adódóan bizonyos csoportok (pl. az ősi eredetű szavak) további kronológiai rétegek szerinti felosztását nem láttam célszerűnek, a jövevényelemek honfoglalás előtti és utáni csoportokra bontását (illetve további részletezését) azonban

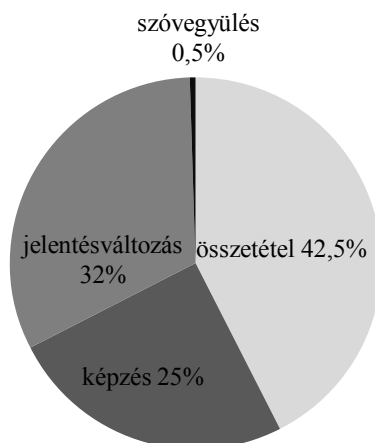
kifejezetten olyan eljárásnak gondolom, ami a vizsgálat szempontjából fontos hozadékokkal járhat.

A korábban különböző cézzal elvégzett etimológiai statisztikák (TOLNAI 1924, VERMES 1941–3, PAPP 1974, ZSIRAI 1937, BENKŐ 1962, HORVÁTH L. 2000, L. SIMON 1994) némely ponton viszonyításul szolgálhatnak ugyan vizsgálataimhoz, mivel azonban nem nyelvjárási szókincsanyagot dolgoznak fel, a továbbiakban csak IMRE SAMU adataival vetem össze a kapott eredményeket. Az általam elemzett szócsoport az alábbi eredetbeli megoszlást mutatja:

1. ábra. A földrajzi köznévi korpusz etimológiai rétegzettsége.

Amint azt az 1. ábra mutatja, a vizsgált szóanyag 1,5%-a ősi eredetű szó: például *út, tó, falu, domb* stb. A jövevénytavak aránya 15,5%, ezeknek több mint a fele — egyáltalán nem meglepő módon — román eredetű: például *iszláz, izvor, kotyec, liváda, sztáur*. Szintén nagy mennyiségben akadunk szláv eredetű tavak nyomára, arányuk az összes jövevényelemhez viszonyítva 25,5%: például *akol, barázda, mezsgye, mocsár*. A jövevénytavak között mindössze egy honfoglalás előtti (alán) jövevénytót találunk (*híd*), a latin eredetű tavak rétege pedig ugyancsak elvéve képviselteti magát (*méta, porta*). A belső keletkezésű tavak aránya az egész korpuszhoz viszonyítva 73%. Ezeknek igen tekintélyes hányada (több mint a harmada) összetett szó: például *alszeg*, a jelentésváltozással földrajzi köznévi funkciót nyert tavak aránya szintén magas: például *élet* 'telek', *cső* 'csorgó', *hát* 'mezsgye' stb., s valamivel kisebb a képzős alakulatok mennyisége: például *csorgó, delelő*. Ez a három keletkezéstörténeti kategória ugyanakkor csaknem egyenlő arányban osztozik a belső keletkezésű tavak létrehozásában. A szöveggyűlésre mint ritkább szóalkotási módra csupán egy példa található anyagomban: a *pocsár* 'vizenyős hely' jelentésű szó, melynek adatolási környezetében a hozzá alapul szolgáló *posvány* és a *mocsár* szó egyaránt előfordul (lásd mindehhez az 1. és a 2. ábrát).

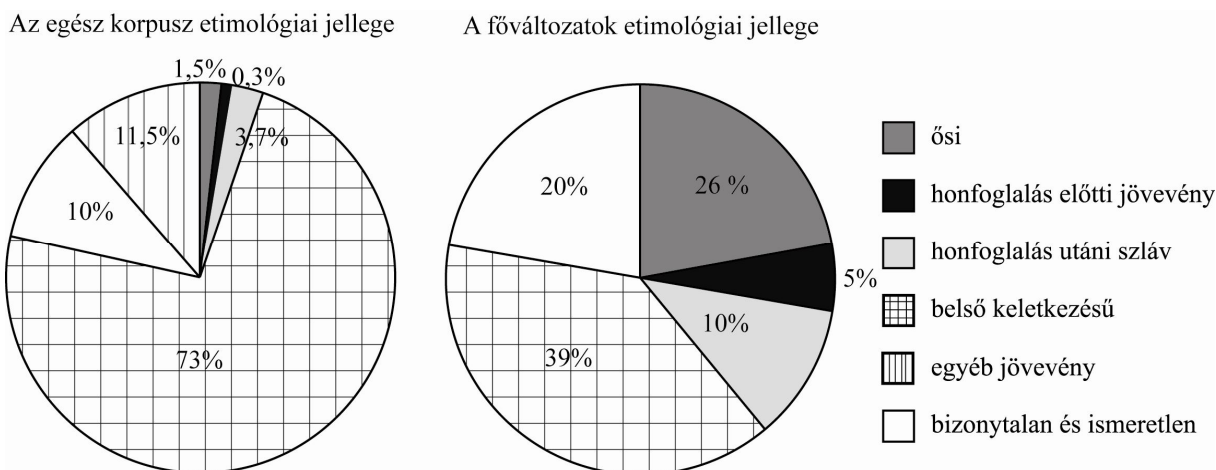
2. ábra. A belső keletkezésű földrajzi köznevek keletkezési típusai.

A belső keletkezésű szavak alakulásmódjairól szólva azonban azt is meg kell említenünk, hogy a képzéssel létrejött szavaktól meglehetősen nehéz elkülöníteni azokat a lexémákat, amelyek jelentéstapadással is kialakulhattak: például *ingoványos*, *mocsaras*, *fektető* stb. (vö. NEMES 2005: 28). A kérdés eldöntésében az lehet a segítségünkre, ha például a képzős forma mellett a szerkezetes megoldás is adatolható, pl. *delelő* ~ *delelőhely* ~ *delelőpuszta*, *heverő* ~ *heverőhely*, *fektető* ~ *fektetőhely* (vö. IMRE 1987: 37), ilyen esetekben ugyanis nagyobb biztonsággal tehetjük le a voksunkat a képzéssel szemben a tapadás mint keletkezéstörténeti folyamat mellett. Célszerűségi okokból azonban — ilyen fogódzók hiányában is — a képzős alakok közé soroltam az ilyen előfordulásokat.

A korpusznak mintegy 10%-át alkotják a bizonytalan és ismeretlen eredetű szavak: ezek egy része valószínűleg ősi eredetű (*láp*, *hegy*) vagy belső keletkezésű származékszó (*határ*, *oldal*), illetve a nyelvi környezet jellegéből adódóan román jövevényszó.

Az itt bemutatott etimológiai megoszlást IMRE SAMU eredményeivel összehasonlítva az ősi eredetű és a jövevényszavak arányaiban nem tapasztalunk jelentős különbségeket. Az egyes nyelvekhez köthető szavak számarányában azonban megint csak nem meglepő módon mutatkoznak eltérések. Míg IMRE korpuszában a jövevényelemek majdnem fele szláv eredetű lexéma, addig az általam feldolgozott szóanyagban az összes jövevényelemhez viszonyítva a szláv szavak aránya alacsonyabb (25,5%), s a jövevényszavak csaknem kétharmada román eredetű (63%). Ez utóbbi eredmény igazolja azt a nézetet, mely szerint a román jövevényszavak nyelvföldrajzi tekintetben igen erősen kötöttek (vö. IMRE 1987: 48, PÉNTEK 1992: 159). A belső keletkezésű szavak száma valamivel alacsonyabb (73%) IMRE eredményéhez viszonyítva (78,5%), ezt az arányt azonban valószínűleg az befolyásolja, hogy vizsgálatom nem terjed ki a szószerkezetek elemzésére, minthogy ezek nem minősülnek földrajzi köznévknek.

4.3. Ha az itt részletezett teljes romániai földrajzi köznévi állományra vonatkozó adatokat összevetjük annak a 19 lexémának az etimológiai rétegzettségével, amelyek a romániai magyar nyelvjárások mindegyikében élnek, szembetűnő aránybeli eltolódásokat figyelhetünk meg. A különbségek leginkább a következő területeken ragadhatóak meg: az általános elterjedtségű szavak 41%-a ősi eredetű (pl. *út, tó, falu, domb*), honfoglalás előtti jövevény (*híd*) vagy honfoglalás utáni szláv eredetű lexéma (pl. *ugar, utca*). Az egész korpusznak azonban ez a három csoport mindössze az 5,5%-át teszi ki (lásd a 3. ábrát).

3. ábra. A teljes korpusz és a főváltozatok etimológiai rétegzettségének összevetése.

A romániai magyar nyelvjárások mindegyikében élő szavak eredetbeli megoszlását a teljes szóállomány etimológiai rétegzettségével összevetve az is szembetűnik, hogy a belső keletkezésű elemek aránya a főváltozatok esetében 39% (pl. *birtok, erdő, csorgó, forrás, kert, mező*), ami az egész szóállomány arányaihoz (73%) viszonyítva alacsony érték, különösen az összetett szavak hiánya feltűnő. Az itt említett szavak többnyire igen korai adatoltságúak, sőt közülük a *kert* és a *mező* ősi fiktív töből alakult származék. A romániai magyar nyelvjárások mindegyikében jelentkező bizonytalan eredetű szavak közül egy valószínűleg ősi (*hegy*), egy pedig belső keletkezésű lexéma (*határ*). Első adata azonban ez utóbbinak is igen korai: 1061/1390: *hozywhotar, Noghatar* (TESz.). Az ismeretlen eredetű szavak (*gödör, kút*) szintén korai adatoltságúak: 1251: *inde ad Gudurfeu* (TESz.), 1055: *kues kut* (TESz.).

4.4. Ha még tovább szűkítjük a lexémák körét, és csupán azoknak az etimológiai rétegzettségét vizsgáljuk, amelyek az adott fogalom egyetlen megnevezéseként élnek (azaz az *erdő, falu, gödör, határ, hegy, kút, mező, út* lexémákat), akkor még szélsőségesebb eredményekhez jutunk. Ez a korpusz azonban már olyannyira csekély elemből áll, hogy csak nagy óvatossággal vonhatunk le belőle következtetéseket. Az itt felsorolt lexémák rétegződése és keletkezési ideje is igazodik ugyanakkor az eddig elmondottakhoz: a *falu* és az *út* ősi eredetű; a belső keletkezésű *mező* ősi eredetű töből alakult származékszó, az *erdő* szintén korai származékszó;

a bizonytalan és ismeretlen eredetű *határ, hegy, gödör, kút* pedig — mint azt korábban említettem — a magyar szókészletnek ugyancsak igen korai elemei.

4.5. Az eddigi eredmények szerint a tagolatlan megnevezési rendszert alkotó szavaknak az etimológiai minősége jelentős mértékben különbözik az egész korpuszt alkotó szavak eredetbeli megoszlásától. Azok a szavak ugyanis, melyek az adott területen általános elterjedésűek, szókincsünknek régtől elemei. A romániai magyar nyelvjárások mindegyikében élő lexémák tekintélyes hányada ősi eredetű, honfoglalás előtti jövevény- vagy korai szláv eredetű szó, de a romániai magyar nyelvjárások mindegyikében élő (s arányaikat tekintve csekély számban jelenlévő) belső keletkezésű, bizonytalan és ismeretlen eredetű szavak is többnyire meglehetősen korai adatoltságúak. Felméréseim alapján a nyelvjárási szókészlet tagoltságának létrejöttére, az ebben szerepet játszó tényezőkre inverz módon ugyancsak következtethetünk: a regionális jelleg kialakításában bizonyos jövevényelemek (kései szláv és román jövevénytörzsek), illetve a belső szóalkotás eredményei vesznek részt döntően.

A tagoltságnak tehát nyelvtörténeti okai bizonyosan vannak: a nagyobb területen elterjedt megnevezések jórészt szókincsünk korai elemei. Ezt a tételt azonban egyes ősi eredetű (s napjainkban köznyelvi, tehát általánosan elterjedt) földrajzi köznevek kései adatolása mindenképpen tovább árnyalja. Noha az ősi eredetű helyet jelölő lexémák egy része már igen korán adatolható, igencsak feltűnő, hogy bizonyos ugor és finnugor ősiségű földrajzi köznevek csak a 12–13. században jelennek meg, sőt arra is van példa, hogy valamely alapnyelvi appellatívum csak a 14. századtól adatolható írásos emlékekben. Ráadásul az is előfordul, hogy egyes ősi eredetű földrajzi köznevek korai adatoltságuk ellenére is csak jóval később váltak elterjedté.

Az ősi eredetű földrajzi köznevek egy része már a 11. században fellelhető az oklevelekben: például *hegy* (1055: *[h]armu hig*, OklSz. 363), *fő* (1055: *sar feu*, OklSz. 225), *lak* (1095: *ketel loca*, OklSz. 568), *fok* (1055: *fuk*, OklSz. 253).⁵ Bizonyos alapnyelvi földrajzi köznevek

⁵ A TESz. a *falu* lexéma első előfordulását szintén egy 11. századi forrás, mégpedig az 1075. évi garamszentbenedeki oklevél alapján közli. Ismeretes azonban, hogy a garamszentbenedeki diplomát a 13. század folyamán szövegrészletek betoldásával hamisították. Arra HOFFMANN ISTVÁN is figyelmeztet, hogy bár a hamisítványokban archaizáló törekvések is tetten érhetők olykor, azok nyelvi adatait többnyire a hamisítás idejére kell érvényesnek elfogadnunk (2007: 16). Az apátság alapítólevelében megjelenő *Sároufalu* és *Mikolafalu* nevek (1075/+1124/+1217: *Saroufalu, Mikolafalu*, KMHsz. 1: 188, 238) kapcsán pedig azt is tudjuk, hogy azokban a *falu* földrajzi köznévv feltehetően éppen a későbbi betoldás eredménye, így a *falu* első hiteles adatát csak a 13. századból idézhetjük (KÁZMÉR 1970: 31, Gy. 1: 418, SZÖKE 2010: 99–100, SZÖKE 2012b). Az is előfordul, hogy valamely földrajzi köznévv átírt oklevélből adatolható (1329/1406: *domb*, Gy. 1: 154). A csak átíratban fennmaradt oklevelek a hamis oklevelekhez hasonlóan ugyancsak bizonytalan értékűek: a bennük szereplő magyar nyelvű elemek kapcsán csak nagy filológiai körültekintéssel vonhatunk le kronológiai jellegű következtetéseket. Az ezekben az oklevelekben megjelenő helyneveket ugyanis nem lehet azonos módon kezelni, mint az eredeti forrásokban szereplőket, az oklevelet átírók bizonyos esetekben éltek a változtatás lehetőségével, bizonyos esetekben azonban nem. Ennek megfelelően sem az eredeti, sem az átírt oklevél korára nem tarthatjuk egyértelműen jellemzőnek az ilyen módon adatolható földrajzi közneveket, igaz ugyan, hogy a módosítások elsősorban nem a lexikai szinten jelentkeznek (SZÖKE 2010: 95, 98, 2011: 60, vö. még HOFFMANN 2007: 16). Kronológiai követ-

csak a 12. században jelennek meg: például *hát* (1109: *Erhat*, OklSz. 354), *kő* (1193: *Hygiskeu*, Gy. 2: 208, 236). Az sem ritka, hogy egy finnugor etimonra visszavezethető helyet jelölő lexéma először a 13. században bukkan fel, például *mál* (1219: *Zevlevmal*, Gy. 3. 150, 1229: *Beseneumal*, OklSz., 1249: *Kerekmal*, Gy. 2: 208, 303), *ház* (1256: *Bodugazunhaza*, OklSz. 359),⁶ de a *falu* szó ugyancsak a 13. század végén vált gyakoribb, települést jelölő földrajzi köznévvé (KÁZMÉR 1970: 59, vö. még RÁCZ A. 1999: 383–4). Arra is van példa, hogy valamely ősi eredetű földrajzi köznévkünk, például a *domb* (1307: *Kerekdumb*, OklSz. 157) csak a 14. századtól adatolható írásos emlékekben.

5. A jelenkori földrajziköznév-állomány nagyságát kutatóink 2500–3000 elemre becsülik. Összetételére vonatkozóan azonban több kérdés is felmerülhet. Az állományt illetően joggal fogalmazódik meg például a kérdés, hogy ezen belül vajon mekkora lehet a köznyelvi szóállomány és a dialektális szókincs aránya. Az állomány nagyságát ugyanis minden bizonnyal az is befolyásolja, hogy annak egy része a dialektális szókincs része, s csak egy kisebb hányada lehet a köznyelvben is használt kifejezés. Az itt vizsgált szűkebb területnek a földrajziköznévanyagát szemügyre véve erre a kérdésre is megkísérelhetünk válaszolni. A romániai nyelvjárásokban az általam vizsgált 300 lexémát tartalmazó szóállományon belül 27 köznyelvi elem szerepel: például *domb*, *erdő*, *falu*, *forrás*. A köznyelvi jelleg megállapításához „A magyar nyelv értelmező szótára” (ÉrtSz.) és a „Magyar értelmező kéziszótár” (ÉKsz.) című kézikönyveket használtam fel. Az eredmények alapján a standard földrajziköznév-állományt a teljes korpusz mintegy 10%-ának becsülhetjük, ezt az adatot azonban természetesen tovább differenciálhatja a magyarországi nyelvjárások vizsgálata, főleg olyan térségek nyelvi helyzetét elemezve, ahol idegen nyelvi kontaktusjelenségek kevésbé befolyásolhatják a kapott eredményeket.

Ennek feltárásához a „Baranya megye földrajzi nevei” című munka földrajziköznévgyűjteményét használtam, kiszűrve belőle a morfológiai és hangtani variánsokat (például *delelő* ~ *délelő* ~ *déllő* ’az állatok déli pihenőhelye’, BMFN. 952, *séd* ~ *síd* ’patak, kis vízfolyás’ BMFN. 956, *kasté* ~ *kastéj* ’nagyobb, díszesebb lakóház’, BMFN. 954), illetve az olyan szintagmatikus szerkezeteket, mint például *középső utca* ’a falu közepén átmenő utca’ (BMFN. 955), *kert alja* ’szántóföld a veteményes kert mellett’ (BMFN. 955), *alsó falu* ’a falu déli része’, *alsó kert* ’nagykert a háznál’ (BMFN. 951), *marhahajtó út* (BMFN. 956). Az így körülhatárolt Baranya megyei földrajziköznév-állomány 346 eleméből 38 olyan lexémát szűr-

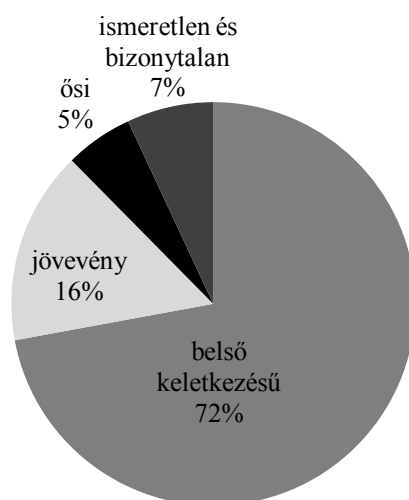
kezetések alapjául ezért célszerűbb az eredetiben fennmaradt oklevelek földrajzi köznévi anyagát felhasználni, az itt közölt információk ebből kifolyólag minden esetben csakis ilyen oklevelekből való adatokra épülnek.

⁶ A TESz. egy korábbi, képzett alakot említ meg első előfordulásként a *mál* esetében: 1156: *malos* (vö. még RESZEGI 2011: 106). A *ház* lexéma is felbukkan már a Halotti Beszédben, de nem mint földrajzi köznévként: 1195 k. *házóá* (TESz. 2: 76).

hetünk ki, amely a köznyelvben is ismert jelentésben él ezen a területen, például *domb, erdő, falu, forrás, hegy, patak, szántó, sziget* stb. Ez azt jelenti, hogy a Baranya megyében használt földrajzi közneveknek ugyancsak valamivel több mint 10%-a a köznyelvben is élő, helyet jelölő lexéma.

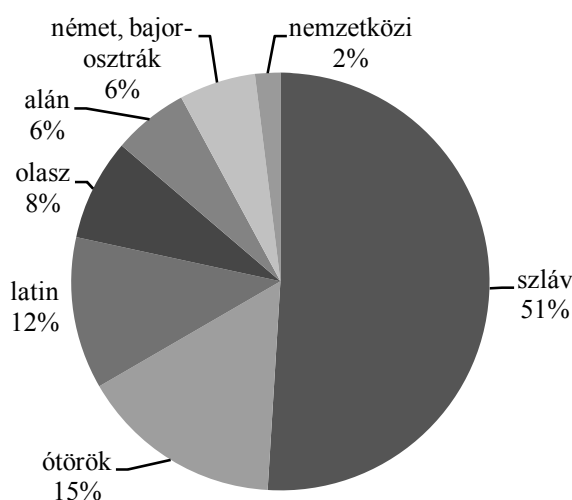
6. A jelenkori földrajziköznév-állomány összetételét illetően arra vonatkozólag sincsenek adataink, hogy azon belül milyen az aránya az egyes etimológiai kategóriáknak. Ehhez ugyancsak hasznos támpontul szolgálhat egy szűkebb terület földrajzi közneveinek az etimológiai vizsgálata. A romániai magyar nyelvjárásokban nem mutatkozik szignifikáns különbség az általános szókincs és a földrajzi köznévi állomány etimológiai megoszlása között: kb. 1–2%-nyi az ősi eredetű, mintegy 15%-nyi a jövevény-, kb. 73%-os a belső keletkezésű szavak aránya, és 10%-ra becsülhetjük az ismeretlen és a bizonytalan eredetű szavak arányát. Kutatóink megállapításai szerint megközelítőleg ezek az arányok érvényesek az egész szókincsünkre vonatkoztatva is (vö. például IMRE 1987).

Érdekes azonban egy magyarországi térséget is megvizsgálni ebből a szempontból. Ehhez a felméréshez ismét a Baranya megyei földrajzi köznevek (a fent már említett 346 földrajzi köznév) etimológiai megoszlására voltam kíváncsi. Ezen terület földrajzi közneveinek etimológiai jellege bizonyos kategóriákat illetően jelentős eltérést mutat ugyan, összességében véve azonban nem beszélhetünk számottevő különbségekről a romániai magyar nyelvjárások és a Baranya megyei földrajzi köznevek eredetbeli megoszlását illetően. Természetesen itt is a belső keletkezésű szavak képviseltetik magukat a legnagyobb számban: csaknem ugyanolyan arányban, mint azt a romániai magyar nyelvjárások esetében láthattuk (például *birtok, csapás, bükkerdő* stb.). A jövevényelemek aránya is mindössze 1%-ban tér el a romániai magyar nyelvjárások jövevényelemeinek arányaitól (például *híd, lénia, part* stb.). Az ismeretlen és a bizonytalan eredetű lexémák valamivel kisebb mennyiségben adathatóak ezen a területen (például *föld, gödör*), ugyanakkor feltűnően nagyobb számban jelentkeznek az ősi eredetű földrajzi köznevek a baranyai névanyagban (például *domb, falu, hát, hegy*).

4. ábra. Baranya megye földrajzi közneveinek etimológiai megoszlása.

Érdekes azt is összevetnünk, hogy a jövevényelemek között milyen aránybeli különbségeket mutatnak a baranyai és a romániai nyelvjárások földrajzi köznevei. Nem meglepő, hogy a jövevényelemek arányai Baranya megyében sokkal inkább IMRE SAMU eredményeihez közelítenek, aki a „Magyar Nyelvjárások Atlasza” alapján készített etimológiai statisztikát (1987). A jövevény földrajzi közneveknek ugyanis Baranya megyében több mint a fele (51%) szláv eredetű (például *halom*, *megye*, *mocsár*, *parlag*), ahogyan azt IMRE is megállapítja az általa vizsgált szó- és kifejezésanyagra vonatkozólag.

5. ábra. A jövevényelemek aránya a Baranya megyei földrajzi köznévi állományban.

A földrajzi köznevek állományának etimológiai megoszlását illetően tehát azt szögezhetjük le, hogy az nagyban hasonlít a szókincs más rétegeinek eredetbeli arányaihoz. Az általános szókincs és a földrajzi köznevek etimológiai kategóriái közötti különbség leginkább egy összetevőben mutatkozik meg, s ez az ősi eredetű földrajzi köznevek mennyisége: míg az álta-

lános szókinsnek kb. 1,5%-a (IMRE 1987: 32), addig a Baranya megyei földrajzi köznévi állománynak 5%-a ősi eredetű.

Az ősi eredetű földrajzi köznevek nagyobb arányú jelenléte a földrajzi köznevek körében talán nem független a helyet jelentő szavak fontos szerepétől az emberi gondolkodásban. A kognitív etológia szerint ugyanis a hely az emberi gondolkodás alapvető kategóriája (MIKLÓSI 2005: 53, RESZEGI 2009b: 10), az ember számára alapvető fogalmakat pedig igen gyakran ősi eredetű lexémák fejezik ki a nyelvben. A testrészek elnevezései például nagy számban őriztek meg ősi elemeket, s ez nemcsak a magyar nyelv esetében, de más nyelvekre vonatkozóan is általános érvényű megállapítás (BÁRCZI 1958a: 11). A földrajziköznév-állomány jellegzetességeinek feltárásakor tehát a kognitív szemlélet is további eredményekre vezethet, ezért a továbbiakban igyekszem ezt az aspektust is előtérbe helyezni.

2. A földrajzi köznévi állomány fogalmi tagoltsága

1. A földrajzi köznevek fogalmi tagoltságát is a földrajzi köznevek területi elterjedtségét alakító tényezők közé sorolhatjuk. Fogalmi tagoltságon egy adott jelentésmező elemeinek hierarchiáját és mezőösszefüggéseit, vagyis a lexémák alá-, fölé- és mellérendeltségi viszonyait értem. TÓTH VALÉRIA úgy véli, hogy a földrajzi köznevek területi viszonyainak elemzése kapcsán egy-egy jelentésmező elemeinek együttes vizsgálata vezethet leginkább eredményre (1998: 121–34). MILLWARD az angol nyelv földrajzi köznevei kapcsán ugyancsak azt fogalmazza meg, hogy a földrajzi köznevek jelentésmezőinek elemei nagyban befolyásolják az azokkal kapcsolatos nyelvi jelenségeket, ezért a földrajzi közneveket nem érdemes egymástól elszigetelten vizsgálni (1972). Adott földrajzi köznév terjedését tehát a jelentésmezőn belüli hierarchikus helye — alá-, fölé- és mellérendeltségi viszonyai — is jelentős módon befolyásolhatják. A földrajzi köznevek jelenkori mezőösszefüggéseinek feltárásához mindenképp a nyelvi kategorizáció nyelv- és nyelvjárás-specifikus jellegére érdemes figyelmet fordítanunk.

2. A kognitív szemantika szerint a nyelvi kategorizáció diszkontinuitást visz a környezet egymásba átfolyó kontinuitásába, tehát tagolja az amúgy tagolatlan világot, lehetővé téve ezáltal a világ dolgainak megnevezését. Ilyen módon a nyelvi kategorizáció egy sajátos, áttételes világot teremt, emiatt a nyelvbeli világ struktúrája és az objektív valóság között nem lehet szó közvetlen, áttétel nélküli megfelelésről (SZILÁGYI N. 1997: 37, 58–9, BAŃCZEROWSKI 1992: 36, GYŐRI 2005: 184, FAZAKAS 2003: 16, 2007: 9). A környezetről szóló implicit elméletet SZILÁGYI N. szerint elemi szinten a szójelentés és a szóhasználat hordozza, melyek a nyelvi világmodellnek kategoriális csomópontjai, rendszerszerű kapcsolataik pedig a nyelvi világ strukturálódását eredményezik (1997: 39). A szójelentés már a kognitív nyelvészet ki-

alakulásának kezdetén is központi jelentőséggel bírt. A ROSCH által megalkotott (és LAKOFF által népszerűsített) prototípus-elmélet leginkább a szójelentéssel kapcsolatos jelenségeken volt alkalmazható, de többek között a LAKOFF által bevezetett idealizált kognitív modell is a szavak használatának és értelmezésének vizsgálatában volt megragadható (PETHŐ 2004: 3). A nyelvi világ strukturálódását tehát a szójelentések rendszerszerű kapcsolatai, a jelentésrelációk eredményezik. A jelentésrelációk közül már a 90-es évekre a poliszémia vált a kognitív szemantika egyik legfontosabb témájává. Ennek oka egyrészt az, hogy a kognitív szemantika holisztikus irányzata által középpontba helyezett metafora és metonímia eredményei poliszém viszonyok; illetve az, hogy a prototipikalitás-fogalom is jól alkalmazható a poliszém jelenségek leírására (PETHŐ 2004: 3–4).

A jelentésrelációk, s köztük leginkább a poliszém viszonyok vizsgálatának a jelentőségét mutatja az a körülmény is, hogy azok a nyelvi kategorizáció egy igen fontos jellegzetességével vannak összefüggésben, mégpedig annak nyelv-, illetve nyelvjárás-specifikus voltával. Amit ugyanis az egyik nyelvben vagy nyelvjárásban egy poliszém lexéma fejez ki, azt adott esetben egy másik mikrorendszerben két vagy több lexéma is lefedheti.

A nyelvi közösség a nyelvi kategorizáció által nyelvileg minősíti az őt körülvevő világ dolgait, vagyis azonossági és különbözőségi viszonyt létesít azok között (SZILÁGYI N. 2000: 87). A nyelvi minősítés ily módon rámutat arra, hogy mit tartunk nyelvileg azonosnak és különbözőnek; ezek az azonossági, illetve különbözőségi viszonyok azonban nyelvek közötti eltérést mutatnak. SZILÁGYI N. példájával élve, a magyar *fa* szó által jelölt fogalmat a románban a következő lexémák fedik le: *lemn* 'faanyag', *pom* 'kerti gyümölcsfa', *copac* 'többi élőfa', *arbore* 'élőfa általában' (2000: 89). A magyar nyelvben tehát például a faanyag és az élőfa denotátumok között nyelvileg azonossági viszony létesül a nyelvi minősítés során, ennél fogva képesek a magyar *fa* szó poliszém jelentései lefedni ezt a fogalomkört. A nyelvi kategorizáció nyelvspecifikus voltára már SAUSSURE is felhívta a figyelmet. Véleménye szerint minden jelet a rendszerben elfoglalt helye, vagyis az őt körülvevő jelekkel való kölcsönös viszonya határoz meg, tehát a szavak jelentése más szavak jelentésétől függ (1967/1997: 136). Klasszikus példája erre a francia *mouton* 'birka', illetve az angol *sheep* 'élő birka' és *mutton* 'mészárszékekben árult birkahús' szavak összevetése; a francia *mouton* ugyanis önmagában kifejezi azt, amit az angol *sheep* és *mutton* szavak együttesen.⁷

SAUSSURE felfogására vezethető vissza tulajdonképpen JOST TRIER mezőelmélete is, mely szerint a nyelv szókincsének szócsoportjai (szómezői) vannak, melyek egy-egy fogalomkör valamely részletét fejezik ki, és a szómezőt alkotó szavak jelentését az egész mező határozza

⁷ Meg kell azonban jegyeznünk, hogy SAUSSURE az érték és a jelentés fogalmát elkülönítve azt mondja, hogy a francia *mouton*-nak és az angol *sheep*-nek lehet ugyanaz a jelentése, de nem lehet ugyanaz az értéke (1997: 136).

meg (1931: 1–26). TRIERT követően a nyelvészek egész sora foglalkozott a szavak rendszerű szemantikai összefüggéseivel, így a szakirodalom bőven szolgáltat példákat a mezőépítkezésre és annak nyelvek közötti eltérő módjára;⁸ KÁROLY SÁNDOR felhívja azonban a figyelmet arra, hogy a szélsőséges mezőelmélet hívei gyakran olyan jelentésmezőkben vizsgálódnak (pl. színnevek, testrésznevek, rokonsági viszonyokra utaló lexémák), ahol a szavak fogalmi kapcsolatai és szembenállásai eleve rendszerszerűbbek, mint más fogalomkörökben (1970: 62).

3. A környezet eltérő tagolása azonban — amint arra már fentebb is utaltam — nemcsak nyelvspecifikus, hanem voltaképpen nyelvjárás-specifikus tulajdonság is (vö. MURÁDIN 1969: 301–4). Mindez részben annak a következménye, hogy a nyelv és a dialektus valójában bizonytalan fogalmak, amelyeket hétköznapi helyzetekben gond nélkül használunk, a kutatók számára azonban gyakran problémát okoz ezeknek a kifejezéseknek az elkülönítése, illetve meghatározása. HAUGEN szerint ezek a terminusok „egyszerű dichotómiát állítanak elénk egy szinte végtelenül bonyolult helyzetben” (idézi WARDAUGH 1995: 27, lásd továbbá KÁLMÁN 1966: 24–7).

JUHÁSZ DEZSŐ szerint a mezőelmélet alkalmazása a nyelvföldrajz és a szemantika területén számottevő eredménynek számít, a jelentéstani mikrorendszerek táji megoszlásának tanulmányozása pedig a diakrón vizsgálatokat is segítheti (2000: 136). A jelentésmező nyelvjárások közötti eltérő tagolódását az alábbiakban az ’erdő’ jelentésű földrajzi köznevek csoportján belül a ’fiatal erdő’ jelentésű lexémacsoport jelentésföldrajzi vizsgálatával illusztrálok. Jelentésföldrajzi vizsgálaton — CS. NAGY LAJOS nyomán — a szóföldrajzi vizsgálat azon típusát értem, amelynek során elsőrendűen a szóföldrajzi megoszlás szemantikai aspektusait vesszük figyelembe (2002: 63). A ’fiatal erdő’ jelentésű földrajzi köznevek körében végzett elemzést az indokolja, hogy e szócsoporthoz belül a lexémák jelentését tekintve igen gyakoriak nemcsak a mellé-, hanem az alárendelő viszonyok is. Így amit az egyik nyelvjárásban több specifikus jelentésű szóval neveznek meg, tehát több alárendelt fogalmat jelölő lexémával (hiponimával), az egy másik nyelvjárásban nyelvileg kevésbé tagoltan jelenik meg, vagyis az összefoglaló megnevezés (hiperonima) fedi le az egész fogalmat. Somogy megye északkeleti részén például a ’fiatal erdő, cserjés’ jelentésű *csebere*⁹ lexéma adatolható (ÚMTsz. 1: 773), míg többek között Lesenceistvánd környékén ez a jelentéskategória jóval tagoltabb, megtaláljuk itt a ’fiatal, 5–10 éves erdő’ jelentésű *fiatalos*-t

⁸ Egy adott jelentésmező eltérő tagolását WEISGERBER a színek elnevezési rendszerében, illetve a rokonsági kapcsolatok terén vizsgálta (1962: 170); HJELMSLEV pedig a ’tűzifa’, ’élőfa’, ’erdő’ fogalmakat jelölő szavak körében mutatott ki nyelvek közötti eltérő tagolást (1953: 54).

⁹ A nyelvjárási adatokat (mivel a vizsgálat nem hangtani jellegű) köznyelviesített, standardizált formában közlöm.

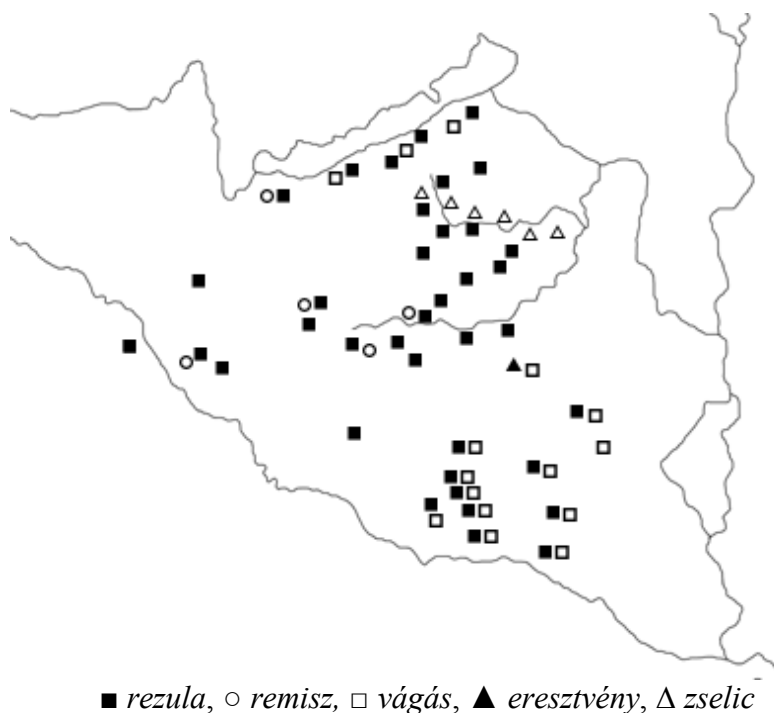
(VeMFN. I, 18), a 'vadon nőtt, fiatal erdő' jelentésű *csalit*-ot (VeMFN. I, 17), a 'lápos, vadon nőtt, fiatal, bozótos erdő' jelentésű *szittyócsér*-t (VeMFN. I, 24) és a 'fiatal bozótos, még műveletlen erdő' jelentésű *sűrű*-t (VeMFN. I, 23). A szómező jelentésstruktúrájának bonyolultságát mutatják a mellérendelő fogalmakat megnevező szavak (kohiponimák) kapcsolatai is, a jelentések ugyanis sok esetben átfedik egymást, mint ahogyan ezt az előző példában a *szittyócsér* 'lápos, vadon nőtt, fiatal, bozótos erdő' (VeMFN. I, 24) és a *sűrű* 'fiatal bozótos, még műveletlen erdő' (VeMFN. I, 23) szavak jelentései mutatják. Ez az oka annak, hogy a különböző területeken szinte alig találunk minden szemantikai jegyében megegyező jelentésű szavakat, s ily módon a tautonimák szóföldrajzi vizsgálata nem nyújt valódi kutatási lehetőséget. Azoknak a szavaknak a megjelölésére, melyek azonos jelentésűek, de különböző területi elterjedtséget mutatnak, IMRE SAMU nyomán (1981: 13) a *tautonima* terminust használok. A fogalmat korábban — mint azt IMRE SAMU is megemlíti — a *heteronima* kifejezéssel jelölték. A *varionima* terminust viszont, melyet előbb éppen ő maga ajánlott a fogalom megnevezésére, fent említett írásában és a későbbiekben is (1987: 10) elveti.

Az, hogy az egymással mellérendelő viszonyban álló földrajzi köznévi lexémák jelentései gyakran átfedik egymást, azzal lehet összefüggésben, hogy az egyes jelentésmezők és az ezeket jelölő lexikális részrendszerek kifelé nyitott rendszerként működnek, vagyis az egyes jelek kapcsolatban vannak más részrendszerekkel. A jelentésmezők tehát gyakran átfedik egymást (MURÁDIN 1975: 141). Másrészt köztudott dolog, hogy az izoglosszák megvonása ugyan aránylag a szókincs területén a legegyszerűbb, de az izoglosszák határainál az adott megnevezés már nem egyeduralkodó, hanem osztozkodik más megnevezésekkel. A vegyes használat ezért a lexikális részrendszer struktúrájában több esetben eltolódást eredményez (MURÁDIN 1969: 303–4).¹⁰ Az egyes nyelvjárások közötti jelentésmezőn belüli eltolódásokat azonban az árnyalatnyi jelentéskülönbségek révén igen sok példán keresztül vizsgálhatjuk.

A jelentésmező eltérő tagolásának elemzését a dél-dunántúli régióra szűkítettem, mivel ezeknek a területeknek a forrásanyaga egyenletesnek mondható, szemben például az alföldi területekével. Az általam vizsgált anyagban igen ritka az az eset, amikor egymás mellett fekvő nyelvterületeken a jelek száma és a tagolás helye is megegyezik, s csupán az adott fogalmat kifejező jelek különböznek, azaz a jelentésmező tagolása már igen kis területeken belül is nagy változatosságot mutat. Zala megye keleti területein a 'fiatal erdő' jelentésmezőt mindössze a 'ritkítatlan, sűrű, fiatal erdő, cserjés' jelentésű *rezula* fedi le (ÚMTsz. 4: 731), kelet

¹⁰ A nyelvjárások közötti eltérő fogalmi tagoltságnak társadalomtörténeti okai ugyancsak lehetnek: MURÁDIN szerint mivel a Szeret menti csángóság a magyarságtól már a korai századokban elszigetelődött, ezért bizonyos összefoglaló fogalmak magyar megnevezései (például *takarmány*, *baromfi*, *szerszám*) nem kerültek a nyelvükbe. Ezek a kifejezések ugyanis csak később (a 14–16. században) alakultak ki a magyar nyelvben, így azokat a csángó nyelvjárás a románból vett kölcsönelemekkel pótolta (2002: 199–200).

felé haladva Közép-Somogy területén a tagolás kettőssé válik: a *rezula* mellett megjelenik a 'fiatal, még nem ritkított erdő' jelentésű *remisz* (SMFN. 41). Ez a kettős tagolás a Koppány menti területeken is megmarad, de a *remisz* szót a vele azonos jelentésű *zselic* váltja fel (KmTsz. 245). Ezen a területen tehát az a ritka eset áll fenn, amikor az egymás melletti területek a jelentésmezőt azonos módon tagolják, csak a fogalmat kifejező jelek eltérőek. A Balaton-vidéki területeken szintén kettős tagolást találunk, a jelek azonban nem minden esetben ezeket a fogalmakat nevezik meg: a *rezula* mellett ugyanis a 'fiatal erdő, amelyet a kiirtott erdő helyére ültettek' jelentésű *vágás* lexéma használatos (MTsz. 893). Somogy megye keleti területén és Tolna megye délkeleti részén ismét csak a *rezula* szót adathatjuk igen nagy területen (ÚMTsz. 4: 731). A dél-baranyai vidékeken a jelentésmező a Balaton-vidéki csoport-hoz hasonlóan a *rezula* és a *vágás* kettősségében jelenik meg (ÚMTsz. 4: 731, MTsz. 893). Észak-Baranyában a *vágás* szó mellett a 'fiatal erdőtelepítés' jelentésű *eresztvény*-t találjuk (BMFN. 953), ám mindössze egyetlen kutatóponton adatolva (lásd mindehhez az 1. ábrát).

1. ábra. A 'fiatal erdő' jelentésmezőhöz tartozó lexémák előfordulása a Dél-Dunántúlon.

Az egy-egy területen előforduló azonos jelentésmezőbe tartozó szavak együttes vizsgálatával, úgy vélem, jóval pontosabb képet kaphatunk az egyes nyelvjárási egységek szóképzéséről, mint akár a polyszémák, akár a tautonimák elterjedésének összevetése által. A jelentéstani mikrorendszerek állapotát és sorsát ugyanis nagymértékben meghatározzák saját belső viszonyaik (JUHÁSZ 2001: 180). Egy-egy szócsoport ilyen jellegű vizsgálatával a nyelvjárási izoglosszáknak a jelentés oldaláról nézve egy sajátos változatát mutathatjuk be (vö. MURÁDIN 1969: 304); hiszen az egyes nyelvjárási mikrorendszerek sokkal realisabb képet mutatnak az

elhatárolódás tekintetében, mint az, ha csupán egy-egy lexéma elterjedését vetítenénk térképre. A nyelvjáráshatároknak a korábbiaknál pontosabb kijelölésére tesz kísérletet újabban az úgynevezett dialektometriai módszer is, amely a nyelvjárási izoglosszák kijelöléséhez ugyancsak nem csupán az egyes nyelvi jelenségek területiségét mutató térképeket használ. A módszer lényege az, hogy a kutatópontok adatainak összevetéséből származó eredmény alapján az egyes kutatópontok közötti hasonlóság arányáról kaphatunk képet. Két település közötti nyelvjáráshatárt pedig akkor feltételeznek a módszer alkalmazói, ha azok „jellemzően más-más területekkel mutatnak nagyobb nyelvi hasonlóságot” (VARGHA 2010: 228).

Noha egy-egy lexéma szóföldrajzi vizsgálata a történetiség szempontjából sem elhanyagolható — hiszen a jövevényelemek esetében például az átadó nyelv vonatkozásában lényeges fogódzó lehet —, mégis úgy gondolom, hogy a jelentésfejlődés feltérképezésében is inkább az egyes területi részrendszerek elemzése, illetve ezek egymással való összevetése szolgálhat számunkra fontos információkat (vö. JUHÁSZ 2000: 135). A jelentésmező tagoltságának vizsgálata a különböző területeken végzett gyűjtések alapján azonban nagy óvatosságot is igényel, hiszen a tájszótárak általában nem szisztematikus gyűjtéseket rögzítenek. JUHÁSZ DEZSŐ szerint „a szavak, szócsoportok jelentésstruktúrájának (...) feltárása (...) önmagában is igen bonyolult”, a nyelvjárásonként eltérő fogalmi tagolódás pedig — egyéb gyűjtésmódszertani és interpretációs nehézségekkel együtt — tovább nehezíti a kérdéskörrel való behatóbb nyelvészeti, nyelvöldrajzi foglalkozást (2000: 134–5).

4. Az egyes területi részrendszerek összehasonlító vizsgálata a jelenkorban további információkat szolgáltat a megnevezések kognitív háttéréről, valamint arról, hogy miként függhet össze a fogalmi és a lexikális tagoltság. Az adatok térképre vetítése például többek között azt is elárulja, hogy az erdő alapfogalmat jelölő nyelvjárási lexémákkal csak néhány esetben találkozunk, a legtöbb részrendszerben inkább ennek aljelentéseivel kell számolnunk: az 'erdő' jelentésű *pagony*, *kerek* és *berek* szavak mindössze egy-egy kutatóponton jelentkeznek (VeMFN. IV, 28, HSz. 125, CsJFN. 539). Az erdő alapfogalmat tehát leggyakrabban a köznyelvi *erdő* lexéma fejezi ki, s ráadásul a ritkán adatolható nyelvjárási *pagony*, *kerek* és *berek* megnevezések esetében azt sem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy a gyűjteményekben szereplő általános 'erdő' jelentés nem feltétlenül a fenti szavak egzakt jelentését mutatja, hanem pusztán az elnagyolt jelentésmegadás következménye is lehet.

Az itt bemutatott jelenség azt a vélekedést támaszthatja alá, mely szerint a mezőösszefüggésen belül a hierarchia magasabb fokán álló, a mindennapi életünkben alapvetően szerepet játszó fogalmak általában lexikálisan tagolatlanok. Az emberhez fizikailag is közelebb álló denotátumok megnevezései tehát kis területi megoszlást mutatnak, ellentétben a kevésbé fontos, ritkábban használt fogalmakkal, melyekre jóval esetlegesebb a szóhasználat. HEGEDŰS

ATTILA példájával élve a légynek vagy a verébnek lényegesen kevesebb elnevezése ismeretes a magyar nyelvben, mint a bodobácsnak vagy a búbos pacsirtának (vö. IMRE 1987: 7, HEGEDŰS 2001b: 380, TERBE 2003: 192–3, JUHÁSZ 2006: 172).

5. A jelenkori földrajziköznév-állomány részletes elemzése azt a nézetet támogatta, mely szerint adott földrajzi köznevek területi viszonyait azok mezőösszefüggésen belüli helye is jelentősen befolyásolhatja. A földrajzi köznevek korai ómagyar kori területi elterjedtségét illetően ezt a tényezőt ugyancsak szem előtt kell tartanunk. Ahogyan azt a korábbi fejezetekben láthattuk, a *falu*, a *domb*, az *erdő* és a *kerek* földrajzi köznevek terjedése kapcsán felmerülő kérdéseinkre is a jelentésmező elemeinek együttes vizsgálata alapján adhattunk megnyugtató válaszokat, mivel valamely szómező elemeinek terjedését a jelentésmező más elemeinek időbeli és térbeli viszonyai jelentős módon meghatározzák.

3. A földrajzi köznevek területi elterjedtségét befolyásoló kognitív tényezők

1. A jelentéstani mikrorendszerek állapotát és sorsát nemcsak azok belső viszonyai, de külféle nyelven kívüli tényezők is befolyásolják,¹¹ így például egy adott nyelvjárási részrendszerre hatással van a nyelvjárást hordozó közösség világszemlélete és annak alakulása (JUHÁSZ 2001: 180). A kognitív kategóriák tulajdonképpen olyan képét tükrözik a világnak, amilyennek látjuk vagy elképzeljük, tehát valójában az érzékelés és a tudat tagolja a világot. Minthogy a nyelvi világmodell kialakulását és fejlődését alapvetően befolyásolják bizonyos kognitív folyamatok (mint pl. az észlelés), a nyelvreírásban ezeknek döntő jelentőséggel kell bírniuk (vö. FAZAKAS 2003: 15, 21). A nyelvi kategorizáció ugyanakkor a környezet elemeinek nyelvi szempontú osztályozása, vagyis egyfajta implicit elmélet a környezetről, ezért nem célszerű a nyelvet a környezet figyelembevétele nélkül sem leírni. A földrajzi köznevek kapcsán pedig, úgy tűnik, a földrajzi környezetnek természetszerűleg különösen nagy szerepe van (BAŃCZEROWSKI 2000: 36, 1996: 67–8, SZILÁGYI N. 1997: 39, 2000: 80): MARKÓ IMRE LEHEL Somogy megye földrajzi köznevei kapcsán jegyzi meg, hogy a „földrajzi köznevek (...) a térfelszín függvényei” (SMFN. 35).

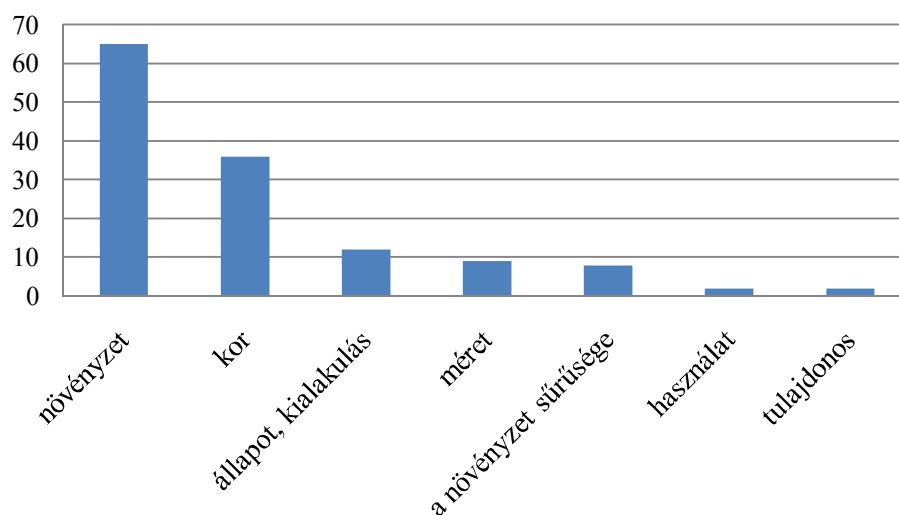
¹¹ Elvi szinten fontos szem előtt tartanunk persze, hogy a saussure-i dichotómiák közül legkorábban a külső és belső nyelvészet megkülönböztetést vetették el kutatóink, mivel úgy vélték, hogy szükségszerűen torzítja tudásunkat, ha a nyelvi jelenségeket két részletben próbáljuk elemezni (SÁNDOR 1998: 58, vö. még WEINRICH-LABOV-HERZOG 1968: 188). SÁNDOR KLÁRA szerint ha a nyelvészetet külső és a belső nyelvészetre bontjuk, akkor a belső nyelvészet egy mesterségesen gyártott jelrendszerről szól, és nem pedig arról, amit és ahogyan az emberek beszélnek. Mivel pedig a nyelvet emberek beszélnek, és a külső tényezők csakis rajtuk keresztül hatnak a nyelvi rendszerre, ez kizárja azt, hogy a külső és a belső tényezők el legyenek egymástól szigetelve (1998: 59, 65). FAZAKAS EMESE is felhívja a figyelmet arra, hogy a kognitív grammatika szerint a beszélőknek a világ dolgaihoz való viszonyának a változása tükröződik a nyelvi változásokban is (2003: 21, vö. még LADÁNYI-TOLCSVAI 2008: 21–2, 38).

2. Mivel a nyelvi jelentés a valóság kategorizálásának módjait tükrözi, és egyúttal bizonyos tulajdonságok kiemelését jelenti más tulajdonságokkal szemben, a földrajzi köznevek egy szűkebb csoportjának a különböző jelentésbeli árnyalatait vizsgálva megtudhatjuk, hogy melyek azok a tulajdonságok, amelyek a nyelvhasználók számára annyira fontosak, hogy emiatt külön szóval illetnek egy-egy denotátumtípust. Adott fogalmakat megnevező szavak hiánya ugyanis gyakran azt jelenti, hogy a fogalmakat lexikológiai kapcsolattal, például jelzős főnévvel nevezik meg: pl. ném. *älterer Bruder* 'báty'. A két- vagy többszavas lexikológiai egységek megléte az egyszavas egységekkel szemben olykor a használat kevésbé gyakori voltára utalhat (KÁROLY 1970: 337–8). HEGEDŰS ATTILA szerint a beszélőközösség azt, ami fontos számára, általában önálló szóval nevezi meg, ami viszont kevésbé fontos az elnevezés idején, azt általában szószerkezettel adja vissza (2001b: 380). A gyakran használt kifejezések ugyanakkor az idők folyamán egyszavasokká válhatnak, mivel az egyszavas kifejezések a kommunikáció során könnyebben „kezelhetőek”: pl. *tokaji bor* > *tokaji*. A valóság kategorizálását tehát nemcsak a leírt objektumok tulajdonságai határozzák meg, hanem az ember belső pszichikai tényezői is, azaz szubjektív viszonyulása a valóság elemeihez. A kognitív folyamatok jelenkori vizsgálatához továbbra is a dél-dunántúli régióban használatos 'erdő'-t jelentő földrajzi köznevek korpuszát használtam.

Egy adott lexikális csoport szemantikája lényegében a *genus proximum* és a *differentia specifica* elvére épül. A *genus proximum* az egész csoportra jellemző információ, amely lehetővé teszi, hogy egy közös kategóriába soroljunk bizonyos szempontból különböző objektumokat, a *differentia specifica* pedig „belsőleg differenciálja a lexikális csoportot” (BAŃCZEROWSKI 1996: 67–8). A *genus proximum* ebben az esetben az általános 'erdő' jelentéssel azonosítható. A továbbiakban azt igyekszem bemutatni, hogy melyek azok a speciális jegyek, amelyek ezen a jelentésmezőn belül *differentia specificaként* jelentkeznek.

A legjellemzőbb szemantikai jegy természetesen az adott helyen élő növényzet, pl. *bükk* 'bükkerdő' (HSz. 45, KMFN. 23, ÚMTsz. 1: 655), *nyíres* 'nyírerdő, nyírfákkal benőtt terület' (FJFN. 499), *nyárfaerdő* 'nyárfából álló erdő' (BFNA. 235). Fontos szerephez jut továbbá az erdő kora, pl. *csalit* (ÚMTsz. 1: 746), *rezula* (SMFN. 41), *cseplye* (ÚMTsz. 1: 791) 'fiatal erdő', *avas* (ÚMTsz. 1: 277), *csonka* (VaMFN. 33, SHH. 258) 'öreg erdő'; vagy az erdő mérete, pl. *erdőség* 'nagy összefüggő erdőterület' (VeMFN. IV, 23, SHH. 259), *pagony* (VaMFN. 36, VeMFN. II, 21), *stuffer* (NyJFN. 426) 'kisebb erdő'; de bőven adathozható az erdő állapotára, kialakulására utaló lexéma is, pl. *cserjés* 'kivágott erdőrésszel, vágás' (ÚMTsz. 1: 803), *rezula* 'ültetett erdő' (ÚMTsz. 4: 731), *lesztár* 'kivágott erdőrésszel' (ÚMTsz. 3: 836). Előfordul az erdő sűrű, ill. ritka voltára való utalás, pl. *bakony* 'sűrű erdő' (ÚMTsz. 1: 320), *gyéres* 'ritka növésű erdő' (FTsz. 80); illetve az erdő

használatával kapcsolatos jelentés is, pl. *bér* 'makkoltatásra kibérelt erdő rész' (HHn. 303). Ugyanakkor annak is jelentősége lehet, hogy az adott erdő kinek a tulajdonát képezi, erre utalnak a következő szavak: *fáraerdő* 'a templommal nem rendelkező faluban levő egyházi erdő' (VaMFN. 33), *rezula* 'az egykori telkes gazdák erdeje' (TMFN. 45). A vizsgálat során 161 'valamilyen erdő' jelentésű lexémát vizsgáltam meg, melyek a differenciált speciális jegyek alapján a fent említett kategóriákba sorolhatók az 1. ábrán bemutatott megoszlásban.

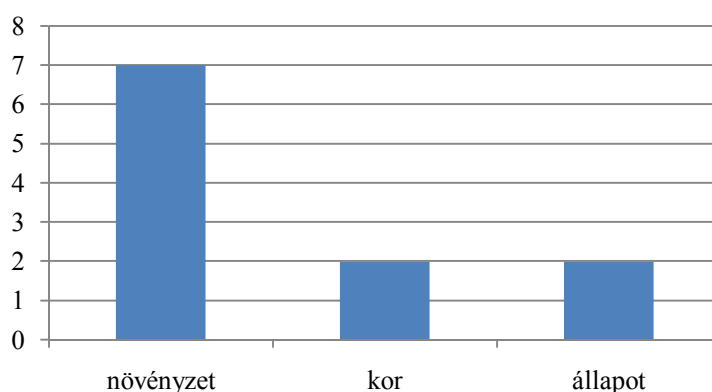
1. ábra. Szemantikai jegyek gyakorisági megoszlása az 'erdő'-t jelentő földrajzi köznevek körében a jelenkorban.

A vizsgált lexémák gyakorisági megoszlása viszonylag nagyarányú különbségeket mutat: a növényzet és a kor speciális jegyek jóval gyakrabban jelennek meg, mint az egyéb szemantikai összetevők. Mindez véleményem szerint azt példázza, hogy a jelenkorban a nyelvhasználók számára magával az erdő fájával kapcsolatos tényezők a legfontosabbak.

3. A mai szókincsanyag, mint láthatjuk, kitűnő alapot szolgáltat a jelentésbeli árnyalatok, s ezzel együtt a mögöttük álló kognitív tényezők vizsgálatára. A jelentésstruktúra fejlődése szempontjából azonban igen hasznos lehet a történeti anyag ilyen irányú feldolgozása is. Ez a vizsgálat ugyanakkor korántsem problémamentes. A földrajzi köznevek ugyanis legkorábbi nyelvemlékeinkben részben mint fajtajelölő elemek fordulnak elő, részben pedig (az esetek túlnyomó többségében) helynevek alkotóelemeiként. Az oklevelek szövegében fajtajelölő szerepben álló földrajzi köznevek jelentésével kapcsolatos problémák abból fakadnak, hogy éppen ezek magyarázzák valamely helynév adott helyfajta tartozását. A helynevekként vagy azok részeként előforduló földrajzi köznevek jelentéséhez pedig közelebb kerülhetünk ugyan a helynevet magyarázó latin fajtajelölő lexémák által, ezek azonban a közszói elem pontos, árnyalt jelentését a legritkábban tudják visszaadni; és ráadásul ilyen funkcióban igen gyakori az általános jelentésű *locus* lexéma használata, pl. 1297: locum *Ereztewyn*, 'Sánkfalva

határában említett hely’ (Gy. 2: 544). Az egyes földrajzi közneveket tartalmazó helynevek denotatív vonatkozása másrészt az adott földrajzi köznév közszoói használatától akár nagymértékben el is távolodhatott, pl. 1268/1347: ad villam *Horozth*, ’település Komárom vármegyében’ (Gy. 3: 420, MonStrig. I. 557). Ennek ellenére a fajtajelölő kifejezések segítségével és a történeti-etimológiai szótárak (TESz. EWUng.) jelentésmeghatározásai alapján mégis kísérletet tehetünk a szócsoport jelentésbeli árnyalatainak megállapítására.

Az ’erdő’-t jelentő földrajzi köznevek szócsoportját a korai ómagyar korban mintegy 80 ’valamilyen erdő’-t jelölő mikrotoponimában megjelenő földrajzi köznév segítségével vizsgálom. A vizsgálathoz a „Bevezetés”-ben körülhatárolt ómagyar kori korpuszt használom. Az ezekben a nevekben szereplő 13 ’valamilyen erdő’-t jelentő földrajzi köznév gyakorisága természetesen eltérő mértékű (tehát például az *eresztvény* jóval gyakoribb, mint a helynevekben ’tölgyerdő’ jelentéssel álló *tölgy*), de vizsgálatomban nem a földrajzi köznevek gyakoriságára leszek figyelemmel, hanem az őket alkotó szemantikai jegyek változatosságára. A leggyakoribb szemantikai jegy a korai ómagyar korban is az adott helyen élő növényzet: például *haraszt* ’haraszterdő’ (1318: *Abelharazta*, loc., Gy. 2: 44, 71), *bükk* ’bükkerdő’ (1228/1378: *Madadbiki*, s. fagi, Gy. 3: 326, 373), *cser* ’csererdő’ (1075/+1124/+1217: *silvam Huntiensem que Hungarice Surchuscher vocatur*, Gy. 3: 150, 200). Ezt követi az erdő kora: például *eresztvény* ’fiatal, sarjadó erdő’ (1316: *Bwdyherestwyn ~ Budiherestwyn*, rub., Gy. 1: 74, 87), *avas* ’öreg erdő’ (1232/1347: *Iwanusauasa*, loc., Gy. 2: 461, 515). De megjelenik az erdő állapota, annak ritkás voltára utaló *berek* és *liget* is (1326: *Tyukzoubereke*, s., Gy. 2: 44, 90, 1326: *Torligeth*, s., Gy. 2: 44, 90).

2. ábra. Szemantikai jegyek gyakorisági megoszlása az ’erdő’-t jelentő földrajzi köznevek körében a korai ómagyar korban.

Az 1. és a 2. ábra szemléletesen mutatja, hogy a ’valamilyen erdő’ jelentésű földrajzi köznevekben kifejeződő legjellegzetesebb szemantikai jegyek a jelenkorban az ómagyar korhoz

viszonyítva lényegében ugyanazok maradtak. A nyelvhasználók számára tehát mind az ómagyar korban, mind a jelenkorban az erdő fájával kapcsolatos tényezők a legfontosabbak, vagyis a nyelvjárást hordozó nyelvközösség szemlélete az időbeli távolság ellenére is hasonló maradt annak ellenére, hogy a specifikáló jegyek körében újabbak is megjelentek. Ezek azonban jóval kisebb gyakorisággal jelentkeznek, mint a legrégebbi időktől kezdve meglévő domináns három sajátosság.

4. A beszélőközösségnek a valósághoz fűződő viszonyulását érhetjük tetten azáltal is, ha a földrajzi környezetnek a földrajzi köznevek területi elterjedtségét befolyásoló hatását vesszük közelebről szemügyre. Mindehhez elsőként a jelenkori romániai földrajziköznév-állományt vialatóra fogva — a RMNyA. segítségével — megvizsgálom azokat a tájszavakat, amelyek a köznyelvben nem ismert fogalmat jelölnek. Az ilyen tájszavakat denotatív funkciójú tájszavaknak nevezzük. A valódi tájszavakon belül tudniillik megkülönböztethetünk szinonim értékű, vagyis a köznyelvben is ismert fogalmat jelölő tájszavakat (például *izvor* 'forrás', *bálta* 'tó', *válé* 'völgy') és denotatív funkciójú tájszavakat, vagyis olyan kifejezéseket, amelyek a köznyelvben nem élő vagy nem egyetlen lexikológiai egységgel megnevezett fogalmat jelölnek. „A romániai magyar nyelvjárások atlasza” alapján például a 'vizenyős hely' jelentésű szavak tartoznak a denotatív funkciójú tájszavak csoportjába meglehetősen gazdag tagoltsággal: 32 megnevezéssel (pl. *fakadás*, *forrásos*, *pocsár*, *mástyina*, *szeretura*).

A denotatív funkciójú tájszó jelenlétének magyarázatát a beszélőknek a valóság elemeihez való szubjektív viszonyulásában kell keresnünk, vagyis az a jelenség, hogy ezen a területen olyan fogalmakat neveznek meg önálló lexémával, melyeket a köznyelvben legfeljebb szerkezetes megoldással, arra utalhat, hogy az adott beszélőközösség számára ez a fogalom valami miatt fontos, s úgy vélem, mindez legfőképpen a földrajzi környezettel lehet összefüggésben (vö. ehhez még KÁROLY 1970: 337–8, HEGEDŰS 2001b: 380, Cs. NAGY 2003: 137). Egy-egy objektumfajta megnevezésének a hiánya is visszavezethető néprajzi, társadalmi, életvitelbeli különbségekre. MURÁDIN LÁSZLÓ számos példája közül érdemes itt megemlítenünk néhányat annak ellenére is, hogy azok nem a földrajzi köznevek szemantikai mezejéből valók. Így például MURÁDIN arról számol be, hogy a moldvai csángóknál nem természetnek bizonyos növényeket (például karfiolt és kelkáposztát), ezért nem is találunk ezekre a növényekre vonatkozó kifejezést. Hasonlóképpen a székelységben a hideg éghajlat miatt nincs szőlőművelés, ezért annak szókincse jórészt ismeretlen (2002: 199).

Másrészt — mint fentebb utaltam rá — a 'vizenyős hely' jelentésű szavak igen erős lexikális tagoltságot mutatnak a romániai magyar nyelvjárásokban, ami szintén a földrajzi környezet sajátos jellegével indokolható. Egy adott területhez köthető lexikális sokszínűség ugyanis a szóban forgó terület földrajzi környezetével magyarázható (SZILÁGYI N. 1997: 39, NEMES

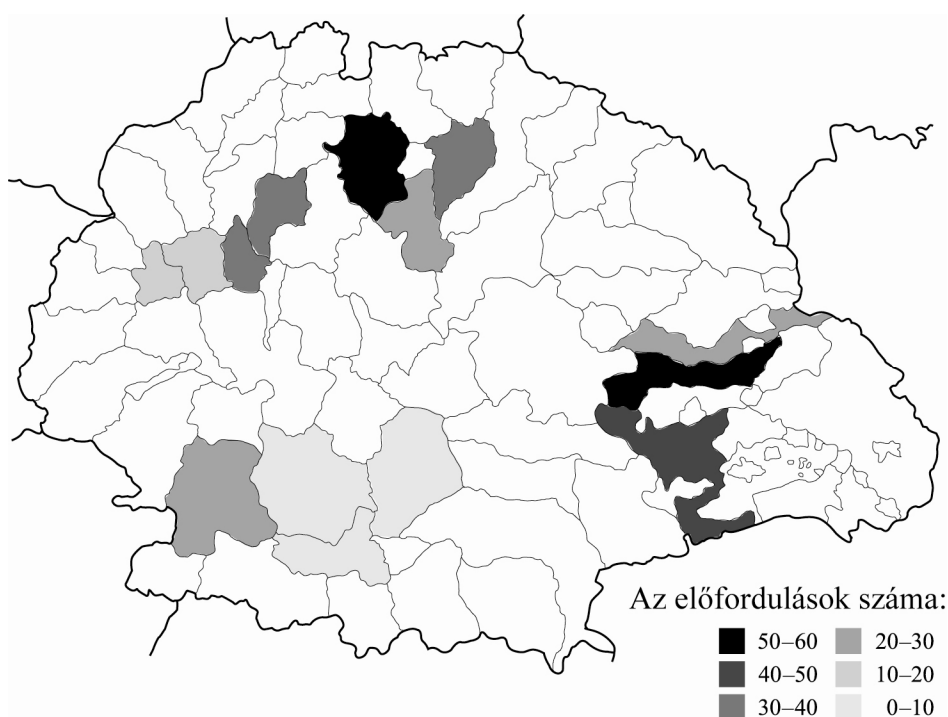
2005: 41, 65, 68, RESZEGI 2008: 242). EERO KIVINIEMI említi például, hogy a finnben közel 120 szó van a mocsarak és 50 a vizesések elnevezésére, ugyanakkor megjegyzi, hogy egy adott területen ezek közül mindig csak kis számú földrajzi köznevet használnak (KIVINIEMI 1990: 72–3, 80). Szintén ezt a jelenséget példázza BAŃCZEROWSKINAK a *köd* szó angol jelölőivel kapcsolatos megjegyzése, mely szerint az angolban a ködnek három megfelelője van: *fog* 'az átlagosnál sűrűbb köd', *mist* 'átlagos sűrűségű köd' és *haze* 'az átlagosnál ritkább köd' (1996: 66).¹²

5. A földrajzi környezet a földrajzi köznevek ómagyar kori területi elterjedése kapcsán is fontos tényezőként mutatható ki. A földrajzi viszonyok meghatározó szerepe tükröződik ugyanis például a domborzatra utaló földrajzi köznevek megoszlásában: minthogy a vizsgált terület nyugati és déli része többnyire sík jellegű, ezért ezeken a vidékeken jóval kevesebb megnevezhető objektum található, mint a hegyvidéki jellegű keleti megyékben. TÓTH VALÉRIA is felhívja a figyelmet a domborzatra utaló földrajzi köznevek szóföldrajzi megoszlásával kapcsolatban, hogy Doboka és Kolozs megyék erős sűrűsödési pontként jelentkeznek a hegyrajzi és völgyneveket illetően (1997: 264). A négy vizsgált terület mintegy 400 domborzati köznevet tartalmazó mikrotoponimája és településneve alapján valóban azt találjuk, hogy azok a keleti vármegyékben nagy sűrűséggel jelentkeznek: a *bérc* előfordulásainak például több mint a fele erről a területről való, leggyakrabban Kolozs megyében találjuk meg (például 1332: ad qd. Berch qui *Cheresnesberch* appellatur, Gy. 3: 326, 380; 1315/418: a qd. monte eccl-e *Eghazbercy* vocato, Gy. 3: 372).

A *halom* lexéma ugyancsak Kolozs megyében a leggyakoribb (például 1283/1414/1568: *Fashalm*, mo., Gy. 3: 350; 1326: *Hegesholm*, mo., 1332: qd. mons vulgari sermone *Higuusholm* appellatur, Gy. 3: 326, 380). A korai ómagyar korban alig adatolható *domb* földrajzi köznév szintén ezen a területen bukkan fel, néhány 14. századi adata Doboka megyéből maradt fenn (1307: *Dumb*, Gy. 2: 71; 1307: *Kerekdumb*, Gy. 2: 71).

¹² A romániai magyar nyelvterület további tájakra tagolásával a földrajzi környezet és a lexikális tagoltság összefüggésének részletesebb vizsgálatát végezhetjük el a későbbiekben. Másrészt a román nyelvi hatás területi köztöttségét az eddigi vizsgálatok igazolták ugyan, a kartográfiai ábrázolás segítségével azonban a román hatás eltérő mértékének kimutatását is tovább árnyalhatjuk a romániai magyar nyelvjárásokon belül.

A legtöbb hegyrajzi és völgyet jelentő földrajzi köznevet azonban a hasonló felszínű Gömör vármegyéből adathatjuk: a *hegy* és a *kő* földrajzi köznévi példák itt a leggyakoribb (például 1291: *Akatzowhegy*, mo., Gy. 2: 461, 501; 1243/1335: *Solyomkeo*, Gy. 2: 461, 533, 1243/1335/XVII.: *Solymkő*, Gy. 2: 533). Ez a jellegzetesség beleillik abba a képbe, mely szerint a *hegy* főként Észak-Magyarországra koncentrálódik, a *kő* pedig legnagyobb arányban a nyelvterület középső vonalától északra adatható (vö. RESZEGI 2011: 83, 100). A *völgy* földrajzi köznévi ugyancsak Gömör megyében fordul elő a legnagyobb számban (például 1344: *Sumuswelge*, t., Gy. 2: 512, 1255/1358: *Zarrazuelgh*, vall., Gy. 2: 525). (Lásd mindehhez a 3. ábrát; az egyes lexémák területi elterjedésének ábrázolásához pedig RESZEGI 2011: 77, 83, 88, 117–9. térképlapjait.)

3. ábra. A kiemelkedést és völgyet jelentő földrajzi köznevek területi megoszlása a négy vizsgált területen az Árpád-korban.

4. A földrajzi köznevek szemantikai viszonyai

4.1. A korai ómagyar kori földrajzi köznevek jelentésének meghatározása

1. A földrajzi köznevek szemantikai viszonyainak elemzésekor többféle olyan nehézséggel kell szembenéznünk, amelyek alapvetően befolyásolják a földrajzi köznevek területiségét és annak vizsgálhatóságát. A földrajzi köznevek területi elterjedésének vizsgálatához például a helyet jelölő közzavak jelentésének meghatározása is szervesen hozzátartozik. Egy-egy konkrét szómező poliszém, illetve szinonim jelentésrelációit elemezve pedig olyan további

tényezők is előtérbe kerülnek, amelyek a földrajzi köznevek területi elterjedtségére ugyancsak hatással vannak. Elsőként ezért vegyük közelebbről szemügyre a földrajzi köznevek jelentésmeghatározásának problémáját a korai ómagyar kor viszonylatában! E problémával talán leghatványozottabban a korai szóanyagot feltáró lexikográfiai munkák szembesülhettek.

2. ZOLNAI GYULA a „Magyar Oklevél-szótár” bevezetőjében azt írja, hogy a jelentésmegállapítás „sehosem ütközik annyi — sokszor leküzdhetetlen — nehézségbe, mint a nyelvek legrégebbi szókincsének magyarázatában” (OklSz. XVIII). Az oklevélszótár szerkesztője arról is említést tesz, hogy a jelentésmeghatározás az olyan régi szavak kapcsán okoz a legtöbb gondot, amelyek nem összefüggő magyar szövegben, hanem latin oklevelek szövegébe ékelve hely- és személynevekben jelennek meg. Úgy véli, hogy a régi szavak jelentésének felderítése csak „műveltségtörténeti nyomozások” után volna lehetséges, ezeket a vizsgálódásokat azonban a legkevésbé sem lehet befejezetteknek tekinteni (OklSz. XVIII). ZOLNAI szerint ezért a nyelvész kénytelen a valószínűségekre támaszkodni és feltételezni, hogy a 10–11. században is az volt a szavak jelentése, ami a 15–16. vagy későbbi századokban, amikor azt a szójegyzékek, szótárak és összefüggő szövegek alapján biztosabban meg lehet állapítani (OklSz. XVIII–XX). Noha ez utóbbi megállapítással nem feltétlenül értünk egyet (ismerve a lexémák jelentésváltozásának sokirányúságát), ZOLNAI megfigyelései a jelentésmeghatározások nehézségeiről mindenképpen érvényesnek tekinthetők.

A korai okleveles forrásokban megjelenő lexémák jelentés-meghatározásával kapcsolatos nehézségek következménye az is, hogy etimológiai és nyelvtörténeti szótárainkban gyakori a jelentéseknek a szótárak közötti hagyományozódása. A „Magyar Oklevél-szótár” például többnyire a „Nyelvtörténeti Szótár” (lásd például *eresztvény*, OklSz. 197, *haraszt*, OklSz. 348, *vejsze*, OklSz. 1075, *ág*, OklSz. 5), valamint a „Magyar Tájszótár” (például *szurdok*, OklSz. 945) és a CZUCZOR–FOGARASI szótár (CzF.) (például *eresztvény*, OklSz. 198) jelentésmegadásait veszi át. Az Oklevél-szótárhoz leginkább alapként szolgáló (érthető módon, hiszen ahhoz kapcsolódó munkáról van szó) „Nyelvtörténeti Szótár” azonban gyakran ugyancsak visszautal korábbi munkákra, így például SZENCI MOLNÁR ALBERT (1604), PÁPAI PÁRIZ (1708) vagy CALEPINUS szótárára (MELICH 1912) (lásd például az *ág* lexéma különböző jelentéseit, NySz. 18–9), bár a szótár szerkesztői szerint „a jelentések megállapításában első rendben a talált adatok voltak irányadók” (NySz. XVII). A jelentésmegadások megbízhatóságát igencsak megkérdőjelezi azonban az a megjegyzésük, hogy a régi szótárak sokszor az idegen szónak csak azokat a jelentéseit fordították le, amelyekben az illető lexéma ama nyelvben használatos volt (NySz. XVII–XVIII).

Azt, hogy a mai népnyelvi alakok segítségül hívhatók a korai okleveles források magyar elemeinek jelentésmegadásában, az OklSz. is figyelembe veszi: így például a *lak* jelentésének

megállapításához a népnyelvi *lok* korabeli jelentéseit használja fel (OkISz. 21). Abban az esetben azonban, ha egy lexéma a mai nyelvben többjelentésű, eldöntetlenül hagyja a kérdést, hogy a szónak régen is megvolt-e valamennyi mai létező jelentése vagy sem (például *lanka*, *lankás*). A többjelentésű szavak esetében nem mindig könnyű eldönteni azt sem, hogy az adott helynévi adatban a szónak melyik értelme szerepel, például a *kerek* lexéma az 1250: *Inde uadit ad kereckuken* adatban 'erdő' jelentésű főnévi szerepben áll-e vagy 'kör alakú' jelentésű melléknévként (OkISz. 478).

3. Az etimológiai és a nyelvtörténeti szótárak gyakorlata után lássuk, milyen fogódzóink lehetnek a földrajzi köznevek korai jelentésének feltárásában!

Az ómagyar kori földrajzi köznevek jelentése kapcsán az elsőrendű kérdések között fogalmazódik meg, hogy azok megadásában segítségünkre lehetnek-e az oklevelekben mellettük megjelenő latin fajtajelölő kifejezések. A latin fajtajelölő kifejezések kapcsán ugyanis több olyan probléma is felmerül, amelyek elbizonytalanítják azok jelentésmeghatározásban való eredményes felhasználhatóságát. Nem egyértelmű például, hogy vajon a latin fajtajelölők használatában a területen élők vagy az oklevél fogalmazójának a földrajzi szemlélete jelenik-e meg (GYÖRFFY 2011: 31).

Másrészt a latin fajtajelölő kifejezéseknek a jelentésmegadásban betöltött szerepét az is kétséges teszi, hogy ilyen funkcióban előfordul az általános jelentésű *locus* használata is: például 1297: *locum Ereztewyn* (Gy. 2: 544), 1270/1369: *ad locum Sartostou* (Gy. 1: 75). Ez ugyanakkor mégsem túl gyakori jelenség: az általam egybeállított korpuszban például a nevek 8%-a esetében találjuk az általános *locus* megjelölést a helynevek mellett. Ennél komolyabb nehézség viszont az, hogy az oklevelekben előforduló helynevek egy igen jelentős részéhez (anyagomban az esetek 30%-ában) egyáltalán nem is kapcsolódik fajtajelölő kifejezés.

Az ómagyar kori adatok kapcsán további problémát vet fel, hogy a latin *villa*, *vallis*, *silva* stb. fajtajelölő kifejezésekről nem mindig lehet egyértelműen eldönteni, hogy azok a helynév tartozékai-e, tehát annak egyik részét fordították-e latinra, vagy pedig — a legtöbb esetben bizonyosan — a magyar neveknek a latin szövegbe illesztését megkönnyítő és egyúttal a kérdéses hely jellegére is utaló szavak, például 1286: *in radice alpis Jazov* (Gy. 1: 40), 1317: *magnus mons Cassouiensis* (Gy. 1: 40, 103) (HOFFMANN 2007: 28, 63, BÉNYEI 2012: 95).

A latin fajtajelölők sok esetben nem adnak egyértelmű fogódzót: a fajtajelölő kifejezések ugyanis többnyire eléggé általánosan utalnak az adott helynév helyfajtájára. Az azonos jelentésű, de területileg elkülönülő lexémák vizsgálata során ennek folytán a területi sokszínűséget így az is eredményezheti, hogy a latin fajtajelölők alapján tautonimákként azonosítunk esetleg olyan földrajzi közneveket, amelyek jelentése nem feltétlenül fedi egymást. Az általános 'erdő' jelentésű *silva* latin fajtajelölővel adathozhatjuk például a *cser* (1075/+1124/+1217:

silvam Huntiensem, que Hungarice *Surkuscher* vocatur (Gy. 1: 413, 443) és a *haraszt* (1245/1423: *silva Vereshorozt*, Gy. 2: 461, 520) földrajzi közneveket is, amelyek jelentése (elsődleges fanévi jelentésükön túl) ennél szűkebb 'valamilyen fából álló erdő' lehetett a korai ómagyar korban.

Ugyancsak kételyre adhat okot a fajtajelölő kifejezések jelentésmeghatározásban betöltött szerepét illetően a latin minősítés és a helynévben szereplő földrajzi köznévi jelentése között olykor fellépő ellentmondás: például 1326: fl. *Zorwostou* (Gy. 2: 43, 64, 89, 90) (erről részletesebben lásd később). Úgy tűnik, hogy nem egy esetben éppen az ellentmondás kiküszöbölése érdekében szerepelnek a latin fajtajelölők a szövegben (HOFFMANN 2007: 54).

Számolnunk kell ugyanakkor a latin fajtajelölők kapcsán egyfajta stiláris változatosságra való törekvéssel is. Gyakran előfordul ugyanis az, hogy akár egyazon oklevél fogalmazója is más-más latin földrajzi köznévvvel tünteti fel ugyanazt a helynevet: például 1335/1355: *ad collem Seeg, super montem Seeg* (Gy. 1: 696, 705, RESZEGI 2011: 86). Nem ritkán állnak a magyar helynevek előtt a latin földrajzi köznevek a 'vagy' jelentésű *seu* kötőszóval is, az oklevél fogalmazója tehát a minél nagyobb pontosságra törekvés érdekében több fajtejelölő kifejezéssel is ellátta a beillesztendő helynévi szórványt: például 1338: *terra seu loco* Zyluakuz (OkI Sz. 640), 1400: *Quodam vena seu meatus aque Myler nominatus* (OkI Sz. 644), 1348: *Possessionis seu terre* Mykotelke nominate (OkI Sz. 659). HOFFMANN ISTVÁN is megjegyzi, hogy az oklevél szövegezőjének „nyelvi, stiláris ismereteivel és érzékenységével is összefüggésben lehet” az, hogy éppen melyik latin földrajzi köznévet használja ebben a funkcióban (2004: 48): az 1113. évi zabori oklevélben szereplő több tucatnyi víz neve mellett például csakis a *fluuius* és az *aqua* minősítéseket találjuk, más forrásokban ezzel szemben megjelenik a *rivulus*, *flumen*, *alveus*, *vena* és *fluuiolus* latin fajtajelölő elem is a vizek fajtájának megjelölésére (HOFFMANN 2007: 61–2).

A földrajzi köznevek jelentésének leírásában valamelyest segítségünkre is lehetnek azok a nevek, amelyekhez több fajtajelölő kifejezés is kapcsolódik, ezek ugyanis a nevekben szereplő földrajzi köznévi lexéma specifikusabb jelentésére világíthatnak rá. Az *eresztvény* szó ilyen specifikus jellegét is például a mellette előforduló latin megnevezések sokszínűsége mutatja: 1231: *saltus*, qui vulgo Ereesteun dicitur (Gy. 1: 440; *saltus* 'hegyi legelő, erdős hegy'), 1284: in *permissorio* vulgariter Erechtwen vocato (Gy. 1: 159; *permissorio* 'eresztvény, erdő'), 1316: super angulum 1 *rubeti* quod vulgariter erezthwyn dicitur (Gy. 1: 87; *rubetum* 'cserjés'), 1327: per medium qd. *parvam silvam* vulgo erezthwen vocatam (Gy. 1: 69; *parva silva* 'kis erdő') (HOFFMANN 2007: 69). A latin fajtajelölők sokfélesége ugyanakkor az *eresztvény* specifikus jelentése mellett a szó alapjelentéseiben már meglévő poliszémia kifejeződését is jelezheti.

Mivel a latin fajtajelölők gyakran lehetnek félrevezetőek a jelentésmeghatározást illetően, csak nagy óvatossággal támaszkodhatunk rájuk. A bizonytalanságot azonban némiképp mérséklék a jelenkori adatok jelentésmeghatározásai: az ómagyar kori latin fajtajelölők alapján megállapított jelentésdifferenciálódást ugyanis nagymértékben támogathatja az, ha az adott lexéma a jelenkorban is területileg elkülönülő jelentésekben adatható (lásd erről később a *fő* kapcsán). A helynevek utótagjaként álló földrajzi köznevek jelentésére emellett a jelzőként álló melléknév vagy főnév szemantikai tartalmából is gyakran következtetni lehet. Ezek a jelzők azonban nem mindig használhatók disztinktív jegyként a földrajzi köznevek jelentésének megadásában, mivel egy adott jelentésmezőn belül több földrajzi köznévvé mellett is állhatnak ugyanazok a bővítményrészek. Mindez arra figyelmeztet, hogy egy adott földrajzi köznévvé jelentésjegyeinek megállapításakor ismét csak az egész szómező vizsgálatára van szükség (lásd erről később ugyancsak a *fő* kapcsán) (RESZEGI 2004: 149–50, HOFFMANN 2003b: 667).

A földrajzi köznevek ómagyar kori jelentésének megállapításában a bizonytalanságok ellenére a fajtajelölő kifejezések sok esetben mégis a segítségünkre lehetnek. HOFFMANN ISTVÁN a *patak* (2003b: 667), RESZEGI KATALIN pedig többek között a *bérc* (2004: 149), a *hegy* (2004: 156) és a *halom* (2004: 160–1) lexémák ómagyar kori jelentésének meghatározásában adott példát a fajtajelölő kifejezések efféle hasznosíthatóságára.

4. A földrajzi köznevek jelentésének meghatározása a jelenkori névanyagban is több problémát felvet: ezekre a következő egységekben, a földrajzi köznevek poliszém és szinonim viszonyainak elemzése kapcsán térünk ki részletesen.

4.2. A földrajzi köznevek poliszém viszonyai

1. A magyar nyelvben — mint a nyelvekben általában — nem egyjelentésű szóból van a legtöbb. KÁROLY SÁNDOR szerint ezt a nyelvi eszközök korlátozott és a kifejeznievelő korlátlan voltával magyarázhatjuk (1970: 218). A poliszémia jelenségét alapvetően kétféleképpen közelítették meg a korábbiakban: egyesek szerint egy szónak vagy kifejezésnek csak egy jelentése van, amely viszont a kontextusokban igen változatos formában jelenik meg, mások szerint a szavak nagy része poliszém, sőt talán minden szó az (CSERESNYÉSI 2009: 5–6, TOLCSVAI 2010: 115). Ámde „Be kell látni azt is, hogy a jelentések elkülönítése ad hoc jellegű, mert nincs »tudományos módszer«, vagy objektív mérce arra nézve, hogy mi minősül egy jelentésnek, mi egy másodiknak és mi harmadiknak.” (i. m. 10).

NEMES MAGDOLNA úgy véli, hogy a földrajzi köznevek körében is ritka az a jelenség, amikor egy jelölőhöz csupán egyetlen jelentés kapcsolódik: az efféle szavak többsége csak nyelv-

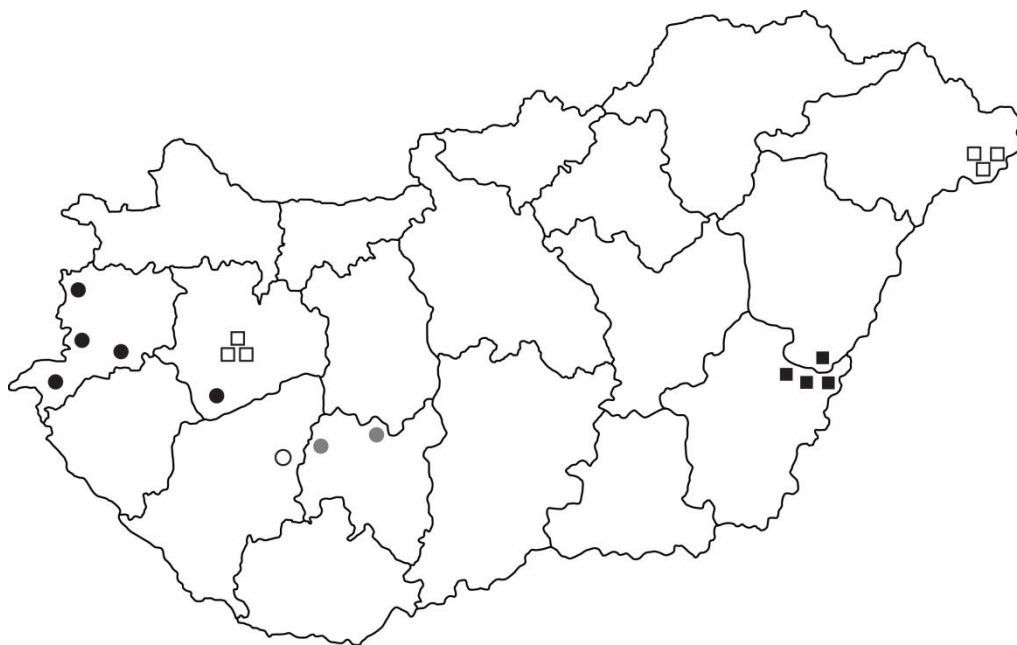
járásokban ismert tájszó, például *megyán* 'berek', *dernye* 'ásott árok, csatorna', *dévány* 'mocsár vagy folyó mellett levő, iszappal telt mély gödör', *állóvány* 'tó, állóvíz' stb. (vö. NEMES 2005: 97). Azt, hogy ez a megállapítás valóban megállja-e a helyét vagy csupán intuíción alapul, egy-egy konkrét terület földrajzi közneveit vizsgálva válaszolhatjuk meg.

A többjelentésű szavak második és további jelentései egyes elképzelések szerint az elsődleges jelentésből fejlődtek ki az új dolgok, az egyre bonyolultabb jelenségek, viszonyok és fogalmak kifejezésére. A földrajzi köznevek körében például ilyen egyenes irányú fejlődési vonalat feltételezhetünk a *dűlő* földrajzi köznévi kapcsán egyes névhasználói közösségekben, annak ugyanis elsődleges 'földtábla' jelentéséből alakulhatott ki metonimikusan 'a határnak két út vagy mezsgye közötti, külön névvel megjelölt része' jelentése (Hajdúdorog, vö. TESz. 1: 697). A szójelentés prototipikus megközelítése szerint azonban egy-egy szó jelentéseinek hálózata a WITTGENSTEIN által meghatározott családi hasonlóság fogalmával jellemezhető, ezért a jelentések közötti kapcsolatok olykor szervesek, rendszeresek és igen szövevényesek (vö. FEHÉR 2011: 50). Ez alapján pedig nem mindig lehet megadni egy kitüntetett jelentést, amelyből a többi levezethető lenne (CSERESNYÉSI 2009: 14–5). A földrajzi köznevek körében azonban igen nehéz ilyen családi hasonlóságon alapuló poliszém viszonyokat kiszűrni. Előfordul ugyan, hogy a földrajzi köznévi lexémák jelentése egymásból nem vezethető le, de az ilyen esetekben többnyire valamely általánosabb, nem feltétlenül földrajzi köznévi lexéma jelentése képezi az újabb jelentések alapját. A *sarok* lexéma például Hajdúdorog névhasználói számára egyrészt 'utcasarok', másrészt 'a határ egy szeglete' jelentésű, s mindkét jelentés kapcsán a *sarok* szó általános 'fordulás, irányváltoztatás helye' jelentése lehet a kiindulópont (vö. TESz. 3: 497).

A jelentés alapja a világról alkotott konceptualizáció, mely a valóság sajátos emberi megértését tükrözi. A kognitív mechanizmusok ezért igen nagy szerepet játszanak a jelentések létrejöttében. A jelentésváltozások lényeges sajátossága az, hogy a kifejezések „olyan mentális tartalmakat tükrözzenek naprakész formában, a környezet és az arról alkotott perspektívák változásának függvényében, amelyek az adott környezetben adaptívak, vagyis segítik a beszélőknek a környezetükkel kapcsolatos kommunikációját és kognícióját” (GYÖRI 2005: 188). Poliszém viszonyoknak tekinthetjük például az olyan jelentésmódosulások eredményeit, amelyek során a 'növény' > 'ilyen növényvel benőtt terület' jelentésváltozás következik be (HOFFMANN 1993: 106, CSÚRY 1929: 6, KÁROLY 1970: 319, PETHŐ 2003: 81): például *szőlő* 'szőlő mint növény' > 'szőlőt termő hely' (vö. TESz. 3: 794).

A valódi poliszém viszonyok jelenléte a jelenkori földrajziköznév-állományban mindazonáltal több esetben is kétséges. A kérdés legfőképpen az, hogy van-e szó tényleges poliszémiáról, vagy csak területileg elkülönülő jelentésdifferenciálódásról beszélhetünk. PÉN-

TEK JÁNOS hívja fel arra a figyelmet, hogy a szótárak által az egyes szócikkekben felvett különböző jelentések gyakran egymástól eltérő nyelvjárásokban alakultak ki, s így a valóságos nyelvhasználatban nincs köztük egymáshoz (1972: 235). Korpuszomban ezt a jelenséget példázzák a *vágás* szó következő jelentései s azok területi elterjedése: 'hosszú, keskeny mélyedés; árok, csatorna' (BÍRÓ 1997a: 101), 'olyan szántóterület, amelyet a kivágott erdő helyén létesítettek' (VeMFN. III, 26, CsJFN. 544), 'folyókanyar átvágása' (TMFN. 46), 'sűrű, bokros, kb. 1 m széles gyeplő a szőlőhegy körül' (BTsz. 235), 'fiatal erdő, amelyet a kiirtott erdő helyére ültettek' (VeMFN. I, 25, VaMFN. 37) (lásd ehhez az 1. ábrát).¹³

■ 'hosszú, keskeny mélyedés, árok, csatorna', ● 'folyókanyar átvágása', □ 'olyan szántóterület, amelyet a kivágott erdő helyén létesítettek', ○ 'sűrű, bokros, kb. 1 m széles gyeplő a szőlőhegy körül', ● 'fiatal erdő, amelyet a kiirtott erdő helyére ültettek'

1. ábra. *A vágás szó területileg elkülönülő jelentései.*

Egy-egy szűkebb névhasználói közösség nyelvében jelen lévő poliszémiát igen ritkán fedezhetünk fel a földrajzi köznevek vonatkozásában, de ilyenek például a *sarok* 1. 'a falnak a központtól távol eső része', 2. 'ék alakú földterület' (Alsómocsolád, BMFN. 956), az *ág* 1. 'folyóvíz kiágazása', 2. 'kisebb csatorna' (Csenger, CsJFN. 539), a *hegy* 1. 'hegy', 2. 'szőlővel beültetett terület' (Büssü, BTsz. 94), *gödör* 1. 'kisebb talajmélyedés', 2. 'völgy' (ÁRVAY 1942: 46), *mart* 1. 'víz partja' 2. 'emelkedő hegyoldal' (ÁRVAY 1942: 49), *paláj* 1. 'havasi tisztás', 2. 'hegy, bérc' (ÁRVAY 1942: 51), *dűlő* 1. 'a határnak két út vagy mezsgye közötti,

¹³ NEMES MAGDOLNA megállapítása szerint a jelenkorban a földrajzi köznevek körében a legtöbb jelentéssel az *állás* szó bír. Az *állás* esetében azonban ugyancsak területileg elkülönülő jelentésdifferenciálódásról beszélhetünk, ráadásul több olyan jelentése is van a szónak, amit csak fenntartásokkal tekinthetünk földrajzi köznévnek (2005: 101): például 'szellős, nyitott építmény; jószágok ideglenes (éjszakai) pihenőhelye' (2005).

külön névvel megjelölt része', 2. 'földtábla' (Hajdúdorog), *part* 1. 'szárazföldnek vízzel határos része, széle', 2. 'magasabb fekvésű terület' (Hajdúdorog), *sarok* 1. 'utcasarok', 2. 'a határ egy szeglete' (Hajdúdorog).

Az egyes területi részrendszerek névanyagából kiragadott példákon keresztül tehát az a benyomásunk támadhat, hogy léteznek ugyan valódi poliszém viszonyok, de jelenlétük valójában a földrajzi köznevekre nem jellemző olyan mértékben, mint ahogyan azt az általános szókincs esetében kutatóink megállapították. Az egész jelenkori földrajzi köznévi rendszerre vonatkozólag természetesen nehéz lenne konkrét eredményeket felmutatni abban a kérdésben, hogy mennyire gyakoriak a poliszém viszonyok, ezért érdemes egy szűkebb részrendszer elemeit megvizsgálnunk ebből a szempontból. A Fehérgyarmati járás földrajzi közneveinek 84%-a egyjelentésű lexéma (például *ág* 'folyóvíz kiágazása', *bérlet* 'bérelt földterület', *erge* 'kisebb vízer'). Nyilvánvaló azonban, hogy azok a lexémák, amelyek egyjelentésű földrajzi közneveknek számítanak, rendelkezhetnek másik jelentéssel ugyanabban a nyelvjárásban, ami nem földrajzi köznévi, a *bérlet* szónak például nyilván él ebben a nyelvjárásban is a köznyelvi jelentése (ÉKsz. 122). Ebben a térségben a földrajzi köznevek körében 13%-nyi a kétjelentésű szavak aránya (például *berek* 1. 'vízjárta rét, posványos hely, láp', 2. 'fás, vizes határrész'; *csere* 1. 'cserfaerdő', 2. 'bokros, cserjés, bozótos hely'). Néhány földrajzi köznévi a kötet szerzőjének megállapítása szerint három vagy akár több jelentéssel is bírhat ezen a területen (például *dűlő* 1. 'a határnak két út vagy mezsgye közötti külön névvel megjelölt része', 2. 'földtábla', 3. 'nagyobb földdarab; dűlő, tábla része', 4. 'a földtábla kisebb része').

Míntehogy tehát a poliszém viszonyok egy-egy szűkebb nyelvhasználói közegben is tetten érhetők, beszélhetünk valódi poliszém viszonyokról a földrajzi köznevek körében is. Az a megállapítás azonban a földrajzi köznevek esetében talán kevésbé állja meg a helyét, hogy közöttük többjelentésű szóból van a legtöbb.

Poliszém jelentésű földrajzi köznevek egy-egy nyelvhasználó nyelvhasználatában is jelentkezhetnek (az egyén névismeretét befolyásoló tényezők tanulmányozására lásd SEBESTYÉN 1960: 84–5). Ezt leginkább az olyan nevek ismeretében láthatjuk igazolódni, amelyek földrajzi köznévi utótagja azonos alakú, de más-más denotátumra vonatkoztatható, így például *Rövid-dűlő* 'földterület Hajdúdorog határában', de *Iskolaföldi-dűlő*, *Csárda-dűlő* 'dűlőút Hajdúdorog határában'. Nem egy esetben a szövegkörnyezettel együtt történő vizsgálat mutat rá arra, hogy a névhasználó mely szemantikai tartalommal használja az adott nevet, például *Az Ilona-dűllőübe vó ut egy darab fő üggyük Magiéknaqvagyis* 'az adott földterületen volt földtulajdona a megnevezett családnak'. Hozzá kell tennünk azonban, hogy a névhasználó tudatában nem feltétlenül válik el élesen a két jelentés, hiszen a *dűlő* megnevezésű dűlőút mindig az adott földterületre vonatkoztatott *dűlő* mellett halad el.

Fontos kérdés lehet az is a többjelentésű földrajzi közneveket illetően, hogy az összetartozó jelentések mikor szakadnak el a hétköznapi tudatban egymástól. HEGEDŰS ATTILA szerint a nyelvjárások nagyobb arányban küszöbölték ki a homonimákat, mint a köznyelv, illetve kisebb arányban engedték kialakulni őket (2001b: 389).¹⁴ Álhomonimák azonban a földrajzi köznevek körében is kialakulhatnak. Az ún. álhomonimákra (azaz a divergens jelentésfejlődéssel létrejött homonimákra) ugyanis az jellemző, hogy egy poliszém szó eredetileg összetartozó jelentései a nyelv történeti mozgása által fokozatosan eltávolodnak, majd elszakadnak egymástól, tehát a poliszémák a szinkroniában homonimákká értékelődhetnek át (NEMES 2005: 97–9, HORVÁTH K. 1999: 93, PETHŐ 2003: 81). Ilyen típusú homonim viszonyok nyilván a földrajzi köznevek körében is léteznek. Erre láthatunk példát az eredetileg 'halászó hely' jelentésű *tanya*, s az abból kialakult *tanya* 'a határban lévő kisebb gazdasági település' (TESz. 3: 841) jelentésmódosulásban, az átlagos nyelvhasználó ugyanis feltehetően nem érzékeli a két jelentés közötti összefüggést.

2. A korai ómagyar kori földrajzi köznevek körében ugyancsak van arra példa, hogy a jelentésmegoszlás egyúttal területi differenciálódást is jelent. Ezekben az esetekben tehát nem valódi poliszém viszonyokról van szó. A földrajzi köznevek területi differenciáltságának vizsgálata azonban az ómagyar korban több ponton is buktatókat rejt magában. Az Árpád-kori szóföldrajzi vizsgálatok eredményeit egyfelől nagymértékben determinálják az oklevelek fennmaradásának területi különbségei (vö. SZŐKE 2009: 156, C. TÓTH 2002: 363). Másfelől ismeretes, hogy a magyar nyelvű szórványok, így a közszőként szereplő földrajzi köznevek adott területhez kötése sem feltétlenül egyértelmű: azokban ugyanis egyes kutatók az oklevél-író nyelvhasználatát látják megjeleníteni, míg mások a helynevek által jelölt területek nyelvjárásához kötik az adott nyelvi formákat (HOFFMANN 2004: 14, BÁRCZI 1947: 88–9). A helynevekben megjelenő földrajzi köznevek adott területhez kötése azonban (szemben a közszőként adathozható földrajzi köznevekkel) jóval elfogadottabb kutatóink körében.

A bizonytalansági tényezők számát növelik a latin fajtajelölőkkel kapcsolatban az előzőekben említett kételyek, ezért azokat csak nagy körültekintéssel használhatjuk a területi jelentésmegoszlást illetően. Az ómagyar korban feltételezhető jelentésmegoszlást ugyanakkor mindenképpen támogatják a jelenkorban is meglévő jelentéskülönbségek. A *bérc* földrajzi köznévi esetében például az Abaúj megyében előforduló *monticulus* és a Dobokában, illetőleg Kolozsban jelentkező *mons* fajtajelölők a *bérc* lexémával alkotott kiemelkedések nevei előtt vélhetően területi jelentésmegoszlást jeleznek. A *bérc* lexéma hasonló jelentésmegoszlását

¹⁴ A mikrotoponímiai névanyag a helynévi homonímia tanulmányozására sem igen alkalmas. A nyelv ugyanis a tulajdonnevek körében igyekszik kiküszöbölni az egyalakúságot, különösen a kisebb társadalmi-területi egységek esetében (HOFFMANN 1980: 16).

látjuk a jelenkorban, az ugyanis 'hegy' (Hétfalu, ÁRVAY 1941: 7; Hegyköz, KOVÁCS D. 2000: 303), 'magas hegység' (ÉKSz.), 'kisebbfajta domb' (Nyúl, ÁBRAHÁM 1991: 47) és 'halom' (ÉrtSz., Sárospatak: Alsó-határ, BALASSA–KOVÁTS 1997) jelentésben egyaránt adathozható a magyar nyelvterület különböző részein.

Egyfajta területi jelentésdifferenciálódást a szintén igen gyakori *fej* ~ *fő* esetében is feltehetünk: a keleti területeken ugyanis csak mint hegyrajzi köznevet, a déli területeken pedig csak mint vízrajzi köznevet adathozhatjuk, más területeken viszont a lexéma mindkét jelentésben előfordul. RESZEGI KATALIN is megjegyzi, hogy a *fő* víz- és hegyrajzi köznévként egyaránt funkcionált az ómagyar korban, és hegyrajzi köznévként elsősorban a nyelvterület középső részén adathozható (2011: 110–1). A *fő* hegyrajzi köznévként eredetileg kiemelkedések legfelső részét jelölte: ezt mutatja a mellette szereplő *caput* 'csúcs, tető' latin fajtajelölő köznév, például 1086: ad *caput montis Seesecfehe* (Gy. 2: 579), 1323: per idem Berch circuit *caput Harypan few* vocatum (Gy. 2: 510). A *caput* latin fajtajelölő ugyanakkor utalhat vízfolyás forrására is, például *Hódos-fő* ('a Hódos forrása, Újfalú határában említik' +1058/1300//1403: ad *caput ipsius fl-i*, quod vocatur *Hodosfew*, Gy. 1: 398). A vízrajzi köznévként jóval elterjedtebb *fő* földrajzi köznevet leggyakrabban valamilyen általános latin fajtajelölővel találjuk, ilyenek például az *aqua* vagy *fluvius* a *Mag-fő* (1268/1347: aque ... *Mogfew*, Gy. 3: 387, 458) és *Szomolnok-fő* (1255: fl-m *Zumulnukfeu*, Gy. 1: 98) helynevek mellett. A *fő* 'forrás' jelentésére néhány esetben magából az előtagból is következtethetünk: például *Hárs-patak-fő* (1330: *Haaspatokfew*, Gy. 1: 85), *Karán-fő* ('a Karán forrása Baranya vm. ÉNy-i csücskében' +1183/1326/1363: *Karanfeu*, Gy. 1: 247, 385). A jelenkori névanyagban a *fej* ~ *fő* alakpár ugyancsak utalhat hegyrajzi és vízrajzi objektumra egyaránt, például '(hely) magasabb része' (Hosszúhetény, DALLOS–PESTI 1999), 'vízfolyásnak a kezdete' (Sárospatak), 'patak forrása', 'hegy teteje' (ÁRVAY 1942: 46) (vö. RESZEGI 2011: 110). Ezek a jelentéskülönbségek azonban — minthogy területileg elkülönülnek — nem valódi poliszém viszonyokat jeleznek.

Valódi poliszém viszonyt lenne okunk feltételezni a latin fajtajelölők alapján a *tó* földrajzi köznév kapcsán egy helyen. Fontos azonban szem előtt tartanunk, hogy bizonyos esetekben a latin fajtajelölők kimondottan félrevezetőek lehetnek (nemcsak a földrajzi köznév jelentését, de) a hely fajtáját illetően is (GYÖRFFY 2011: 32). A *tó* lexéma esetében például a keleti területeken (Doboka, Kolozs, Erdélyi Fehér és Fogarasföld vármegyékben) a *fluvius* latin fajtajelölő elvileg azt jelezheti, hogy a területen 'folyóvíz' jelentése is van a földrajzi köznévként (1326: *Zorwostou*, fl., Gy. 2: 43, 64, 89, 90, 1313: *Soustou*, fl., Gy. 2: 100, 191, 1326: ad 2 aquas fluentes *Ambuzthu*, Gy. 2: 83, 89, lásd még az OklSz. *tó* szócikkében a következő adatot lokalizáció nélkül: 1262: *Nadostov*, fluuium). A latin fajtajelölők megbízhatóságát azonban ebben az esetben GYÖRFFY ERZSÉBET megkérdőjelezi: véleménye szerint, minthogy a *tó*

vízrajzi köznévek a mai helynévrendszerben sem adathozhatjuk 'folyóvíz' jelentését, az Árpád-korra vonatkozólag is megalapozottak a kételyeink ebben a kérdésben (2011: 32).

4.3. Szinonimitás a földrajzi köznevek állományán belül

1. Szinonimitásról akkor beszélünk, ha egy adott nyelvváltozatban ugyanarra a valóság-
elemre több nyelvi jel vonatkozhat, és ezek felcserélhetőek az értelem lényeges megváltozása
nélkül (HEGEDŰS 2008: 131). A definíció joggal vonja maga után a földrajzi közneveket ille-
tően is a kérdést, hogy léteznek-e egy-egy szűkebb nyelvhasználói közösség nyelvében azo-
nos jelentésű helyet jelölő lexémák, vagy a szinonimitás csak a nyelvterület nagyobb részein
értelmezhető. Ez utóbbi esetben nem beszélhetünk szinonimitásról: a területileg elkülönülő
azonos jelentésű szavak megragadására ehelyett leggyakrabban a tautonima vagy a
heteronima fogalmakat használja a szakirodalom (vö. IMRE 1987: 10, HEGEDŰS 2008: 131,
2001b: 381).¹⁵ A tautonimitás a földrajzi köznevek körében is jellemző (sőt talán ez a legtipi-
kusabb jelentésreláció a földrajzi köznevek körében): ugyanarra a denotátumra gyakran tájan-
ként eltérő megjelöléseket találunk. Ezek lehetnek hangtani, alaktani és lexikai variánsok,
amelyek területenként jellemzően különböznek egymástól, például *bérc* ~ *börc*, *horhó* ~
horha, *vápa* ~ *lápa*, *mart* ~ *part*, *lanka* ~ *lok*, *verő* ~ *verőfény*, *holtág* ~ *morotva* (HEGEDŰS
2008: 131–2, NEMES 2005: 104).

A mikrotoponímiai kutatásokkal feltárt anyag igen alkalmas arra, hogy szinonimavizsgálá-
tok alapjául szolgáljon (HOFFMANN 1980: 17). A jelenkori földrajziköznév-állomány tüzetese-
bb elemzésével valódi szinonim viszonyokra, vagyis egy adott nyelvközösségen belüli azo-
nos jelentésű földrajzi köznevekre is akadhatunk: például *felvég* ~ *felszeg* 'a település északi
része' (Büssü, BTsz.), *puszta* ~ *tiszta* ~ *szécs* 'havasi rét, tisztás' (ÁRVAY 1942: 52–4), *bérc* ~
hegy ~ *paláj* 'hegy' (ÁRVAY 1942: 43, 51), *belsőség* ~ *beltelek* 'a faluban lévő háztelkek, bel-
terület' (Fehérgyarmat, FJFN. 495), *domb* ~ *halom* 'a talaj kisebb kiemelkedése' (Fehérgyar-
mat, FJFN. 496–7), *sikátor* ~ *szoros* 'két utcát összekötő út' (Fehérgyarmat, FJFN. 499–500),
tanya ~ *telep* 'major' (Fehérgyarmat, FJFN. 500, Hajdúdorog).

Az egyén nyelvhasználatában jelentkező szinonim viszonyokat a poliszém viszonyok ki-
mutatásához hasonlóan ugyancsak az ugyanarra a denotátumra utaló (vagyis szinonim) nevek
által szűrhetjük ki, így például az egyazon nyelvhasználó nyelvében jelen lévő *Rövid-dűlő* ~
Rövid-föld, *Vágott-hegy* ~ *Vágott-halom* helynevek a *dűlő* és a *föld*, valamint a *hegy* és a *ha-*

¹⁵ HEGEDŰS ATTILA szerint a tautonimákhoz sorolhatjuk a helynevek körében az exonimákat (például *Bécs* ~ *Wien*), a párhuzamos névadással létrejött neveket (például *Hosszúrét* ~ *Dlhá Luka* ~ *Lange Wiese*), valamint a hivatalos és a népi névadás nevekben megnyilvánuló különbségeit (például *Disznulegelü* ~ *Sertés legelő*) (2008: 131).

lom szinonim értelmezésére utalnak Hajdúdorog névállományában. A szinonim helynevek jelentős része ugyanis olyan nyelvi elemekből alakult, amelyek közszőként is szinonim viszonyban állnak egymással (HOFFMANN 1980: 19). A szinonim nevekből kiemelt földrajzi köznevek szinonim jellegének megállapítása azonban nem lehet magától értetődő, hiszen a fajtajelölő funkció esetében is igaz az, hogy más-más szemantikai jegy kerülhet előtérbe a névadáskor, így például nem vehetjük szinonim földrajzi köznévek a *sarok* és a *tanya* földrajzi közneveket Hajdúdorog névanyagában még akkor sem, ha ugyanarra a denotátumra vonatkozóan is megjelennek (*Borsi-tanya ~ Borsi-sarok*), a névadás ugyanis más-más jellemzőt vett figyelembe a két névadási aktus során.

2. Az ómagyar kori földrajzi köznevek esetében az ilyen szemantikai relációk kimutatása a földrajzi köznevek jelentésének meghatározásával kapcsolatos nehézségek miatt jóval bonyolultabb. Mivel a latin fajtajelölők gyakran csak a helyfajta általános utaló jelentésmegadások, a segítségükkel csak óvatos feltételezésekre van lehetőségünk. Így például ha csak a latin fajtajelölőkre hagyatkozunk, azok alapján arra következtethetünk, hogy Abaúj vármegyében hasonló jelentéssel bírhatott a *bérc*, a *domb* és a *halom* lexéma (például 1280: in monticulo vulg. *Kuzberch* vocato, Gy. 1: 139, 1329/1406: monticulo ... vulgo *domb*, Gy. 1: 154, 1256: ad monticulum *Garaboshalm*, Gy. 1: 125), az *erdő* és az *eresztvény* (1255: ad magnam silvam *Feketeyerdeu*, Gy. 1: 40, 98, 1327: silvam vulgo *erezthwen* vocatam, Gy. 1: 69) vagy a *morotva* és a *tó* (1255: ad stag. *Mortua*, Gy. 1: 75, 1317: 1 stag. *Nadaliusto*, Gy. 1: 148). A latin fajtajelölők használatában az általános jelentésű (tulajdonképpen a helyfajta általános meghatározó) lexémák alkalmazása az efféle megállapítások indokoltságát ugyanakkor el is bizonytalanítja.

Pontosabban utalhatnak a magyar földrajzi köznevek szinonimitására az oklevél szövegében előforduló, a magyar elemeket összekapcsoló latin 'vagy' jelentésű (*seu* és *vel*) kötőszavak: például 1351: Unum *berch seu haat* (OkI Sz. 64), 1303: laqueos piscium vulgo *zege vel veyzhel* (PAIS 1958: 185, HERMAN 1887: 81), 1390/1400: Tres clausuras piscium *veyz seu ketrech* dictas, 1267/1380: ascendit quidam *zurduk vel horhag* (Gy. 1: 369) (vö. HOFFMANN 2007: 70). A közszőként adatható földrajzi köznevek kapcsán azonban — mint azt részletebben is kifejtettem — nem tudhatjuk biztosan, hogy azok az oklevélíró vagy a helybeliek nyelvhasználatát tükrözik-e. Ez pedig természetesen nem lényegtelen szempont a valódi szinonim viszonyok megállapításakor sem. Azt ugyanakkor valószínűsíthetjük, hogy efféle jelentésrelációkkal az ómagyar kor földrajzi köznevei kapcsán éppúgy joggal számolhatunk, ahogyan szép számban mutathatunk ki ilyeneket a mai nyelvhasználatban is.

IV. A földrajzi köznevek használatának speciális színtere:

a középkori oklevelezési gyakorlat

1. A földrajzi köznevek használatának a korai ómagyar korban speciális közege volt az oklevelezési gyakorlat. E lexémák ugyanis — ahogyan azt a korábbiakban is láttuk már — igen gyakran tűnnek fel helyek közszoí megjelöléseként (számos esetben a latin helyfajtajelölő elemekkel rokon funkcióban) magyar nyelven az oklevelek latin nyelvű szövegében. A földrajzi közneveknek ezért ezt a sajátos jelentkezését érdemes önálló fejezetben feldolgoznunk, s részletesen sorra vennünk azokat a jellegzetes szerepköröket, amelyekben ez a lexémacsoport jelentkezik.

Az oklevelek magyar nyelvű szórványai (különféle okok folytán) döntően tulajdonnevek (hely- és személynevek), de a diplomák jelentős számban tartalmaznak a helyek említésével kapcsolatos közneveket is. A vulgáris nyelvű szavak latin szövegbe való beleszövése Európa egész korabeli oklevelezési gyakorlatára jellemző, ám míg a tulajdonnevek mint magyar nyelvű szórványelemek felkeltették a szakemberek figyelmét, az anyanyelvi közszoí elemek nyelvtörténeti hasznosításáról jóval kevesebb szó esik a szakirodalomban (vö. HOFFMANN 2007: 10).

A latin nyelvű oklevelekben a magyar szórványok szereplését kutatóink más-más okokkal magyarázzák. Nyilvánvaló, hogy a tulajdonnévi szórványoknak a szövegben való magyar nyelvű felbukkanása — az európai minták követésén túl — az oklevelek jogbiztosító szerepével áll leginkább összefüggésben. A közsavak és közszoí szerkezetek anyanyelvi beemelése azonban kevésbé magyarázható a jogbiztosító szereppel. HOFFMANN ISTVÁN szerint a magyar nyelvű szórványok szövegbeli megjelenését az indokolhatja, hogy az oklevelek keletkezési körülményei olyan nyelvpszichológiai helyzetet teremtettek, amelyben a nótáriusok nyelvi tudata állandóan két nyelv között mozgott. Ez pedig azzal járt, hogy a diplomák szövegezése során az oklevelekhez elengedhetetlenül szükséges nevek magyar nyelvű rögzítése mellett magyar nyelvi használatukban más elemek is beszüremkedtek a szövegbe. Ennek háttérében olykor a tudatos oklevélírói magatartás mellett tehát az oklevélíró nyelvi zavara is állhat (2007: 14).

2. A helyet jelölő közsavak közül két nagyobb szócsoporthot kell kiemelnünk mint olyat, amely nem ritkán jelentkezik az oklevelek szövegében magyar nyelven. Az egyik ilyen preferált réteget a *f a n e v e k* jelentik, melyek magyar nyelven való oklevélbeli szereplését HOFFMANN az alábbiakkal indokolja: „A középkorban, sőt még jóval később is a határok kijelölé-

sében a fáknek — feltűnő és helyhez kötött voltuk, viszonylagos állandóságuk és jó megjelölhetőségük miatt — fontos szerepük volt.” (2004: 42). Azt illusztrálandó, hogy ez mennyire így van, és hogy a fák nevei milyen jellegzetesek az oklevelekben helymegjelölő közszavaként magyar nyelven is, álljon itt egy 1278. évi oklevél részlete, a benne szereplő valamennyi magyar nyelvű adatot feltüntetve: in *berch* ... in vallem Melpotok ... in eodem Melpotok vocato ... a. *tulfa*... de Melpotok ... a. *cherfa* ... ad 1 *berch* ... a. *tulfa* ... sub montem Kamenahora ... a-em *tulfa* ... a. *berecune* ... a. *haasfa* ... ad vallem potok ... ad fl-m Rechke ... fl-o Kuutfeupotoka ... a-es *bykfa* ... ad montem Kechkehat ... ad a-es *tulfa* ... ad a-es *tulfa* ... ad fl-m Kurtus ... a. *bykfa* (Gy. 4: 265). Minthogy azonban a fanevek ilyen előfordulásai kapcsán a földrajzi köznévi szerep kizárható (erre lásd a „Másodlagos (szekundér) lexikális helynévformánsok” című fejezetet), a továbbiakban e szócsoporttal — noha ezek is sokféle tanulságot hordoznak magukban — nem kell e fejezet keretein belül foglalkoznunk.

A közszavak másik, az oklevelekben magyar nyelven gyakran előforduló rétege a földrajzi köznevek csoportja. A latin szövegben szereplő magyar és latin fajtajelölő közzsói elemek egyaránt a magyar szórványok szövegbe illesztését szolgálják, azokat tehát a beillesztési eljárások egy jellegzetes fajtájaként tarthatjuk számon (SZENTGYÖRGYI 2010: 40–1, HOFFMANN 2007: 61), ami azt is jelenti egyúttal, hogy a magyar nyelvű, közzsói státusú földrajzi köznevek funkciója az oklevelek latin szövegében valójában a fajtajelölő szerepű latin földrajzi köznevekével egyezik meg.

3. A magyar nyelvű szórványok vizsgálatakor döntő fontosságú az a kérdés, hogy ezek a magyar nyelvi elemek kiknek a nyelvhasználatát tükrözik. E kérdés kapcsán a helynévi szórványok és a közzsói helyjelölő elemek szocioonomasztikai értéke nem egyformán ítéltető meg. A helynévi szórványok az oklevelek jogbiztosító szerepéből adódóan ugyanis az adott közösség nyelvén kerülnek be az oklevelekbe, tehát a szóban forgó közösség nyelvhasználatát a legtöbb esetben minden bizonnyal hűen tükrözik, hiszen ehhez érdek fűződik. BÁRCZI GÉZA ezt azzal hozza összefüggésbe, hogy az oklevél szövegezői „a helyi formák megőrzésével elejét akarták venni annak, hogy később per esetén a helynév azonosságát vitatni lehessen” (1947: 89). Azt a feltevést, hogy a helynévi elemek a helyi nyelv- és névhasználatból valók, az a körülmény is magyarázza, hogy a helyekre vonatkozó információkat, azok megnevezéseit nyilvánvalóan helybeli személyek szolgáltatották a szemlét végző megbízottaknak (1947: 88).

Ezzel szemben a magyar földrajzi köznévi helyjelölő elemek a latin fajtajelölő lexémák szerepében tűnnek föl (például 1263: est iuxta quendam *potok*, qui wlgariter *Scorinpotok* nominatur, ÁÚO. 11: 529), így sokkal inkább azt feltételezhetjük, hogy azok az oklevélíró nyelvhasználatát közvetítik (ami persze akár egybe is eshet az adott közösségével). Ezt a feltevést az is megerősíti, hogy azokat a szavakat, amelyek az oklevélírók kevésbé tudatos maga-

tartásának vagy hibáinak eredményei — s a közsói előfordulások mögött ezekkel a tényezőkkel is számolnunk kell —, az oklevélíró nyelvi lenyomataként tarthatjuk számon (HOFFMANN 2007: 16). HADROVICS LÁSZLÓ a latin nyelvű oklevelek magyar közszávaival kapcsolatban arra hívja fel a figyelmet, hogy a Horvátország és Szlavónia területéhez köthető oklevelek határjárásaiban számos földrajzi köznévi szerepel magyar nyelven (például *bérc*, *séd*, *öttevény*), amelyek azonban szláv többségű területeken jövevényszavakként egyáltalán nem jellemzőek, s helynevek részeként is csak ritkán állnak. HADROVICS a jelenséget azzal magyarázza, hogy ezek az elemek legnagyobb részben feltehetően adminisztratív úton kerülhettek a latin szövegekbe (1970: 236), s ennek lehetőségét — vagyis az oklevél írójának nyelvi „beavatkozását” — magyar nyelvű területek határjárásai kapcsán is jó eséllyel vethetjük fel (vö. HOFFMANN 2007: 65–6). A földrajzi köznévi szórványokkal kapcsolatban tehát joggal vetik fel kutatóink ezen elemeknek az oklevélíró nyelvhasználatával való összefüggését.

4. Az oklevelekben magyar nyelven gyakran előforduló földrajzi köznevek szerepe egyrészt a szóismétlés elkerülése is lehet, de még inkább arról van szó, hogy a közsóként álló földrajzi köznevek a szemantikailag nem áttetsző nevek által jelzett helyek egyértelmű azonosítását szolgálják (SZENTGYÖRGYI 2010: 40–1, vö. még HOFFMANN 2007: 61–2, J. SOLTÉSZ 1979: 112). Ezt a szerepet ugyanakkor nyilvánvalóan a latin helyfajtajelölők is tökéletesen betöltik, nem véletlen, hogy azok jóval tipikusabbak is ebben a funkcióban.

A latin fajtajelölő elemek domináns megjelenését mutatja például egy 1255-ből származó oklevél: a latin közsóval történő visszautalás benne ugyanis akkor is jellemző, ha a név tartalmaz magyar földrajzi köznevet: 1255: *ad alium fluuium Zumulnukfew vocatum; et per eundem fluuium* (F. IV/2: 301), 1419: *Aque Wrhydawyse ... eadem aqua* (OkISz. 377), sőt az egyébként ilyen szerepben nagyon is jellemző *patak* földrajzi köznévi sem fordul elő közsóként az oklevélben annak ellenére, hogy egyébként a név utótagjában is szerepel: 1255: *ad fluuium Borna potoka vocatum, et per eundem fluuium* (F. IV/2: 301). Az ilyen megoldások az oklevelek szövegeiben jóval gyakoribbak, mint a magyar földrajzi köznévi szerkezettel történő megfogalmazások.

Hogy miért jelennek meg mégis a magyar nyelvű elemek ugyanebben a szerepben, azt kutatóink többnyire a két nyelv közötti mozgással, vagyis a szövegek kevertnyelvűségével (hibrid szöveg voltával) indokolják (vö. BALÁZS 1989: 104). SZENTGYÖRGYI RUDOLF arra is felhívja a figyelmet, hogy a magyar és a latin közsói elemek előfordulásában az egyes helyfajtaakra vonatkozó bizonyos szabályszerűség is megfigyelhető. Az utak köznévi említése például inkább latin nyelven történik (2010: 40–1). Ezzel lehet összefüggésben az is, hogy egyes földrajzi köznevek magyar nyelven önállóan sem közsóként, sem helynévként nem adatolhatók (lásd ehhez bővebben „A földrajzi köznevek gyakorisági vizsgálata” c. fejezetet).

A latin anyaszövegben magyar nyelvű közszóként előforduló földrajzi köznevek többféle szerepben állhatnak: a.) lehetnek egyrészt egy korábbi helynévi előfordulásra visszautaló helyfajtajelölő elemek (például 1263: *Scorinpotok ... eundem potok*, ÁÚO. 11: 529), b.) állhatnak másrészt helynévi szórvány mellett közvetlenül magyarázó elemként a latin fajtajelölő szavak helyén (például [+1287]/XIV.: ad 1 *Bercz Agyagus bercz dictum*, Gy. 4: 79), és c.) végül jelentkezhettek a magyar földrajzi köznevek nem helynévhez kapcsolódóan, nem arra történő vonatkozással, hanem pusztán egy hely köznévi megjelöléseként (például 1252: *Uenit ad vnum Berch*, OklSz. 63).

a.) A latin alapszövegben a helyfajtajelölő közszói elemek latinul és magyarul is állhatnak. A Tihanyi alapítólevél *nogut, kurtuelfa, aruk fee* típusú közszói szórványai például más oklevelekben rendre latinul jelentkeznek, például *ad magnam viam, arbor piri, ad caput rivuli* (vö. BALÁZS 1989: 103). Azok a földrajzi köznevek azonban, melyek tulajdonnevet helyettesítő, arra visszautaló funkcióban fordulnak elő, jellemzően latinul szerepelnek (például 1055: *balatin ... super lacum*, 1055: *tichon ... illa insula*) (SZENTGYÖRGYI 2010: 40), így olyan esetre, amikor magyar nyelvű a visszautaló elem a szövegben, csak igen ritkán akadhatunk (de lásd például 1227: *Nerges berch ... eundem berch*, Gy. 4: 249). Azt, hogy az egyes visszautaló elemek olykor miért állnak mégis magyar nyelven, több tényező befolyásolhatja.

Bizonyos helyfajtákra kevésbé jellemző a visszautaló elemek magyar nyelven való szerepeltetése, az utak például rendszerint latinul állnak ebben a szerepben is, például 1235: *er quam de villa Donsuth venitur Varadinum, et in eadem via* (F. III/2: 436). Gyakran egyazon oklevél szövegében is tapasztalunk e téren a helyfajták között különbséget. Egy 1263-ban kelt oklevélben például a *patak* földrajzi köznévi visszautaló elemként fordul elő: 1263: *est iuxta quendam potok, qui wlgariter Scorinpotok nominatur ... eundem potok*; az erdőnévre azonban a latin *silva* lexemával utal vissza az oklevél fogalmazója: 1263: *ad siluam Zaua, et eandem siluam* (ÁÚO. 11: 529). Az egri káptalan 1291-ben kelt bizonyáglevelében ugyancsak azt látjuk, hogy bizonyos helyfajtákra — így például a forrás- és az erdőnévre — csak latin fajtajelölők utalnak vissza: *fontem nomine Monoroskuth ... eodem fonte*; illetve *siluam Bykes nomine, et eandem siluam*; más nevek kapcsán azonban megjelennek a magyar nyelvű visszautaló elemek, például: *Nogysyzpataka, et ubi eandem patak cadit ... et in eodem patak* (ÁÚO. 10: 53–6). Az ilyen oklevélrészletek tanulmányozása során könnyen szembetűnik azonban az a tényező is, hogy a magyar nyelvű visszautaló elem használatakor a név előtt megjelenő fajtajelölő elem is magyarul áll, a latin visszautaló elemek feltűnése pedig rendszerint akkor következik be, ha a nevet latin fajtajelölő elem magyarázza.

Úgy tűnik, hogy maga a névstruktúra is befolyásolja némelyest a visszautalást végző lexéma megválasztását. A fent említett 1263-ból származó oklevélben ugyanis az is feltűnő,

hogy a *patak* rendszerint akkor áll a szövegben visszautaló elemként, amikor korábban ugyanilyen névrészt tartalmazó víznév (és előtte esetleg ugyanilyen latin fajtajelölő elem) szerepel: 1263: est iuxta quendam potok, qui wlgariter *Scorinpotok* nominatur ... *eundem potok* (ÁÚO. 11: 529). Hasonló visszautaló szerepben a *patak*-ot igen gyakran megtaláljuk más oklevelekben is (például [1240]/[1240]: in altum iuxta *Rithonich potoka* et transit illud *potok*, Gy. 1: 810, 1334: iuxta rivulum *Balahtpataka* superius viam ... in eodem *Patak* transeundo, Gy. 1: 763, 1245/1588: ad *Beredincha pathaka* et per *pathoka*, Gy. 2: 511). Azonos névrészt tartalmazó helynévre utal vissza egy helyen a *fok* (1211: locum qui uocatur *Harrangudfoca* ... iuxta eundem *foc*, ÁÚO. 1: 115), valamint többször a *bérc* lexéma is (1227: que in hungarico *Nerges berch* nominatur et per eundem *berch*, Gy. 4: 249, RESZEGI 2011: 74, 1296: Ascendendo per *Kyzezbirch* ... Per *eundem Birch* perveniet ad unum collem magnum, OklSz. 64).

A földrajzi köznevet nem tartalmazó víznevekre azonban az 1263-as oklevélben a visszautalást ugyancsak a latin fajtajelölő biztosítja: in riuum *Cohinnich*, et transiens *eundem riuum* (ÁÚO. 11: 529). Azt, hogy a földrajzi köznevet nem tartalmazó nevekre általában latin fajtajelölővel történik a visszautalás, jól mutatják a következő oklevélrészletek is: 1262: ad fluuium *Harnad*, et iuxta *eundem fluuium* (ÁÚO. 8: 39), 1217: ad vnum riuum qui vocatur *Kutusd* et per *eundem riuulum* (ÁÚO. 11: 153), 1256: et rivulum, qui nominatur *Stergomla*, et per eundem *rivulum* (F. VII/4: 119). A fent idézett, 1291. évi oklevél szövegéből is kitűnik, hogy a nevek struktúrája miként hat az oklevélszavak közötti választásra. A *patak* földrajzi köznevet tartalmazó víznévre a *patak* földrajzi köznév utal vissza (*Nogysyzpataka*, et ubi *eandem patak* cadit ... et in eodem *patak*), a *patak* földrajzi köznevet nem tartalmazó víznévre pedig latin fajtajelölő elem (*Sayo*, et circa quendam arborem salicis exyt de eodem *fluuiio*).¹

Bizonyos földrajzi köznevek (olykor az itt bemutatott tendenciáktól függetlenül is) lényegesen gyakrabban jelennek meg visszautaló szerepben, mint mások. Nem véletlen, hogy a szakirodalom ebben az összefüggésben elsősorban a *patak* és a *bérc* földrajzi köznevekkel foglalkozott, ezek ugyanis a leginkább jellegzetes magyar nyelvű visszautaló elemek a latin nyelvű szövegekben. Az eddigiekben megfogalmazott „szabályszerűségeknek” ezek az előfordulások ráadásul gyakran ellent is mondanak.

A *patak* például olykor nemcsak az ugyanilyen névrészt tartalmazó víznévre történő visszautalásként szerepel, hanem előfordul az is, hogy a *patak* lexémát nem tartalmazó névre utal

¹ A *patak* földrajzi köznév utal még a részben latinra lefordított névre is: *patak* nomine *patak Prepositi* ... *eandem patak* (vö. HOFFMANN 2007: 75). Az oklevélben mindössze egy helyen történik a visszautalás latin fajtajelölővel *patak* utótagú névre: ad quendam *patak Sygypataka* nomine, et in eodem *meatu fluuii* reuertitur (ÁÚO. 10: 53–6, Gy. 2: 501). Láthatjuk azonban, hogy ezen a helyen genitívuszi alakban szerepel a *fluuius* latin fajtajelölő lexéma, amelynek használatát bizonyára a kérdéses grammatikai szerkezet indokolja.

vissza (1299/XIV. sz.: *descendit in vallem, que vocatur Zarazorbow ... ascendit per ipsum potak ... per idem patak ascendit ad caput eius ... cadit in potak* (Gy. 2: 177) (vö. még HOFFMANN 2003b: 668). A *bérc* esetében ugyancsak azzal szembesülünk, hogy a lexéma állhat visszautaló (és esetleg előreutaló) viszonyban más földrajzi köznévi utótagú névvel is (1338: *ad vnum Berch, Darabhege nuncupatum, et exeundo de ipsa semita in vertice ipsius ad partem orientalem eundo, in fronte eiusdem Berch descendit in fluuium Topul* (F. VIII/4: 365)).²

b.) A magyar nyelvű fajtajelölő elemek nemcsak visszautalásként, hanem közvetlenül a szórványok mellett, azokat magyarázó elemként is felbukkanhatnak. Az ilyen funkciójú elemek kétféle szerkezetben jelentkezhettek. Az [+1287]/XIV.]: *ad 1 Bercz Agyagus bercz dictum* (Gy. 4: 79) típusú előfordulásokat megnevezőszós szerkezeteknek nevezzük. A magyar szórványok beillesztésére szolgáló eme jellegzetes megoldás lényege az, hogy a latin szövegek környezetében különféle lexikális elemek felhasználásával a kérdéses hely megnevezéséről tudósít (HOFFMANN 2007: 18). A másik struktúra ugyancsak a helynévi szórványok beillesztésére szolgál, de nem tartalmaz megnevezőszót: például 1332: *ad qd. Berch Gerfaberch* (Gy. 3: 381). Minthogy azonban a kétféle szerkezet a magyar nyelvű földrajzi köznévi funkcióját tekintve nem mutat különbséget, a két struktúrát együtt tárgyalom, és csupán a földrajzi köznévi elemek szerepére vagyok tekintettel.

Az egyes földrajzi köznevek magyarázó elemként való használatában is tapasztalunk eltéréseket a helyfajták között. Az előbbieken látott visszautaló funkcióhoz hasonlóan ugyanis magyarázó elemként sem fordul elő magyar földrajzi köznévi elem az utak nevei vagy az erdőnevek mellett, ezt a szerepet ugyanis a latin fajtajelölő lexémák töltik be minden esetben, például 1334: *tangit 1 publicam viam, que Zaazwt nuncupatur* (Gy. 3: 337, 361), 1286: *et silue Feketeu-Erdeu dicte* (F. V. 3: 330).

Az ilyen szerkezeteket elemezve azt tapasztaljuk, hogy a fajtajelölő magyar elem általában a név utótagjával megegyező földrajzi köznévi: például [+1287]/XIV.]: *ad 1 Bercz Agyagus*

² A visszautalás egy további típusa az az eset, amikor a magyar elem pusztán földrajzi köznévi előfordulásra (közszóra vagy helynévre) utal vissza. Ilyen visszautaló szerkezetben áll például az *aszó*: 1314: *in loco Ozou ... 2 iug. in eadem Ozou valle* (OkI Sz. 36), a *bérc*: 1295: *in quodam Bech (Berch) ... in eodem Berch ... idem Berch* (F. VII/5: 528), a *berek*: 1252: *Ad vnum Beruk ... eodem Berek* (OkI Sz. 66), a *fertő*: 1211: *ad Ferteu ... ad aliud Ferteu* (ÁÚO. 1: 114) és a *halom*: 1315/1370/1752: *ad 1 holm ... ad alium holm* (Gy. 2: 77). Bizonyos esetekben a latin szövegek környezetében segítségül jöhet annak eldöntéséhez, hogy az első előfordulás köznévi vagy tulajdonnévi előfordulás-e, így például az 1295-ös, *bérc*-et tartalmazó szövegrészlet *quodam* eleme arról árulkodik, hogy már az első *bérc* adat sem helynévi jellegű, ahogyan az 1252-ből adathozható *berek* előtt álló *unum* latin névmás is annak közszó voltát mutatja. A Tihanyi összeírásbeli *Fertő* kapcsán pedig annak következtetéses régiségbeli névhasználatát folytán feltételezhetjük a tulajdonnévi jelleget (HOFFMANN 2007: 67). Ha azonban az első előfordulás tulajdonnévi jellegű, nem lehetünk biztosak abban, hogy a visszautaló elem köznévi vagy tulajdonnévi használatban áll-e az oklevélrészletben. Visszautaló elemként ugyanis helynevek is előfordulhatnak, például 1291: *ad Kukenespataka, et in eodem Kukenespataka* (ÁÚO. 10: 55).

bercz dictum (Gy. 4: 79), 1329: in latere 1 *beerch Kysakazto beerchy* (Gy. 3: 374), 1291: ad quidam *patak Sygpatak* nomine (Gy. 2: 501), 1334: intrat in quidam *potok Magapataka* (Gy. 2: 538), 1372/1377: Ad *aliud Er Tekereseer nominatum* (OkI Sz. 191). Az ebben a funkcióban gyakran előforduló földrajzi köznevek esetében az sem ritka ugyanakkor, hogy az adott köznévi elem a névben nem szerepel (HOFFMANN 2007: 71): ezt láthatjuk a *bérc* (például 1282: *quoddam beerch Kyslacus vocatam*, ÁÚO. 9: 343) és az *ér* kapcsán is több esetben (például 1372/1377: Ad *vnum Er Rakatyas nominatum* (OkI Sz. 191), sőt az sem ritka, hogy az utótag más földrajzi köznevet tartalmaz (például 1270/1387: *Unum berch Darabheg dictum*, OkI Sz. 64, [1239]/1239: ad *patak Kekkektowa*, Gy. 2: 421).³ Persze a *bérc* és a *patak* „oklevélszóként” való gyakori előfordulását tekintve mindez nem is meglepő, ám — mint látjuk — e funkcióban más földrajzi köznevek (például az *ér*) is előfordulnak.

A *bérc* földrajzi köznévi még egyazon oklevél szövegén belül is igen változatos szerepkörben jelentkezik. Egy 1256-ban kelt oklevélben például első előfordulásaként pusztai földrajzi köznévi helynévként áll. Az adat helynévi jellegét valószínűsíti a tulajdonnevekre jellemző *nominatur* megnevezőszó használata: 1256: ad *vnum monticulum, qui berch nominatur* (ÁÚO. 2: 267) (vö. HOFFMANN 2007: 68). A szövegben később többször is felbukkan a *bérc* lexéma, de már a latin fajtajelölők helyén állva három különböző földrajzi köznévi utótagú helynevet magyarázó, bevezető szerepben: 1256: ad *vnum berch, qui vulgo Eregeteuhig vocatur ... ad vnum berch, qui vulgo Humurozou dicitur ... ad vnum berch, qui vulgo dicitur Humucteteu* (ÁÚO. 2: 267–8). A középkori magyarországi latinban e lexéma oklevélszóként való viselkedését ezek a részletek meggyőzően jelzik.

Az előzményirodalom a magyar nyelvű magyarázó elemek között leginkább a *bérc* és a *patak* ilyen szerepét vizsgálta. A *bérc* és a *patak* — ahogyan a fenti példák is illusztrálják — valóban gyakran tölti be ezt a funkciót a latin szövegben. Az *ér* földrajzi köznévi azonban szintén gyakori ebben a szerepben a 14. század második felében, például 1372/1377: Ad *aliud Er Tekereseer nominatum* (OkI Sz. 191), 1393/1446: *Usque ad quoddam Er wlgo Nager dicto* (OkI Sz. 191–2), 1394/1446: *Usque quoddam Er wlgo Zortuser dicto* (OkI Sz. 192). Minthogy a *bérc* és a *patak* kapcsán a szakirodalom e szavak jelentésének általánossá válásával hozza összefüggésbe a magyarázó funkciójú lexémaként való szereplésüket, az *ér* földrajzi köznévi jelentésével kapcsolatosan is feltehetjük, hogy jelentése a 14. század második felében általá-

³ További példák mindkét típusra: *patak*: 1315/1370/1752: ad 1 *potok Pastaaya vocatum* (Gy. 2: 77), *bérc*: 1238/1292: *Versus siluam super Beerch qui dicitur Zuhodol* (OkI Sz. 63), 1265: *Usque ad finem cuiusdam Byrch qui uocatur Buckulese* (OkI Sz. 64), 1265: *Iuxta uiam super Byrch Saturhygy* (OkI Sz. 64), 1295: *Peruenit in quoddam berch Watulozoutu uocata* (OkI Sz. 64), 1314: *Sub or vnus parui Berch Zakaduth vocato* (OkI Sz. 64), 1327: *Ad vnum Berch Sumusmal dictum* (OkI Sz. 64), 1346: *Veniret ad vnum beerch Ivanus auosa vocatum* (OkI Sz. 64), 1398: *Super Berch kysnyarlew vocatum* (OkI Sz. 65), *ér*: 1379: *Vbi exit vnum Er Sassas vocatum* (OkI Sz. 191), 1381: *Cadit in vnum Er Kapus vocatum* (OkI Sz. 191).

nosabbá vált (vö. RESZEGI 2011: 74). Ezt a feltevést az olyan példák még inkább megerősítik, amelyekben a helynevekben nem szerepel az ér lexéma, de fajtajelölőként mégis ez áll: például 1364: *Vnum Er Sarnyapathaka dictum* (OkI Sz. 191). Fontos megemlítenünk, hogy — a leggyakrabban ilyen szerepben álló földrajzi közneveken túl — megtalálható ilyen minőségében a *liget* (például 1243/1335: qd. *Lyget*, quod vocatur Borsodi Dubodel, Gy. 2: 533, 1427: *Quddam lygeth Cheres nominatum*, OkI Sz. 588), a *zátony* (például 1340/1389: *Transit ad medium danubii ad quendam zaton vulgariter veytheh fuuenye nominatur* (OkI Sz. 1112), a *sár* (például 1265: *Profunda aqua Saar que wlgariter Evrem appellatur*, OkI Sz. 829, 1327: *Ad paludem Saar Huzyusaar nominatum*, OkI Sz. 829) és a *fok* földrajzi köznévi is (például 1468: *Peruenissent ad quoddam fok Byskefoka vocatum*, OkI Sz. 254).

c.) Magyar nyelvű közszoói elemek abban az esetben is előfordulhatnak az oklevelekben, ha a szövegben nincs helynévi megfelelőjük, vagyis az adott helyet az oklevél szövegezője pusztán közszóval jelöli meg. Ebben a funkcióban a magyar nyelvű helyet jelölő közszavak tehát nem helynévre utalnak vissza a szóismétlés elkerülése érdekében (amint teszik ezt az a. típusban), és nem is helynevet magyarázó elemként állnak a latin nyelvű szövegben (mint a b. típusban). Feltehetjük, hogy a megjelenésük az ilyen esetekben sokkal inkább az oklevelek kevertnyelvűségével magyarázható (RESZEGI 2011: 75).

A helynevektől függetlenül előforduló magyar földrajzi köznevek státusa eltér a helynevekre visszautaló, illetve azokat magyarázó elemekétől. Ezt az mutatja leginkább, hogy ilyen funkcióban a más helyzetben közszóként nem adatható helyfajta is (ritkán ugyan, de) előkerülnek, így például a 'fiatal, sarjadó erdő' jelentésű *eresztvény* helynévi szórványtól függetlenül közszóként áll a következő oklevélrészletben: 1234: *iuxta I Erezthwen* (Gy. 1: 476, ÁÚO. 11: 266).

Ezzel szoros összefüggésben az egyes földrajzi köznevek gyakoriságát elemezve azt tapasztaljuk, hogy tulajdonnévtől függetlenül, az egyes helyeket közszóként megjelölve jóval többféle földrajzi köznévi kerül elő a latin nyelvű oklevelekben, mint akár visszautaló, akár magyarázó elemként. Megtaláljuk például ilyen funkcióban a rendkívül gyakori *bérc* (például 1252: *Uenit ad vnum Berch*, OkI Sz. 63) és *patak* (például 1275: *ad I potok et per ipsum potok*, Gy. 2: 559) mellett a *fok* (1280: *Peuenit ad arborem harast que est iuxta quoddam fok*, OkI Sz. 253), a *mocsár* (1293: *Descendit in quoddam mochar*, OkI Sz. 661), a *szurdok* (1267/1380: *Ascendendo quoddam zurduk vel horhag*, OkI Sz. 945), a *fertés* (például 1296: *Cadit in vnum fertes*, OkI Sz. 243), a *mezsgye* (például 1368: *Per unum mezde versus eandem partem ad arbores ulmi*, OkI Sz. 656), a *berek* (például 1252: *Ad vnum Beruk*, OkI Sz. 66), a *liget* (például 1243/1354: *Deinde uadit ad vnum liget*, OkI Sz. 588) és a *halom* (például 1310: *ad 1 Holum in t. arabili*, Gy. 1: 114) földrajzi közneveket egyaránt. Ez a különbség azzal lehet

összefüggésben, hogy míg a helyneveket magyarázó, illetve az azokra visszautaló elemek többnyire általánosabb jelentéstartalmú földrajzi köznevek, a helynévtől függetlenül álló lexémák latin szövegben való megjelenését ilyen megkötés nem korlátozza.

Ezzel együtt azonban azt is hangsúlyoznunk kell, hogy az itt példaként hozott pusztai földrajzi köznévi előfordulások egyike-másika helynévi státusú is lehet. A tulajdonnevektől függetlenül előforduló földrajzi köznevek esetében okoz ugyanis a leginkább nehézséget annak a megállapítása, hogy egy-egy oklevélrészletben közszoói vagy tulajdonnévi előfordulások szerepelnek-e. A döntést segíthetik a földrajzi köznevek mellett álló latin névmások: a magyar elem közszoói voltáról árulkodik többek között az 'egy bizonyos' jelentésű *quidam*, *quaedam*, *quoddam* névmás (1291: transit Danubium *quidam* *fuk*, Gy. 2: 389, vö. HOFFMANN 2007: 69, OklSz. 253) és az *unus* (*una*, *unum*) 'egy', valamint a *duo* (*duae*, *duo*) 'kettő, két' számnév (1295: Transit *vnum* *mochar*, OklSz. 661) (vö. még HOFFMANN 2007: 69–70).⁴

Ezekben a helyzetekben a magyar földrajzi köznévi valójában a latin szöveg jövevényszaként viselkedik, amit az is jól mutat, hogy a magyar helyjelölő lexéma még latin jelzőt is kaphat (HOFFMANN 2007: 71), például 1315/1370/1752: *descendit ad 1 siccum potok* 'száraz patak' (Gy. 1: 77), 1249: *ad siccum potok* 'ua.' (ÁÚO. 7: 292), 1271: *In vno sicco potok vadit* 'ua.' (OklSz. 753), 1279: *Ascendit per aliud minus potok* super arborem Berekenye 'kisebb patak' (OklSz. 753). Hasonló helyzetben megtaláljuk a *bérc*, a *szurdok* és a *liget* földrajzi köznévet is: 1343: *Ad altiore* *Berch* 'magasabb bérc' (OklSz. 64), 1487: *Peruenissent ad quoddam paruum Zwrdok* 'egy bizonyos kis szurdok' (OklSz. 945), 1269: *paruum lyget* 'kis liget' (ÁÚO. 8: 251). A latin jelző és a magyar szórvány különös kapcsolatát mutatja egy helyen a *siccus* melléknév és annak magyar köznévvél, majd helynévvél való előfordulása: 1297: *super vnum siccum Potok*, quod vulgariter *siccum Prcsek* vocatur (F. VII/2: 252).

Bár a magyarországi latin nyelvbe jövevényelemként bekerült jelleget elsősorban a gyakori használatú elemeknél (például a *bérc* és a *patak* esetében) vethetjük fel, s a ritkább előfordulású lexémák felbukkanása inkább csak a kevert nyelvűséggel függhet össze, néhány esetben akár ezek a földrajzi köznevek is valódi jövevényelemként viselkedhetnek. Erre mutatnak például az olyan előfordulások, amelyekben a köznevekre nem jellemző módon a földrajzi köznévi elemek latin esetragokkal ellátva jelennek meg, például 1256: *per vnam Malakam* (H. VII, 54). A helynevek vonatkozásában azt látjuk, hogy mivel egyes vulgáris nyelvbeli nevek végződése tipikus latin nominatívuszi szóvégekkel esik egybe, olykor előfordulhat, hogy az

⁴ A latin névmások és számnévek szintén az adott földrajzi köznévi előfordulás közszoói jellegét mutatják a következő oklevélrészletekben: 1259: *Uersus meridiem in quodam berch* (OklSz. 64), 1337: *intra* *in quidam pathak* (Gy. 2: 552); 1278: *ad vnum Zurduk* (OklSz. 945), 1369: *Inde detinendo per vnum Mezde* (OklSz. 656), 1252: *Inde ascendit super vnum Berch*, 1271: *super quo stat 1 holm* (Gy. 1: 68), 1315/1370/1752: *ad 1 holm* (Gy. 2: 77), 1276: *Super vnum altum holm* (OklSz. 341), 1348: *supra ad duo holm* (OklSz. 341).

oklevél fogalmazója azokat latin nevekként deklinálja (SZENTGYÖRGYI 2010: 39): 1075/+1124/+1217: in aquam *Sitouam*, ultram *Tizam*, ex utraque parte *Tize*, sunt piscine *Grane* (SZŐKE 2007: 36). Ismeretes, hogy bizonyos nevek (például a *Tisza*) esetében sokkal gyakoribb a latin megfelelő használata vagy a latin végződésrel való ellátás, ami nyilvánvalóan a latin nyelv magas presztízsével állhat összefüggésben (SZŐKE 2009: 155). Ennek alapján felvetődhet a kérdés, hogy a latin esetragokkal ellátott földrajzi köznévi előfordulások vajon nem tulajdonnévként értékelhetőek-e. Ez a feltevés azonban biztosan nem állja meg a helyét a már említett 1256-os *maláka* előfordulása kapcsán, az ugyanis az 'egy' jelentésű *unam* latin számnévvvel áll, s ez egyértelmű közszoói jellegre utal. A *maláka* adathozható akkuzatívuszi formában latin jelzővel is: 1242: ad *nigrum Malakam* 'fekete maláka' (F. IX/7: 552), 1366: ad *nigram Malakam* 'ua.' (F. IX/6: 300), ami azt jelzi, hogy valamiféle, a latin szavakkal azonos értékű elemként használta — a *bérc* és a *patak* lexémákhoz hasonlóan — a középkori latin nyelvű oklevelezés. A *maláka* latin jelzőinek nem azonos deklinációban való ragozása azonban emellett egy újabb összefüggésre is felhívja a figyelmünket. Feltehetjük ugyanis, hogy a *maláka* elé ki nem tett latin fajtajelölőnek — azaz például a *fluvius*-nak — megfelelően áll második deklinációban az 1242-es forrásban a *nigrum* latin jelző. Ezzel szemben az 1366-ból származó oklevélben szereplő *nigram* alakot a latin első deklinációs *aqua* vagy *ripa* főnevekkel való egyeztetés magyarázhatja (vö. SZŐKE 2012a).

Azt a feltevést, mely szerint a *maláka* lexéma a magyarországi középkori latinság jövevényszavaként viselkedhetett, az is erősíti, hogy a *maláka* földrajzi köznévi nemcsak ebben a funkcióban, hanem visszautaló elemként (például 1296: aquam *Malaka* dictam, per quam *quidem Malakam*, ÁÚO. 10: 231) és megnevezőszós szerkezetekben is állhat esetraggal (például 1298: ad *unam malakam Valizka uocatam*, deinde uadit ad *aliam malakam* Crazna uocatam, ÁÚO. 10: 327). A *maláka* a BARTAL-féle szótár szócikkei között is szerepel, amiből szintén azt látjuk, hogy a szótár szerkesztője a lexémát — az oklevelekben feltűnően gyakran szereplő fajtajelölőhöz hasonlóan (vö. MKLSz.) — a magyarországi középkori latin nyelv jövevényelemeként tartja számon (BARTAL 1901: 401, HOFFMANN 2007: 71).

Ugyancsak köznévi minősíthetjük a plurális akkuzatívuszi alakban lévő *metas*-hoz hasonló végződéssel ellátott *mezsgye* földrajzi köznévet a következő oklevélrészletben: 1391: Possessionis sue metas seu *mezdes* destructas et anichilatas vidissent (Oklsz. 656), a latin és a magyar (azonos jelentésű) közszoót ugyanis a *seu* 'vagy' köti össze.⁵ Arra, hogy a *mezsgye* lexémát latin végződéssel látják el, további példákat is idézhetünk: 1372: Per *mezdem* eundo

⁵ Latin és magyar közszoói elemek szinonim használatát a *seu* lexéma másutt is jelzi: például 1409–1414: *alveum sew fok* (DHA 1: 293, HOFFMANN 2007: 70), 1435: In quodam *Berch seu monticulo* (Oklsz. 65), 1276: *holm seu monticulum* (Oklsz. 341).

peruenit ad metam terream (OkISz. 656). A *mezsgye* — a *patak*-hoz és *maláká*-hoz hasonlóan — ugyancsak kaphat latin jelzőt is: 1278: Prima meta supra fontem in *magna Mezde* (F. V/2: 435). A *mezsgye* földrajzi köznévi tehát több tekintetben is úgy viselkedik, ahogyan a latin szöveg magyar jövevényelemei szoktak.

5. Az oklevelek latin nyelvű szövegében magyar nyelven előforduló földrajzi köznevek típusainak, funkcionális kérdéseinek áttekintése után röviden a közszoói értékű magyar nyelvű földrajzi köznevek néhány különleges esetére térek még ki. A magyar nyelven szereplő, helyneveket értelmező szavak közé sorolható bizonyos értelemben az első látásra víznevek utótagjaként szereplő *víz* lexéma is: az efféle használat ugyanis több esetben feltehetőleg ugyancsak az oklevélírók számlájára írható. A *víz* az Árpád-kor időszakában az esetek túlnyomó részében már létező víznévhez kapcsolódik, például *Ida* (1247/1331: *Yda*, Gy. 1: 92–3, 133, 138–9) ~ *Ida vize* (1332: *Idawyse*, Gy. 1: 91), *Hortobágy* (1067 k./1267: *Chartibak*, FNESz. 1: 608) ~ *Hortobágy vize* (1261: *Hortubagyvize*, F. IV/3: 41), akárcsak a *patak* ~ *pataka* lexéma: *Torna* (1255: in *Thoruuam*, Gy. 3: 40, 111) ~ *Torna pataka* (1341/1347: *Turnapataka*, Gy. 3: 40, 125), s feltehetjük, hogy a kevés számú valós tulajdonnévi összetétel mellett a *víz* jobbára csak mint a helyfajtába sorolás eszköze jelenik meg a szövegben (GYÖRFFY 2011: 91). Az utótag az Árpád-korban a már létező víznevekhez birtokos személyjeles formában illeszkedik, de feltehetőleg bennük a birtokos személyjelnek csak helynévi formáns értéke van (GYÖRFFY 2011: 90). Szatmár megyei történeti nevek elemzése kapcsán KÁLNÁSI ÁRPÁD is arra a következtetésre jutott, hogy a *víz* az adatok egy részében nem tartozik valójában a névhez, s csupán a minősítés eszközeként van jelen (1996: 154, vö. még BENKŐ 1998: 154). TÓTH VALÉRIA Zala megye régi folyóvízneveit vizsgálva szintén kérdésesnek tartja a *víz* ~ *vize* lexéma névhez való tartozását. A *Sár-víz-patak* és a *Széles-víz-patak* nevek pedig véleménye szerint jól mutatják, hogy ha része is volt egykor a neveknek a *víz* elem, ez utólag elveszítette földrajzi köznévi szerepét, és ezért egészültek ki a víznevek újabb 'víz' jelentésű földrajzi köznévvvel (2003: 94).⁶ GYÖRFFY ERZSÉBET szerint ezek a formák elsősorban az oklevelek nyelvi arculatához tartozhatnak, s a beszélt nyelvet kevésbé jellemezheték. Az a körülmény azonban, hogy a mai névanyagban ugyancsak előfordulnak hasonló névvariánsok (pl. *Réka* ~ *Réka-víz* ~ *Réka-patak* ~ *Réka-árok*, BMFN. I, 680), e formák valós (alkalmi, esetleg állandó jellegű) használatára utalnak (GYÖRFFY 2011: 92).

A *víz* ~ *vize* utótagú szerkezetek létrejöttének oka egyrészt minden bizonnyal az, hogy az elsődleges nevek többnyire nem utalnak arra, hogy vizeket jelölnének, az oklevél fogalmazója

⁶ GYÖRFFY ERZSÉBET az Árpád-kor anyagából hoz egy hasonló példát: *Hideg-víz-pataka* (1341/1347: *Hydegwyzpataka*, Gy. 3: 40, 125) (2011: 91).

tehát az egyértelmű azonosíthatóság kedvéért használhatta mellettük fajtajelölőként a *vize* lexémát. Másrészt a *vize* utótag azért is állhat bizonyos víznevek mellett, hogy azok a közeliükben fekvő azonos nevű település megnevezésétől elkülönüljenek, például *Gadna vize* (1320: *Ganna wize*, Gy. 1: 83, vö. 1320: *Ganna*, p., v., 1332–5/PR.: *Guana ~ Gamia*, Gy. 1: 83), *Tecső vize* (1336/1456: *Thechewvyze*, Gy. 4: 412, 122, vö. 1336: civ. *Thechew*, Gy. 4: 122) (GYÖRFFY 2011: 90, BENKŐ 1993: 138). A többjelentésű helynevek esetében az oklevélfogalmazók nagy gonddal igyekeztek elkülöníteni latin fajtajelölő elemekkel is az egyes névfajtákat, például 1256: *circumdat possessionis Neste ... ad locum, ubi meatus rivuli Neste vocati* (Gy. 1: 125), 1270/1272: *villa Cumlous ... ad rivum Kumlovs* (Gy. 1: 114), a latin fajtajelölők elmaradása is egészen kivételes ilyen helyzetben (vö. HOFFMANN 2007: 64).

A *víz ~ vize* lexéma oklevélbeli szerepéről tehát azt állapíthatjuk meg, hogy az a legtöbb esetben csupán a minősítés eszköze volt, de a mai névállományban jelen lévő hasonló jellegű névpárok megléte miatt nem zárhatjuk ki egy-egy esetben a névrészként való használat lehetőségét sem. A *vize* lexéma közszói szerepét azonban konkrétan is tetten érhetjük egy 1419-ből származó oklevélben, ahol a *Tisza* latin genitívuszi alakja mellett állva bizonyosan nem kétrészes név utótagjaként szerepel a *víz* földrajzi köznévi, mivel a *Tisza* és a *Duna* víznév kétrészes nevek előtagjaként jobbra csak magyarul fordul elő: 1419: *Vbi ipse fluius Thycie vize wlgo Vzorew nominaretur* (Oklsz. 1098) (vö. még BENKŐ 1998: 89). Az azonban, hogy magyar és latin fajtajelölő egyaránt szerepel az idézett szövegrészletben, azt jelzi, hogy a *víz* — bár nem a név része — mégsem egészen úgy funkcionál, mint más magyar fajtajelölő elemek.

Ez a szövegszerkesztési eljárás nem egyedülálló jelenség: a kettős fajtajelölő elem használatát láthatjuk a Tihanyi alapítólevélbeli *alius locus kert hel nomine* megnevezőszós szerkezetben is. HOFFMANN ISTVÁN a Tihanyi alapítólevélbeli *kert hel, petre zenaia hel rea* és az *oluphelr[e]a* szórványok kapcsán arra mutat rá ugyanis, hogy azokban a *hely* lexéma esetleg csak mint fajtajelölő elem jelenik meg (2010: 85), s a *rea* névutóhoz hasonlóan a magyar szórványok szövegbe illesztését szolgálja az alapítólevélben. BÁRCZI GÉZA hasonlóképpen gondolkodik: a Tihanyi alapítólevélbeli *kert hel* szórványt ’kert nevű hely’, az *oluphelr[e]a* szórványt pedig ’Alap nevű hely’ formában értelmezi (1951: 184). Csakhogy az *alius locus kert hel nomine* megnevezőszós szerkezetben a latin *locus* fajtajelölő elem is benne foglaltatik. A *hely* és a *locus* magyarul és latinul való együttes szerepeltetése — csakúgy, mint az előzőekben látott *fluvius* és *vize* lexémák egyazon szórvány beillesztését szolgáló megjelenése — párhuzamba állítható a latin prepozícióknak és a magyar névutóknak az azonos szerkezetekben való előfordulásával, például *ad holmodi rea* vagy éppen a *hely* mellett is: *ad oluphelr[e]a* (HOFFMANN 2010: 24, 84–5).

A *hely* lexéma más oklevelekben is feltűnik ebben a szerepben. Szintén fajtajelölő elemnek tarthatjuk például a *Máté kendere helye* szórványban (1325: *Mathekenderehele*, t., Gy. 2: 574, 586), ahogyan az *András vejsze helye* előfordulás (1408: *Andrasweyzehele*, OkISz. 1076) és a *Bottermehelye* (1322: *Bothteremehele*, KMHsz. 1: 276) is feltehetően ezt a funkcióját őrzi a *hely* elemnek. A *Bottermehelye* településnév adatai között ráadásul egyszerre vannak jelen a *hely* nélküli változatok az azt tartalmazó formákkal: 1322: *Bothteremehele*, KMHsz. 1: 276, 1323: *Boththeremi ~ Bothtereme*, p. (Gy. 1: 353), ami ugyancsak a *hely(e)* elem fajtajelölő szerepét támasztja alá.

6. A problémakör összefoglalásaként a következő megállapításokat tehetjük. A földrajzi köznevek közsői előfordulása feltehetően nem hozható összefüggésbe az oklevelek jogbiztosító szerepével, megjelenésük sokkal inkább az oklevélírók kevésbé tudatos magatartását, illetve azt a nyelvpszichológiai helyzetet tükrözi, amely a két nyelv közötti állandó közvetítésben nyilvánult meg. Bizonyos értelemben tehát véletlen, sőt az oklevélíró nyelvi zavarát mutató magatartásként értékelhetjük a magyar közsői elemek latin oklevélszövegbe való bekerülését. A magyar elemek latin közszavak helyett való megjelenése tehát atipikus megoldás: a latin nyelvű helyfajtajelölő elemek a dominánsak minden ehhez köthető funkcióban. Ennél fogva a magyar elemeket leginkább az oklevél szövegezőjének a nyelvhasználatához köthetjük. A magyar földrajzi köznevek latin szövegbeli helyzetével kapcsolatos vizsgálatokat pedig ezek szerint nemcsak az oklevelezési gyakorlat időbeli és térbeli változatossága,⁷ de maguknak az oklevél-szövegezőknek az eltérő gyakorlata is megnehezíti. A bizonyos fokú esetlegesség ellenére egyes tendenciákat azonban mégis kitapinthatunk.

A visszautaló és a helynevek mellett magyarázó elemként használt magyar földrajzi köznevek kapcsán jól kirajzolódnak azok a tényezők, amelyek meghatározzák azt, hogy az adott közsői elem magyarul vagy latinul áll-e a szövegben. A választást (amennyiben beszélhetünk tudatos döntésről) minden bizonnyal befolyásolja egyrészt a hely fajtája. Ezen kívül az oklevelek szövegezési eljárásait elemezve megállapíthatjuk, hogy a magyar vagy a latin közszók előfordulása a név szerkezetével való összefüggést is mutathat: bizonyos esetekben meghatározó lehet, hogy a név utótagja tartalmaz-e földrajzi köznevet. Vannak ugyanakkor olyan földrajzi köznevek, amelyek ezekben a szerepekben olyannyira elterjedtek (a *bérc* és a *patak* ilyenek), hogy a név szerkezetétől függetlenül is állhatnak visszautaló és magyarázó elemként. A latin szövegben helynevektől függetlenül szereplő magyar közszavak viszont eltérő sajátosságokat mutatnak a másik két típusal összevetve: ebben a szerepben ugyanis olyan helyfajták is képviseltetik magukat, amelyek visszautaló vagy magyarázó elemként nem for-

⁷ HOFFMANN ISTVÁN szerint nemcsak az oklevelek számában, de magában az oklevelezési gyakorlatban is számos módosulás következett be az Árpád-korban és a későbbiek folyamán egyaránt (2007: 10–11).

dulnak elő, s az egyes földrajzi közneveknek is szélesebb körét találjuk meg ebben a funkcióban.

V. Egy szemantikai mező földrajzi közneveinek szótörténeti vizsgálata

1. A földrajzi közneveknek történeti szempontból talán leginkább kutatott területe azok szókinestörténeti feldolgozása. Mint arról már a korábbiakban szóltam, főként egy-egy lexéma ilyen irányú elemzése történt meg a korábbiakban (lásd ehhez részletesen „A földrajzi köznevek kutatástörténete” c. fejezetet). Ugyanakkor a legutóbbi időkben az eddigieknél átfogóbban RESZEGI KATALIN (2011: 67–119) és GYÖRFFY ERZSÉBET (2011: 85–104) a hegyrajzi, illetve a vízrajzi köznevek történeti rétegét dolgozta fel egységes szempontrendszer mentén. Ezekhez az írásokhoz is részben kapcsolódva én magam egy kisebb jelentésmező, a ’halászó hely’-et jelentő földrajzi köznevek elemeit vizsgálva igyekszem hozzájárulni az ómagyar kori földrajzi köznevek szótörténetének feldolgozásához.

E szócsoporthoz a kitüntetett vizsgálatát az is magyarázza, hogy bizonyos elemeknek a földrajzi köznevek rendszerébe való bekerülését és onnan való kiesését is jól mintázza a ’halászó hely’-et jelentő földrajzi köznevek szótörténeti elemzése, mivel ez azt is megvilágítja, hogy miként válik földrajzi köznévvé egy eredetileg nem helyet jelentő lexémacsoport. A szómező együttes vizsgálata során ezen kívül több általános elvet, jelenséget is feltárhatunk. Így például a köznevek és a tulajdonnevek elkülönítésének problematikáját a *vejsze*, a *tanya* és a *szégye* ~ *cége* szavak előfordulásai kiválóan reprezentálják, s az amögött húzódó nem nyelvi tényezők — mint például az, hogy ezek az eredetileg halászó eszközt jelentő szavak miért szerepelnek közszóként igen gyakran az oklevelekben — szintén jól megragadhatók. A földrajzi köznevek fennmaradását és adatolhatóságát befolyásoló oklevelezési jellegzetességeket tehát konkrét előfordulásokon keresztül szemlélhetjük. A ’halászó hely’-et jelentő földrajzi köznevek azt is érzékletesen mutatják, hogy adott szómező elemei szóföldrajzi vizsgálatának együttesen van igazán haszna. A ’halászó hely’ jelentésű földrajzi köznevek szótörténeti-szóföldrajzi elemzésével ugyanakkor illusztráljuk azt is, hogy egy konkrét jelentésmező elemeinek etimológiai, kronológiai, tárgytörténeti sajátosságai miként befolyásolják az elemek területi elterjedését.

HOFFMANN ISTVÁN a Tihanyi alapítólevél szórványainak elemzése során hívja fel a figyelmet arra, hogy a halászó helyekkel kapcsolatos ismereteink nyelvészeti szempontból meglehetősen hiányosak (2010: 165). Ez a tárgykör ugyanakkor a magyar tárgyi néprajz egyik legeredményesebben feltárt területe, így a néprajzi eredményekre sok esetben megnyugtató módon támaszkodhatunk a nyelvészeti kutatómunka során is. Az etnográfiai ismeretek gyara-

pítésához leginkább két tudós, HERMAN OTTÓ és JANKÓ JÁNOS járult hozzá. HERMAN OTTÓ 1887-ben megjelent „A magyar halászat könyve” című munkája művelődéstörténeti és egyzersmind természettudományos szemlélettel tárja elénk a magyar halászat emlékeit, nem kis hangsúlyt fektetve a nyelvi és a tárgyi anyag összegyűjtésére. JANKÓ JÁNOS a tárgyi anyag összehasonlító vizsgálatára vállalkozott: a magyar halászat ilyen nemű anyagát vetette össze az orosz és finn halászati irodalmi és múzeumi anyaggal. Munkájában foglalkozott a halászszerszámok vándorútjával, módosulásaival, valamint megállapította átvételük helyét és időpontját (GYÖRFFY I. 1992: 66). Nyelvészeti szempontból MUNKÁCSI BERNÁT nevét kell megemlítenünk, aki 1893-as művében beható nyelvészeti vizsgálat tárgyává tette a halászati szókincs elemeit, s szétválasztotta a magyar halászat finnugor, török, szláv és német elemeit. Megállapítása szerint a halászat műszavainak alaprésze ugor kori, első gyarapodása pedig honfoglalás előtti török hatás eredménye. A későbbi kutatások azonban az általa ugor eredetűnek minősített szavak jó részéről kimutatták, hogy nem vonhatók ebbe a körbe, ilyenek például a *sőreg* és a *viza* halnevek (1893: 172, 178, vö. GYÖRFFY I. 1992: 65, TESz. 3: 581, 1167).

2. A 'halászó hely' jelentésű földrajzi köznevek részletes elemzése előtt röviden érdemes szólni a halászatnak a korai évszázadokban betöltött szerepéről, hiszen ennek fényében értékelhetjük megfelelő módon magukat a halászó helyeket és azok elnevezéseit is. Az bizonyos, hogy a halászat már a honfoglalás előtti időkben meghatározó szerepű volt a magyar törzsek életében (MNL. *halászat*). A különböző halászó eszközöket és azok használatát (így a rekesztőhalászatot, valamint a hálók és a horgok kezdetleges formáit) valószínűleg már az ugor együttélés alatt megismerték őseink (KMTL. 252, GYÖRFFY I. 1992: 64, MNL. *halászat*), erről tanúskodnak ugor eredetű halneveink és egyes halászó eszközök nevei: *háló*, *keszeg*, *őn*, *tat* (MUNKÁCSI 1893: 170, 172, 179, 192, vö. BÁRCZI 1941: 163, TESz. 3: 29, 864). Később a törökökkel való érintkezés során is jelentékeny mértékben fejlődött halászatunk, ennek nyomait őrzik nyelvünkben például a *hurok*, valamint a *sőreg* és *süllő* halnevek (vö. TESz. 2: 171, 3: 581, 628, 1: 1118, RÓNA-TAS-BERTA 2011: 433–5, 741–2, 744–6). Délre sodródva a magyar halászati szókincs keleti szláv elemekkel bővült, például *tanya*, *varsa*, *szégye* (GYÖRFFY I. 1992: 64, TESz.).

Nem csökkent a szerepe a halászatnak a megtelepedés után sem, mivel a Kárpát-medence a honfoglalás idején kiváló halászterület volt. Egy korabeli (1300-ból származó) leírás szerint Norvégia kivételével Magyarország halbősége Európa összes királyságai között a legkiemelkedőbb volt (BELÉNYESY 1953: 149). Természetesen a honfoglaláskor itt talált vagy később bevándorolt, illetőleg a közeli népek halászata is hatott a magyar halászat fejlődésére (GYÖRFFY I. 1992: 64) s a magyar szókészletnek erre a rétegére. Feltehetően honfoglalás utáni

szláv jövevényszavak például a következő halnevek: *balin* (MUNKÁCSI 1893: 180, TESz. 1: 230), *csuka* (MUNKÁCSI 1893: 180, TESz. 1: 571), *galóca* (MUNKÁCSI 1893: 181), *kárász* (BÁRCZI 1941: 153, TESz. 2: 376, MUNKÁCSI 1893: 182), *lazac* (vö. TESz. 2: 731, MUNKÁCSI 1893: 182), *pisztráng* (TESz. 3: 216, MUNKÁCSI 1893: 183), *tergelye* (MUNKÁCSI 1893: 184, TESz. 3: 898). Néhány halnevünk a honfoglalás utáni német hatásra is utal, így például a *gobhal* előtagja (TESz. 1: 1067, MUNKÁCSI 1893: 184), az *ökle* (MUNKÁCSI 1893: 185, TESz. 3: 21) vagy a *semling* (186, TESz. 3: 515).

A halászó helyek értéke alighanem összefüggött a nagy halfogyasztással: a paraszti szolgáltatások jól mutatják, milyen fontos szerepet töltött be a hal az akkori úri érendben (vö. BELÉNYESY 1953: 161). A 13. századtól a halászatból származó bevételek a földbirtokost illették, s ha a halászó víz nem tartozott a jobbágytelekhez, a jobbágyok csak bizonyos szolgáltatások fejében halászhattak (KMTL. 252, BELÉNYESY 1953: 163). Nagyban befolyásolta a tulajdonviszonyokat az is, hogy némely halászóeszköz — így például a mélyvízi szégye vagy a vizaháló — meglehetősen költséges volt, így a legvirágzóbb halászóközösségek is leginkább uruk hálójával voltak kénytelenek halászni már a 13. században. Jobbágyok birtokában leginkább csak a kevésbé költséges varsa és vejsze eszközök szerepelnek (BELÉNYESY 1953: 159). S minthogy a legfőbb halászó eszközök nem a jobbágyok tulajdonában álltak, munkájukat nagymértékben kisajátították: az idegen eszközzel fogott halaknak először az egyhatedét, majd a 14. században már egyharmadát (például 1338: cum tertia parte lucri sue proventus aque Heyeuuze) kellett az uraságnak beszolgáltatniuk (BELÉNYESY 1953: 163).

A szabadvízi halászat mellett, a szerzetesházaknak köszönhetően, elterjedtek a mesterséges halastavak is (KMTL. 252), a keresztény hitre térés ugyanis a halat a böjtök idején kötelező táplálékká tette (GYÖRFFY I. 1992: 64, ALAPY 1994: 22, BELÉNYESY 1953: 149). A kedvező természeti adottságok a honfoglalás utáni időkben mindenki számára lehetőséget teremtettek a szabad halászatra, de már a 11. századtól kezdve egyre gyakoribbá vált a halászó vizek halászó szolgálkkal való adományozása. Az adományozás szinte mindig a királytól származott,¹ és egyházi vagy világi úr számára történt, de előfordult az is, hogy világi úrtól egyházi személynek szólt (BELÉNYESY 1953: 158). Halászó helyek királyi adományozásának emlékét őrzi például a garamszentbenedeki apátság alapítólevele, amelyben I. Géza a garamszentbenedeki apátság alapításakor az apátság részére biztosította a Garam halászatát, s a monostort egyéb vizeken is ellátta halászó helyekkel (ALAPY 1994: 22, vö. még KIS–KÖRMENDI 2006: 52, 54–57. stb.). A halászati jog körül azonban sok vita kerekedett, így a birtokperек alapján is jól feltérképezhetővé válnak a vejszehelyek, a szégyék ~ cégék és egyéb halászó helyek

¹ A halászat ugyanakkor soha nem vált királyi regalévvá (KMTL. 252).

(TIMAFFY 1994: 7). Az 1400-ban Némai Jakab özvegye és fiai között folyó perből például a Deáki birtok zátonyszigeténél szereplő *Tanyá*-nak nevezett halászó helyeket ismerhetjük meg, amelyeket a perből kifolyólag kellett pontosan körülhatárolni (BELÉNYESY 1953: 151). A halak értékesítéséről és szállítmányozásáról szóló oklevelek is nagy mennyiségben tartalmaznak információkat a halászatról ezekből az időkből. A belső halkereskedelem virágzó voltáról tanúskodik például az 1288-as esztergomi várnapló, ahol számos halfajtáról tesznek említést (KMTL. 252, MNL. *halászat*). A fentiek alapján érthető, hogy az oklevelekben nagy hangsúlyt kapnak a halászattal kapcsolatos körülmények leírásai: okleveleink számos halastó, halásztanya és halászó helyként használt folyó, mocsár, holtág és állóvíz nevét őrzik (GYÖRFFY I. 1992: 64), amelyeket a latin szövegben főként a *piscina*, *locus piscatura* latin fajtajelölők jelölnek meg (HOFFMANN 2010: 165–6, BELÉNYESY 1953: 149).

3. A halászó helyet jelentő földrajzi köznevek tehát igen korán és viszonylag nagy mennyiségben adathozható szócsoporthoz képeznek. Vizsgálatom elsősorban a korai ómagyar korra korlátozódik, de az időhatárokat több jelenség elemzése kapcsán kibővítettem, sőt a mai nyelvjárási adatok felhasználását is számos esetben hasznosnak véltem. Az adatállomány összeállításához GYÖRFFY GYÖRGY „Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza” (1963–1998) című munkáját (Gy.), valamint a — főképpen erre támaszkodó — HOFFMANN ISTVÁN, RÁCZ ANITA és TÓTH VALÉRIA által szerkesztett „Helynévtörténeti adatok a korai ómagyar korból” (HA. 1–3., 1997, 1999, 2012), illetőleg a „Korai magyar helynévszótár” című munkákat (KMHsz. 1., 2005) használtam fel. Dolgozatomban ebben a fejezetében a vizsgálatba bevont területeket nem szűkítettem le a korábban említett, más irányú elemzésekben szereplő négy régióra, hanem igyekeztem az ilyen típusú elnevezések lehető teljességét figyelembe venni. A fent említett források mellett ezért — a teljességre törekvés jegyében — fölhasználtam még a „Magyar oklevél-szótár” (OkLSz.), az „Árpád-kori új okmánytár” (ÁÚO.), a „Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis” (F.), a „Hazai Okmánytár” (H.), a „Magyar tájszótár” (MTsz.), a „Magyar nyelvtörténeti szótár” (NySz.), az „Új magyar tájszótár” (ÚMTsz.), s néhány esetben a szakirodalom által ismertetett egyéb adatokat is.

A vizsgálat tárgyát a *vejsze*, a *tanya* és a *szégye* ~ *cége* lexémák adják, tudniillik az okleveles szövegek környezet és a helynevekbeli előfordulás alapján a korban feltehetőleg ezeknek a szavaknak volt 'halászó hely' földrajzi köznévi jelentésük is. Azokat a 'halászó eszköz'-t jelentő szavakat (így például a *varsa* vagy a *sej*p lexémákat) azonban, amelyeknek a latin szövegek környezeté és a helynevekben betöltött funkciója nem bizonyítja a 'hely' jelentést is, nem vontam vizsgálat alá.

1. *vejsze*(e)

1. *Vejsze* szavunk történetével kapcsolatban nyelvészeti szempontból összefoglaló, részletező munka az eddigiekben nem született, leginkább csak néprajzi jellegű írások foglalkoztak a halászati szakszókincs s ómagyar helyneveink eme elemével. A *vejszé*-vel kapcsolatban ugyan sok kérdés merült fel a korábbi szakirodalomban is, de ezek részben máig lezáratlanok maradtak. Más oldalról pedig ha alaposabb figyelemben részesítjük a *vejsze* lexémát, több olyan probléma is a felszínre kerülhet, amelyekre az eddigiekben nem fordítottak figyelmet.

2. A *vejsze* származását illetően első látásra egymásnak egészen ellentmondó elképzelések láttak napvilágot. Összefüggésben lehet ez azzal, hogy a magyarság valószínűleg már a finnugor együttélés korában ismert *vejsze*formákat, de mivel a *vejszé*vel való halászat Eurázsia-szerte ismert, az egymással érintkező népek között maga az eljárás is sok hasonlóságot mutat (MNL. *vejsze*). Nem véletlen, hogy a *vejszé*vel foglalkozó néprajzi és nyelvészeti munkák is több helyen felvetik, hogy nemcsak a *vejsze* használata, hanem maga a halászati szakszó is kapcsolatot mutat a török, a szláv és a finnugor népek nyelveiben egyaránt. Hogy adott esetben a rekesztő halászat e formájának elsajátítása, illetőleg a műszó kölcsönzése milyen irányú volt, arra a szakirodalom más-más válaszokat ad, s ebből fakadóan abban is eltérések mutatkoznak, hogy az egyes kutatók a magyar *vejsze* szót milyen eredetűnek tartják (vö. BERCZKI 1964: 118).

A finnugor eredet mellett foglal állást például GOMBOCZ ZOLTÁN (1938: 155–6), BÁRCZI GÉZA (1941: 334), ZAICZ GÁBOR (2006: 905), RÉDEI KÁROLY (1967: 171) és BERCZKI GÁBOR (1964: 118, vö. még UEW. 551, MNL. *vejsze*). Az etimológiai munkák szerint a feltételezett finnugor alapalak a **βaja* 'süllyed, alámerül' lexéma lehetett (vö. vog. *uj-*, zürjén *vej-*, votják *vij*, mordvin *vaja*, finn *vajoa*, lapp *vuoggjo-* 'süllyed, alámerül', EWUng. 1616, ZAICZ 2006: 905, BÁRCZI 1941: 334). A finnugor nyelvekbeli alakok jól mutatják, hogy az egyeztetés hangrendi szempontból nehézségekbe ütközik (vö. TESz., ZAICZ 2006: 905). A veláris hangrendből palatálisba való átcsapás azonban nem egyedülálló jelenség (GOMBOCZ 1938: 155–6, vö. még ZAICZ 2006: 905): a finnugor eredetű szavak között például hasonló hangrendi megfelelést találunk a *hegy* (vö. fgr. **kaća*) lexéma esetében. A magyar elsődleges alak *-sz* hangja ZAICZ szerint névszóképző, s feltehetően ennek hatására palatalizálódott az előtte álló magánhangzó (2006: 905).

A MÉSZÁROS GYULA által felvetett török, közelebről baskír egyeztetést BÁRCZI GÉZA elutasítja (MÉSZÁROS 1910: 7, vö. még LIGETI 1986: 41, 294, 528, BÁRCZI 1941: 334), a TESz. ennél óvatosabban fogalmaz, etimológiai szótárunk szerint ugyanis a *vejszé*-nek a baskír *əjsək* 'vejsze' jelentésű szóval való összekapcsolhatósága további vizsgálatot igényel (TESz. 3:

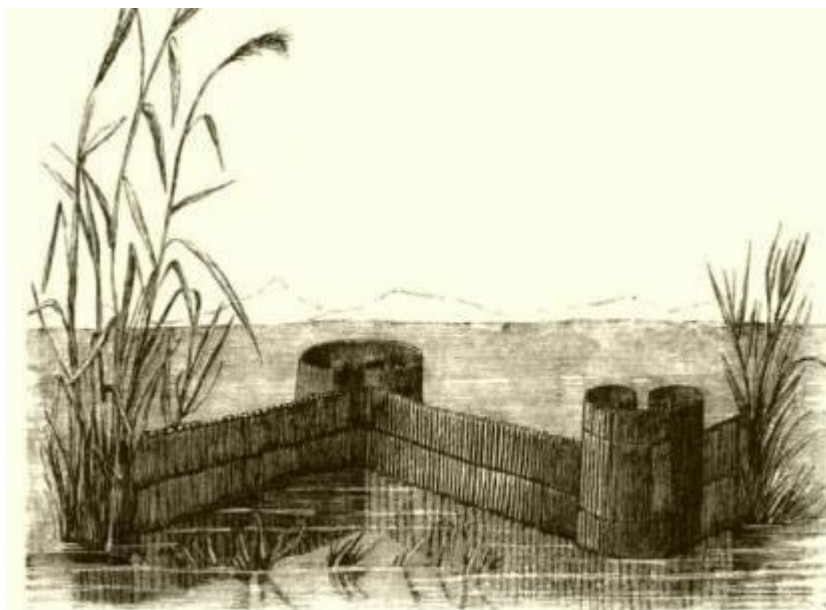
1107). BERTA ÁRPÁD egy feltételezett nyugati ótörök **väyša* 'kis ház' jelentésű szóval hozza a magyar *vejsze* szót összefüggésbe. A származtatást megerősíti egy létező *üyşik* 'halkarám, kis ház' jelentésű karakalpak alak. RÓNA-TAS ANDRÁS szerint ezzel szemantikai párhuzamba vonható a magyar *tanya* szó jelentésfejlődése, az ugyanis 'halászó hely' volt eredetileg, s csak később alakult ki a 'ház, tartózkodási hely' jelentése. RÓNA-TAS azonban kronológiai és hangtani nehézségeket lát BERTA eredeztetése mögött, s végül annyit szögez le, hogy a magyar *vejsze* szót valahol a volgai régióban vette át a magyarság, s az megvan a csuvas, a baskír és a szibériai tatár nyelvekben, de az átadó nyelvet illetően pontosabb eredményre nem jut (2011: 995–6).

Mindemellett a szláv származtatás is felmerült, igaz, nem a *vejsze* szó eredetével, hanem magának az eszköznek a használatával kapcsolatban. MUNKÁCSI BERNÁT szerint ugyanis minthogy a *vejsze* egyes részeinek műszavai (például a *lésza*, a *kürtő*, a *pelőce*) szláv eredetűek, ez „azon sejtélemre adhat okot, hogy legalább egyes formáiban a halász-szerszám alkalmazása szláv kultúrbefolyás eredménye” (1893: 263). Azt SZILÁGYI MIKLÓS is megerősíti, hogy a részek elnevezései alapján a fejlettebb vejszetípusokat feltehetőleg valóban csak a honfoglalás után ismerte meg a magyarság (MNL. *vejsze*).

Érdeemesnek tűnik azonban a *vejsze* jelentéséből kiindulva megfontolni egy újabb lehetőséget, ami ugyancsak a finnugor eredet mellett szól, de egy másik utat kínálva. Ismeretes, hogy a *vejsze* olyan rekesztőhalászati eszköz, amelyet nádból vagy vesszőből fontak. Ha alaposabban mérlegeljük a finnugor eredetű *vessző* szó etimológiáját, láthatjuk, hogy az egyes rokon nyelvi párhuzamainak halászattal kapcsolatos a jelentése. A vogulban például az *ošà* 'a vízfenéken felállított két karó, amelyek egyikére a háló vége, másikkra a varsakarika van kötve'. A *vessző* finnugor kori alapalakja **βacš* 'vékony, hajlékony ág' lehetett, melynek magánhangzója az -sz hatására palatalizálódott, így alakulhatott ki a *vesz* forma. Ehhez járult az -ő, a régi magyar nyelvben az -é kicsinyítő képző. Mindezek alapján a *vessző* és a *vejsze* azonos etimológiát feltételezhetjük, amelyből aztán szóhasadással fejlődött a két eltérő jelentésű lexéma. Hangtörténetileg azonban bizonytalanná teszi a magyarázatot, hogy a *vejsze* feltételezhető elsődleges alakja *vejszé* lehetett (HOFFMANN 2010: 89).

3. *Vejsze* szavunk eredeti jelentése minden bizonnyal 'halfogó rekeszték' volt (EWUng. 1615–6, HOFFMANN 2010: 89, ZAICZ 2006: 905). A *vejsze* gyakran fordul elő önmagában az oklevelekben, s ezek között valóban fellelhetőek olyan adatok, amelyek közszoói természetűek, és bizonyosan a lexéma 'halfogó rekeszték' jelentésű változatai. HOFFMANN ISTVÁN szerint ilyenek például azok a *vejsze* adatok, amelyek előtt valamilyen latin megfelelő vagy magyar szinonima is szerepel: például 1274/1338: In fine cuiusdam capture piscium wlgo weyz 'egy bizonyos halfogónak a végén, amit közönségesen *vejsz*-nek neveznek',

1390/1400: Tres clausuras piscium *veysz* seu *ketrech* dictas 'három halfogó rekeszték, amit *veysz*-nek vagy *ketrec*-nek mondanak' (Oklsz., vö. HOFFMANN 2010: 89). A két előfordulás közül azonban csak a második *veysz* adat közszói jellegét valószínűsíthetjük. A latin szövegbeillesztési eljárás alapján ugyanis az első adat esetében nem nyilatkozhatunk teljes egyértelműséggel, ahogyan azt a következő szórvány esetében sem feltételezhetjük: 1300: Et in aquis ad – clausuras piscium, quae vulgo *Veiz* vocantur 'és ezekben a vizekben a halfogó rekesztékekhez, amit közönségesen *veysz*-nek hívnak' (F. VII/2. 257). HERMAN OTTÓ szerint ezek a folyókba vagy tavakba rekesztett alkotmányok a mai *veysze*hez hasonlóan „nádból vagy vesszőből készült, falakat és tévesztőket alkotó, halfogó szerszámok” voltak (HERMAN 1887: 81) (Lásd az 1. ábrát).

1. ábra. *Vejsze*. (Forrás: HERMAN 1887: 157.)

A *veysze* önálló közszói megjelenése azért meglepő, mert — mint tudjuk —, az oklevelek magyar nyelvű szórványai döntően tulajdonnevek: hely- és személynevek. A latin nyelvű szövegben közszóként leginkább a helyek említésével kapcsolatos köznevek állhatnak, ilyen preferált szócsoport a földrajzi közneveké és a faneveké (HOFFMANN 2007: 10). A magyar halászati mesterszó oklevelekben való szereplését JANKÓ JÁNOS és HERMAN OTTÓ szerint az indokolja, hogy az magának a jognak a biztosítása érdekében szerepelt a latin szövegben (JANKÓ 1900: 54, HERMAN 1887: 155). A *veysze* a *cégé*-vel ~ *szégyé*-vel és a *varsá*-val együtt ugyanis természeténél fogva olyan eszköz volt, amely királyi adomány tárgyát képezhette (JANKÓ 1900: 54, HERMAN 1887: 160, MNL. *veysze*). Ez az ősi szerszám a jogélvezet feltételét általánosan lehetővé tette, hogy helyhez volt kötve, s így az, aki a halászat jogát élvezte, jelen lehetett vagy emberét kirendelhette, amikor a *veysze* kürtőjét kiemelték (HERMAN 1887: 160). JANKÓ JÁNOSnak a volgai *veysze*vel kapcsolatos leírásai alapján úgy tűnik, hogy a *veysze* mint

az adományozás alapját képező eszköz nemcsak nálunk volt jellemző, de például az orosz uralkodói adományozás tárgya ugyancsak lehetett (1900: 74–5).

Az EWUng. és a TESz. szerint a *vejszé*-t 'halastó, halászó hely' jelentésben csak 1784-ben adatolhatjuk először, más feltevések szerint azonban a *vejszé*-nek már igen korán kialakulhatott 'valamilyen hely' jelentése is. HOFFMANN ISTVÁN is úgy véli, hogy a *vejsze* „igen gyakran nem pusztán az eszközt jelölte, hanem azt a helyet is, ahol fel volt építve” (2010: 89). Azt, hogy a *vejszé*-nek 'halászó hely' jelentése már az ómagyar korban kialakulhatott, HOFFMANN egyfelől a *vejsz(e)hely* összetételben való gyakori előfordulásával, másfelől azzal tartja igazolhatónak, hogy a *vejsze* metonimikusan más típusú nevek, például patakok, tavak neveként is előfordul (2010: 89–90). Ezt bizonyítja többek között a következő, 1086-os keltezésű oklevél szövegrészlete: „ad exitum riuuli quod dicitur *veieztue*” (Gy. 2: 574, 579), avagy 'a torkolatához annak a patakocskának, amelyet *Vejesz tövé*-nek mondanak'. A 'halrekeszték' jelentésű halászóeszköz 'hely' jelentésének kialakulása nemcsak a *vejsze* esetében következett be, hasonló jelentésfejlődést láthatunk ugyanis a *cége* ~ *szégye* kapcsán is (lásd erről a *szégyé*-vel kapcsolatos alfejezetben). Úgy vélem azonban, hogy ebben az esetben nem feltétlenül kell jelentésfejlődésről mint folyamatról beszélnünk, hiszen a *vejsze* (és a *cége*) említésekor mindig valamilyen konkrét helyről is beszélhetünk egyúttal (vö. O'GRADY 1993: 217, GYÖRFFY 2011: 130), hiszen esetükben rögzített, át nem helyezhető halfogó eszközökről van szó.

4.1. A *vejsze* lexéma helynevek részeként is különlegesen viselkedik: az ómagyar korban gyakran jelenik meg előtagként a *hely* utótaggal,² ami azért kivételes, mert a *hely* földrajzi köznévi régiségben leggyakrabban főként csak egy kisebb névcsoporton belül, a vásártartásra utaló településnevek részeként jellegzetes: vagy a *vásár* szóhoz kapcsolódva, például *Vásárhely* (1220: *Vasarhel*, SZABÓ G. 1998: 109), vagy a vásár napját megjelölő nap nevével, például *Szerdahely* ([1177]/1500 k.: *Zeredahel*, v., Gy. 1: 392, KMHsz. 1: 262), *Szombathely* (1291: *Zumbothel*, p., Gy. 2: 453) (vö. még SZABÓ G. 1998: 48, 63).

Ezekben a nevekben a *hely* szó leginkább 'olyan hely, ahol rendszeresen történik, ismétlődik valami' jelentésű. Ehhez hasonló szemantikai tartalommal bír a *hely* lexéma az *Asztaghely* (1431: *Azthaghel*) típusú nevekben, ahol a *hely* szó azt fejezi ki, hogy bizonyos időszakokban ott található valami. A *Vejsze-hely* megjelölések legfőképp mégis azokkal a nevekkel mutatnak rokonságot, amelyekben a *hely* valamely egykor ott lévő denotátum helyét, például *Falu-hely*, *Béka-tó-hely* (1393: *Faluhel*, 1339: *Bekatouhel*, OklSz. 370) vagy a névhasználat idejében ott lévő valamit jelöl, például *Rév-hely* (1295/1315: *Reuhel*, loc., Gy. 2: 530), *Vám-hely*

² A *varsa* ugyancsak összekapcsolódhat a *hely* utótaggal, például *Varsahely*: lapály, hajdanában vízállás, s halászó hely (P. 101), *Varsahej*: régebben víz borította, és itt helyezték el a varsákat (SzMFN. I, 152).

(1454: *Vámhely*, OklSz. 371) (vö. HOFFMANN 2010: 83) (a *hely* szó köznévi előfordulásairól bővebben lásd „A földrajzi köznevek használatának speciális színtere: a középkori oklevelezési gyakorlat” c. fejezetben).

A *vejszehely* egyes előfordulásai kapcsán közszoói említésekre is gyanakodhatunk. IV. Béla 1268-ban kelt okirata említi egy helyen, hogy a komáromi várispánnak 16, a megyerieknek 5 *vejszehelye* volt: „et sedecim loca piscatoria, quae vulgo *Veyzhel* vocantur ... quinque loca piscatoria, quae similiter *Veyzhel* vocantur” ’és tizenhat halászó hely, amelyeket közönségesen *vejszhely*-nek neveznek ... öt halászó hely, amelyeket hasonlóan *vejszhely*-nek neveznek’ (F. IV/3. 444). HERMAN OTTÓ nem ért egyet azzal, hogy ennek alapján ugyanennyi halastóról is szó lehetne. Kétségtelennek tartja, hogy mivel a *vejsze* adomány tárgyát képezte, más, mint helyhez kötött halászó hely nem lehetett, de véleménye szerint ez nem jelenti azt, hogy halasztó lett volna (1887: 155). Azt, hogy hogyan lehetett egy halásznak több *vejszehelye* is, ugyancsak megmagyarázza: „Nádas tavakban a halászok fölhasználják lészák helyett a tömött nádüstököket s a fejeket a nádüstökök átjáróiba állítják be; ilyen módon lehet egy halásznak egy és ugyanazon tóban tíz-husz *vejszehelye* is” (HERMAN 1887: 159). Ugyancsak az összetett közszóként való megjelenésre utalnak a következő számnévvvel álló *vejszehelyek*: 1297: piscatura Talug vocata cum quatuor piscaturis *Weyzhel* vocatis (H. VI: 425), [1276 k.]: 2 piscature ... *weyzhel* ... in Myler ... 12 piscatores, que *weyzhel* vocantur (Gy. 3: 387, 453), 1261: vna piscatura, que wlgariter *weyzhel* nuncupatur ... vocato piscatura vna, videlit, *weyzhel* (ÁÚO. 11: 513, 514).

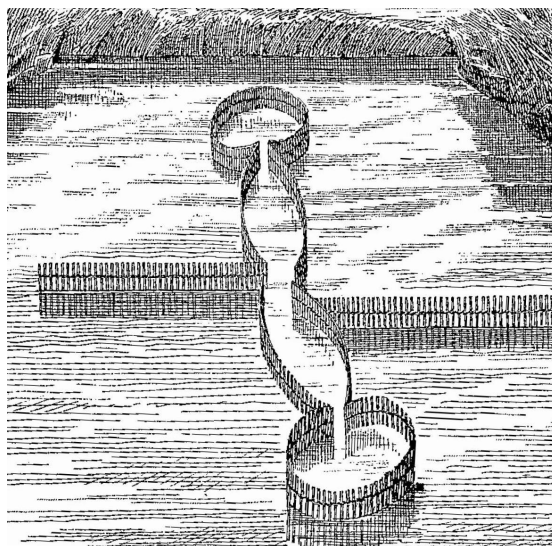
Szintén a *vejszehely* előfordulás közszoói ’halrekeszték’ jelentését adathozhatjuk abban az oklevélben, amelyben a *szégyé*-vel együtt említik: 1303: laqueos piscium vulgo *zege* vel *veyzhel*, vagyis ’halfogó török, melyek közönségesen *szégye* vagy *vejszhely* néven neveztetnek’ (PAIS 1958: 185, HERMAN 1887: 81). Nem tudjuk azonban megnyugtatóan eldönteni a szövegbeillesztési eljárások alapján a közszoói vagy tulajdonnévi jelleget a következő előfordulások kapcsán: 1261/1394: piscatura que vulg. *weyzhel* nuncupatur ~ *weyzhel*, piscat. (Gy. 3: 387, 452), 1255: cum loco piscature qui vulgo *veyzhel* dicitur (H. VIII/48. 63).

HERMAN OTTÓ szerint „A magyar halásznak ma is van *vejszéje*, még pedig külön »magyar *vejszéje*« s helyét ma is *vejszehelynek* mondja” (1887: 81), a „Magyar Tájszótár”-ban (MTsz. 2: 944) s a térképész MAÁ CZ ENDRE „Földrajzi tájszótár”-ában szintén szerepel a *vejszehely* összetett közszoó ’az a hely, ahol *vejszék* állnak’ jelentésben (1838: 944, 1955: 33).

A *vejszehely* összetett, helyet jelentő közszoó (egykori) meglétét erősíti az is, hogy egyéb halfogó rekesztékek is alkotnak összetett *hely* utótaggal, így a *varsahely* közszoóval találkozzunk a következő oklevélben: 1471: Clausuras piscium wlgó *worsahel* vocatas ’halfogó rekesztékeket, amit közönségesen *varsahely*-nek neveznek’ (OklSz. 1063). A latin szövegbe-

illesztési eljárás alapján azonban ebben az esetben sem tehetjük le a voksunkat teljes egyértelműséggel a közsói jelleg mellett. Másrészt viszont az „Új Magyar Tájszótár” szerint a jelenkori szókincsnek is része ez az összetétel: *kifonott versehelyek* ’sövénnyel körülvelt sánc, amelyet a halászok emelnek a part mentén’ (ÚMTsz. 3: 302, 646). Ugyancsak a *versehely*-ből keletkezettek a következő jelenkori formák: *versely*, *verselyek* (ÚMTsz. 5: 697).

4.2. Érdekes adalékul szolgál a *vejsze* helynevekbeli előfordulását illetően az egy helyen adathozható *Iker-vejsze* (1284: *locis piscationum, Barchtou, et Ikkerveyz vocatarum, F. V/3. 232*) helynév kapcsán HERMAN OTTÓ értelmezése. Úgy véli ugyanis, hogy amikor a győri egyház 1284-ben a Barc(s)-tó és Iker-vejsz halászatát kapta, nem lehetetlen, hogy voltaképpen a Barc(s)-tavon az ikervejsze élvezetét nyerte el (1887: 102). Feltevése annál is inkább figyelmet érdemel, mivel az *ikervejsze* összetett közszó a régiségben feltehetően egy speciális vejszetípust jelölt: HERMAN az *ikervejszé*-t két fővel ellátott vejszeként értelmezi (1887: 797, vö. még 159), amely JANKÓ szerint „úgy a víz mentében, mint a víz ellenében úszó halak megkerítésére alkalmas” (1900: 63) (lásd a 2. ábrát). Az *Iker-vejsze* előfordulás a kétrészes, *vejsze* utótagú nevek között azért is egyedülálló, mert azok jórészt személynév + *-vejsze* szerkezetűek, tehát bizonyára birtokos viszonyt jelölnek, például *Ádám vejsze* (1261/1394: *Adam vezy, piscat., Gy. 3: 387, 414*), *Benedek vejsze* (1283: *Benedukueyze, Gy. 3: 388, 453*), *Kolozs vejsze* (1344: *Kolozueze, piscat., KMHsz. 1: 158*), *Jákó vejsze* (1228/1491: *piscinam Jacow ... vulgo Jacoweyze, Gy. 2: 564, 606*) (vö. HOFFMANN 2010: 90).

2. ábra. *Ikervejsze.* (Forrás: JANKÓ 1900: 63.)

5.1. Hangtörténeti szempontból az egyik leginkább fontos kérdés a szó régi magyar nyelvbeli alakjának a megállapítása. A szó legkorábbi adatai alapján (1055: *putu uueieze, OklSz. 1076*, 1055: *seku ueieze, OklSz. 1076*, 1086: *veieztue, Gy. 2: 574, 579*) a *vejesz(e)*

alakot tarthatjuk elsődlegesnek (vö. HOFFMANN 2010: 89). A 11. századi adatok után leginkább csak 13. századi forrásokban maradt fenn a lexéma, ahol a két nyíltszótagos tendencia következtében a második nyílt szótag magánhangzója eltűnt (E. ABAFFY 2003: 120–1, FAZAKAS 2008: 30, BÁRCZI 1958b: 77–9, BÁRCZI 1967: 167–8), például 1260: *Mathyaveyze* (Gy. 3: 388, 452). Az így létrejött *vejsz(e)* forma aztán a *j* vokalizációja, majd az így kialakult diftongus monoftongizációjával *vész(e)* alakúvá fejlődött, például 1337: *veez* (EWUng. 1615, BEKE 1919: 13), 1422: *Wez*, *clausuram* (Oklsz. 1076), 1503: *wez*, *clausuras piscium* (Oklsz. 1076), 1838: *vész*, *vésze* (MTSz. 944) (vö. E. ABAFFY 2003: 338). A mai nyelvjárások egyaránt őrzik a *vejsz* ~ *vejsze*, a *vész* ~ *vésze* és a két nyíltszótagos *vejsz*, *vejsz* formát is (EWUng. 1615, ÚMTsz. 673, UEW. 551).

5.2. A *vejsze* adatok elkülönítése más földrajzi köznevektől, így a *víz* és a *vész* lexémáktól egy-egy esetben ugyancsak problémát okozhat. A *víz* utótagú nevek (1248/1326: *Sayouvyze*, Gy. 1: 735, 771, 1332: *Idawyse*, fl., Gy. 1: 91, 1334: *Bolugwyze*, fl., Gy. 2: 459, 517), mint azt a példák is jelzik, a legtöbb esetben nem valós tulajdonnévi összetételek, a *víz* ugyanis csak másodlagosan, a hely fajtáját magyarázó elemként kapcsolódik egy már meglévő víznévhez. Ezt mutatja, hogy ezeknek a neveknek van egyrészes, *víz* utótag nélküli változata is, például 1230/1285: *Sayou* (Gy. 1: 735), 1247/1331: *Yda*, fl., aqua (Gy. 1: 92), 1244>1410: *Balogh*, fl. (Gy. 2: 459) (vö. GYÖRFFY 2011: 90–1, TÓTH V. 2003: 94).

Ha azonban ilyen utótag nélküli változatról nincs tudomásunk, joggal merül fel a kérdés, hogy vajon az adott név utótagjában valóban a *víz* lexémát találjuk-e. Ilyen esetekben ugyanis megítélésem szerint nem zárhatjuk ki olykor a *vejsze* előfordulását sem. A *víz* — ahogyan a fenti példák mutatják — leggyakrabban *wyz*, *vys*, *wys* alakban jelenik meg az oklevelekben (vö. még KMHsz. 1: 300–1). Ezek pedig akár a *vejsz*-ből alakult *vész*-nek a megjelenései is lehetnek (ezt hang- és helyesírástörténeti körülményekkel is igazolhatjuk, vö. BÁRCZI 1967: 148–9, TÓTH V. 2001: 73, RESZEGI 2011: 79–80, HOFFMANN 2010: 89), amit azt az alábbi adatok kétségkívül mutatnak: 1397: *et clausura piscium in aqua Saar, vulgo Wyz, (Weisz) nuncupata* (F. X/2. 502), 1438: *Wyshel* (EWUng. 1616). A *víz* alakok *vejsz(e)* formáktól való elkülönítése persze nem egyszerű feladat, és minden egyes névadat kapcsán külön mérlegelést igényel.

A *vejsze* lexéma más szavakkal való egybeesésének lehetősége ráadásul nem csak a *víz* kapcsán merülhet fel. A *vész* 'elpusztult erdőrézlet, irtás' adatok és a *vejsz* keveredését egyfelől az okozza, hogy a *vejsze* gyakran szóvégi *-e* nélkül szerepel, másfelől összefüggésben lehet azzal a már korábban említett sajátossággal, hogy az *-ej* helyett az első szótagban monoftongizáció következtében *-é* is előfordulhat (HOFFMANN 2010: 89). Ez okozhatja, hogy az Oklsz. *vejsze* szócikkében szerepel a következő, a latin szövegkörnyezet alapján inkább

'elpusztult erdőrézlet, irtás' jelentésű *vész*-ként azonosítható alak: 1419: *Duos montes magnos ... alium vero Kuuesuez nominari* 'két nagy hegyet ... a másik (hegyet) pedig *Köves-vész*-nek nevezik' (Oklsz. 1076).

A *vész* kapcsán HERMAN OTTÓ szerint egy másik jelentéssel is számolnunk kell, a *vész* a magyarság mocsárhalászatában ugyanis egyes helyeken, például a Szernye-mocsár vidékén valamikor 'a mocsár kisebb-nagyobb nyílt helye' jelentésben élt. Hasonló jelentésben közli a MTsz. is egy helyen a *vész* szót: 'a lápnak apró nyílt tükrei, amelyekbe a csíkkasokat rakják' (1838). Az is nyilvánvaló azonban, hogy a szónak ez a jelentése a 'halfogó eszköz' jelentéséből alakult ki. Ez a jelentés megfelel a latin *lacuna* fajtajelölő 'pocsolya, kis tócsa, átvitt értelemben mélység' jelentésének, ezért HERMAN arra figyelmeztet, hogy az ilyen latin meghatározással álló *vész*-eket nem szabad összekeverni a *vejsze*-vel (1887: 81–2). Ilyen adatot a 14. század végén és a 15. század elején főként a szójegyzékekben találunk, például 1395 k.: *veiz*, *lacuna*, 1405 k.: *veiz*, *lacuna*, 1435 k.: *ve[jyz]*, *lac^hna* (RMGI. 756).

5.3. A szó hangszerkezetével kapcsolatban több szakmunkában is megfogalmazódik az a kérdés, hogy vajon a *vejsz* vagy *vejsze* forma lehetett-e az elsődleges alakváltozat. Egyes kutatók a kérdést ugyan nem tárgyalják, de magát a kifejezést kettős alakban adják meg, valószínű tehát, hogy a lexéma szótövének problémájával ők is szembesültek (lásd JANKÓ 1900: 50, MAÁ CZ 1955). ZAICZ GÁBOR az *-e* szóvéget illetően felteszi, hogy az E/3. személyű birtokos személyjellel azonos, de ezt nem tartja igazolhatónak (2006: 905). HOFFMANN ISTVÁN viszont megkísérli a válaszadást ebben a kérdésben: úgy véli, mivel a szó a korai adatokban döntően *vejsz* formában szerepel; s birtokos jelzői szerepben, például a *vejszhely* esetében is mindig *-e* nélküli formát mutat, valószínűbb, hogy a lexéma nominatívuszi alakja a *vejsz* lehetett (2010: 89). Ezt a vélekedést erősítheti az ómagyar kori helynévi adatok névszerkezeti vizsgálata is: ezekben a lexéma *vejsze* alakja többnyire utótagként fordul elő, és szinte kizárólag személynévi vagy személyt jelölő előtaggal áll, például *Putu vejsze* (1055: *putu uueieze*, Oklsz. 1076), *Székü vejsze* (1055: *seku ueieze*, Oklsz. 1076), *Asszony vejsze* (1260: *Ahzunveyze*, prat. Gy. 3: 388, 452), *Mátya vejsze* (1260: *Mathyaveyze*, prat., Gy. 3: 388, 452), *Orbán vejsze* (1260: *Vrbanveyze*, prat., Gy. 3: 388, 452), *Szob vejsze* (1260: *Zubveyze*, prat., Gy. 3: 388, 452), *Benedek vejsze* (1283: *Benedukueyze*, lacos piscine, Gy. 3: 388, 453), *Szele vejsze* (1283: *Sceleueyze*, Gy. 3: 388, 453). Ezekben a nevekben tehát valójában a jelölt birtokos jelzős szerkezettel indokolhatjuk az *-e* szóvég megjelenését a föltehető *vejsz* alapalakon. A helyzetet azonban bonyolítja, hogy a *vejsze* alakot más jellegű szerkezetekben is megtaláljuk: KISS LAJOS szerint a *Vejszető* alakban is adatható *Vésztő* helységnev (1350: *Veyzetheu*, FNESz. 2: 759), illetőleg a határrészt jelölő *Vesze* (1306: *Veze*, Gy. 1: 515, FNESz. 2: 757) névalak szintén a *vejsze* lexémából ered (az előbbi kétségtelenül a *vejsze* szót tartalmazza, az

utóbbiról ezt nem állíthatjuk biztosan). A *vejsze* előtagként a *Vejsze-tó* névben is előfordul az OklSz. adatai között (1366: *veyzehtou*, pisc., OklSz. 1077).

Az ómagyar korra vonatkozólag a *vejszhely* kapcsán azonban valóban úgy tűnik, hogy abban a *vejsz* szinte kizárólag *-e* nélkül áll, ahogyan ezt a következő 13–14. századi adatok szemléletesen mutatják: 1261: *weyzhel*, piscatura (Gy. 3: 387, 452), 1268/1347: *veyzhel*, piscatoria (Gy. 3: 387, 439), [1276 k.]: *weyzhel*, piscatores (Gy. 3: 387, 453), 1297: *Weyzhel*, piscat. (Gy. 3: 387, 424), 1255: *veyzhel*, piscature (Gy. 1: 729), 1261: *Veyzhel* (Gy. 3. 439), 1280: *weyzhel*, piscat. (OklSz. 1076), 1303: *veizhely* (PAIS 1958: 185), 1305: *weyzhel* (OklSz. 1076), 1212/1397/1405: *Veyzhel*, claus. (KMHsz. 1: 297), 1261/1394: *weyzhel*, piscat. (OklSz. 1076), 1268/1347: *veyzhel*, piscat. (OklSz. 1076). Kivételt ez alól csak az egy helyen utótagként előforduló *vejszehelye* jelenti: 1408: *Andrasweyzehele* (OklSz. 1076). Ennek a névnek a struktúrája azonban valószínűleg nem *András vejszehelye*-ként értelmezhető, a *helye* ugyanis inkább csak magyarázó utótagként lehet jelen az oklevél szövegében, s a megjelölés András vejszének a helye-ként írható le. Ehhez hasonló szerkezetet tételezhetünk fel a *Máté kendere helye* körülírásban is (1325: *Mathekenderehele*, t., Gy. 2: 574, 586).

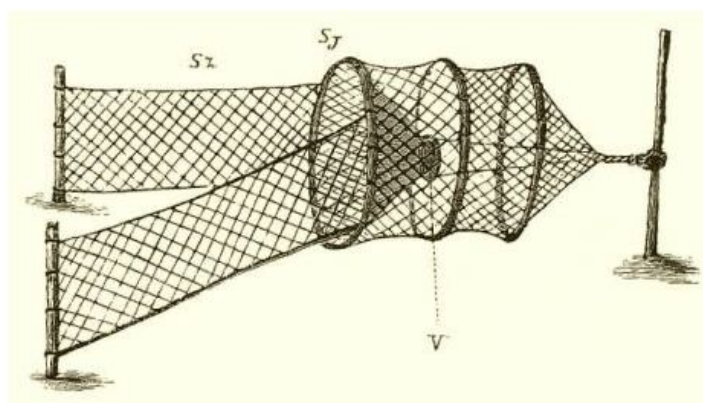
5.4. Hangtörténeti, eszköztörténeti és talán etimológiai szempontból egyaránt tanulságos lehet a *vejsze* lexémát a *varsá*-val egybevetni. Amellett ugyanis, hogy a két halászati szakszó jelentése között igen szoros a kapcsolat, hangtani viszonyuk is arra indíthatja a kutatót, hogy a két szó között esetleg kapcsolatot keressen.

Hangtani szempontból az összevetést az motiválja, hogy a *varsá*-nak már igen korán felbukkan a palatális változata is a veláris hangrendű alak mellett, például 1395 k.: *versse*, *sagena* (RMGl. 753), 1621: *vörse* (KNEZSA 1955: 550). A NySz. és a RMGl. szerint a 18. században is adathozható a palatális forma, ez ugyancsak a *vörse* alak PÁPAI PÁRIZ FERENC és BOD PÉTER (NySz. 3: 1021), valamint BARÓTI SZABÓ DÁVID szótárában (KNEZSA 1955: 550). Csakhogy a nyelvtörténeti szótár egy 1673-ból való idézete épp a *varsa* és a *vejsze* különállását mutatja: „A halászó a folyó vízben vészszel és varsával halász” (NySz. 3: 1021). A jelenkorban a *varsá*-nak szintén több palatális változatát találjuk, például *versé*, *versely*, *verselyek* ’vesszőből vagy hálóból készült, tölcser alakú halászeszköz, varsa’ stb. (ÚMTsz. 5: 697). A palatális változatok középkori megjelenését KNEZSA azzal magyarázza, hogy a feltehetően honfoglalás előtti óorosz jövevényszó a magyarba **vërsa* alakban került át, amely aztán kétirányú hangrendi kiegyenlítődéssel lett egyrészt *vorsa* > *varsa*, másrészt *vërse* > *vörse* formájúvá (1955: 550).

A két halászóeszköz jelentése között számottevő különbséget a TESz. meghatározása alapján nem is találunk. A *varsa* a TESz. szerint ’vesszőből font, a halak betévedésére számító halfogó eszköz’ (TESz. 3: 1094), a *vejsze* pedig ’nádból, vesszőből készített, a víz színétől

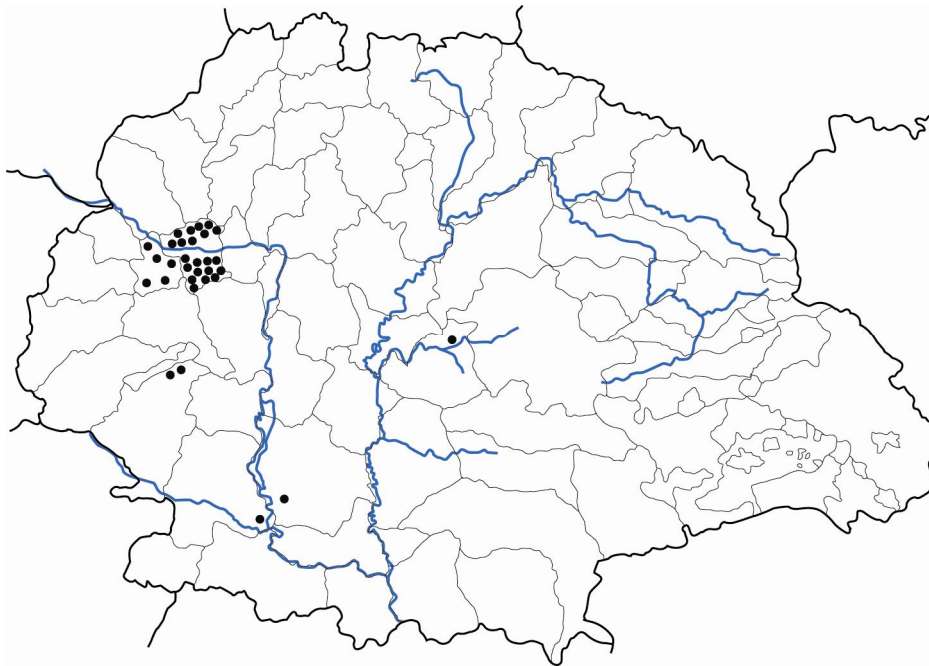
a fenekéig érő, labirintusszerű halfogó rekeszték’ (TESz. 3: 1107). Néprajzi források alapján tudjuk, hogy a két eszköz némiképp mégis máshogyan működött (vö. HERMAN 1887: 160, MNL.). Abban is eltérések mutatkoznak, hogy a *varsa* szemben a *vejszé*-vel könnyen áthelyezhető, így átmenetet képez a rekesztőhalászat és a mozgóhalászat között. Talán ezzel indokolhatjuk, hogy a *varsá*-nak a *vejszé*-vel szemben — az adatok legalábbis erre mutatnak — nem alakult ki ’halászó hely’ jelentése. Ennek ellenére ugyancsak adományozás tárgyát képezhette, ami jól indokolja az oklevelekben való magyar nyelvű megjelenését. Létezett azonban HERMAN szerint olyan *vejsze*, ami a varsához hasonlóan hálóból készült, de karókra feszült (1887: 236), a két eszköz közötti különbség tehát nem feltétlenül éles.

Bár korábban a *vejszé*-hez hasonlóan a *varsa* lexémával kapcsolatban is felmerült a finnugor egyeztetés lehetősége, mára szláv származtatása vált elfogadottá. A *vejszé*-vel kapcsolatban azonban a szláv nyelvekből való eredeztetés nyelvtörténeti szempontból nem, csupán eszköztörténeti szempontból került reálisan elő (vö. TESz. 3: 1107, BÁRCZI 1941: 334).

3. ábra. *Varsa*. (Forrás: HERMAN 1887: 244.)

6. A *vejsze* lexéma korai ómagyar kori területi elterjedtségét illetően a lokalizálható adatok alapján feltűnő egyöntetűséget tapasztalunk. A szó valamivel több mint 30 esetben köthető helyhez Árpád-kori okleveleinkben, s ebből 5 Győr vármegye, 21 pedig Komárom vármegye helynévkincséhez tartozik. A fennmaradó néhány előfordulás Baranya, Békés, Bereg, Bodrog vármegyék között oszlik meg, illetve a Tihanyi alapítólevél két *vejsze* adatát HOFFMANN ISTVÁN szerint nagy valószínűséggel a Balaton déli partjára lokalizálhatjuk (2010: 88–9). A jelenleg a birtokomban lévő és lokalizálható adatok alapján tehát a *vejsz(e)* lexémát elsősorban Komárom–Győr vármegyék területéhez köthetjük.

4. ábra. A vejsz(e) területi elterjedtsége a korai ómagyar korban.

ALAPY GYULA szerint Komárom környéke — és a Csallóköz általában — már az Árpád-korban a virágzó halászhelyek közé tartozott. A halászati jognak ezen a vidéken azért volt különösen nagy jelentősége, mert itt „a mezőgazdaságnak mai viszonyai szerint mívelt földek még nem voltak”, mivel a Duna árja évről évre lerakta az iszapját ezeken a területeken, s ezáltal a földművelés munkáját nagy veszélybe sodorta volna (1994: 23, 27–8). A halászat jelentősége a nevekben is örzi nyomát, így például nemcsak a *vejsze*, de a kerítőhalászat hálószerzőségének, a *tanya* szónak is igen gyakori a helynevekben való előfordulása ezen a vidéken (lásd ehhez a következő egységet).

2. *tanya*

1. A *tanya* szó eredete kapcsán több magyarázat született a korábbiakban. Abban ugyan egyetértés mutatkozik, hogy a *tanya* lexéma valamely szláv nyelvből való, de azt illetően, hogy az honfoglalás előtti vagy utáni jövevény-e, illetve hogy a keleti vagy a nyugati szláv nyelvek valamelyikéből ered-e, már erősen megoszlanak a vélemények. Kutatóink kezdetben a szlovák, illetve a cseh nyelvből eredeztették a magyar *tanya* szót. HALÁSZ, MELICH, MIKOS és BÁRCZI például a szlovák ’halászó hely’ jelentésű *toňa* szóval rokonította (HALÁSZ 1888: 499, MELICH 1926: 111, MIKOS 1935: 295, BÁRCZI 1941: 300, 1956: 7). KNEI ZSA azonban felhívja a figyelmet arra, hogy a szlovák nyelvben nincs a szónak ’halászó hely’ jelentése (1953: 199, vö. még TESZ. 3: 841, ŠMILAUER 1970: 182). Néhányan — így például SZARVAS,

MELICH és MIKOS — a cseh eredet lehetőségét is felvetették (SZARVAS 1882: 513, MELICH 1926: 111, MIKOS 1935: 295). A szlovák és a cseh nyelv esetében azonban a közvetlen forrás eldöntése nem feltétlenül releváns kérdés, hiszen egyes elképzelések szerint a magyar honfoglalás idején még nem beszélhetünk véglegesen elkülönült szláv nyelvekről, különösen a szlovák nyelv kialakulását teszik jóval későbbre (KRISTÓ 2003: 105, H. TÓTH 1996: 173–4). BALECZKY és HOLLÓS szerint viszont már a 12. század előtt is léteztek önálló szláv nyelvek. Azt mindenesetre megállapíthatjuk, hogy a késői ősszláv dialektusok már rendelkeztek olyan vonásokkal, amelyek később egyik vagy másik — vagy egyszerre több — szláv nyelvet is jellemeznek majd (BALECZKY–HOLLÓS 1987, BÁBA 2007: 9). E kérdésben azonban nem feladatunk állást foglalni az itt tárgyalt lexéma szempontjából.

Később a *tanya* szóval foglalkozó vizsgálatok leginkább a szó keleti szláv nyelvekből való eredetét tartották valószínűnek. A *tanya* szó ugyanis a régi magyar nyelvben a 16. századig legfőképp csak 'halászó hely' értelemben mutatható ki, ami arra utalhat, hogy a szó ó-keleti szláv eredetű (TESz. 3: 841–2, EWUng. 1479), mivel 'halászó hely' jelentése csak az oroszban és az ukránban van, ezekben a nyelvekben viszont már a 12. századtól kezdve kimutatható ez az érteleme (BÁRCZI 1958a: 88, KNIEZSA 1953: 198, 1955: 518, vö. még HERMAN 1887: 832). Ezt az elképzelést támasztja alá az is, hogy a 8–9. században a déli orosz sztyeppéken nyugat felé húzódó magyarság az ott élő keleti szláv törzsekkel szoros kapcsolatban állt (GYÖRFFY I. 1992: 104–5). RÁCZ ENDRE szerint ennek nyelvi nyomát őrzi a magyarban például a *tanya* szó mellett a *varsa* és a *szégye* is (1958: 488, BÁRCZI 1958a: 88). Néprajzi munkák szerint dél-oroszországi eredetű a vizek tanyákra való felosztása és a hálövetésre alkalmas helyek következetes számontartása is (MNL. *tanya*).

KNIEZSA leírja, hogy a szlávban a szó a 'merülni' jelentésű *topiti* igenév *-nja* képzős származéka, amely eredetileg olyan helyet jelölt a vízben, ahol el lehetett merülni, s később ebből alakult ki a 'mély víz, örvény' jelentés. A szlovén és a nyugati szláv nyelvekben a szó jelentésfejlődése ezen a ponton megállt, az oroszban azonban további jelentésfejlődés történt, melynek következtében a 'hely, ahol hálóval lehet halászni' érteleme alakult ki (1953: 198, vö. ŠMILAUER 1970: 182). A TESz. felveti annak a lehetőségét is, hogy mégsem a 'halászó hely', hanem a 'mély víz' az eredeti magyar jelentés, mivel sok középkori oklevélben vízfogással kapcsolatban szerepel a *tanya*, a vizát pedig csak mély vízben foghatták. A feltevést látszólag az is erősíti, hogy a TESz. szerint (igaz, csak kérdőjelesen) egy 1225-ből adathoz is ezt a jelentést rendelhetjük 1225: *Tonya*, TESz. 3: 841), azzal kapcsolatban azonban, hogy az 1225-ös adathoz miért rendel 'mély víz' jelentést, az etimológiai szótár nem szolgál magyarázattal. A *tanya* és az *örvény* összefüggését illetően BELÉNYESY MÁRTA írja egy helyen, hogy különösen kedvező halászó helyeknek számíthattak a folyami kiszakadások, az úgynevezett örvé-

nyek vagy gázlók: 1379: ad aquam *Tonya* vocatam que exiret de fluvio Vagg vocato 'a *Tonyá*-nak nevezett vízhez, ami kiválik a Vágnak nevezett folyóból' (1953: 150). A mai magyar nyelvjárásokban is találkozunk a *tanyá*-nak ezzel a jelentésével, a Gyergyó-vidéken ugyanis 'a folyó mély, örvénylő része' jelentésben is használják a szót (ÚMTsz. 5: 287, vö. még MTsz. 653). Ennek a feltevésnek az alapján a *tanya* lexéma más szláv nyelvekből is eredhet, hiszen 'mély víz' értelemben megvan például a szlovénben (*tônja* 'mély víz, víztócsa, mocsár'), a csehben (*tůň, tůně* 'nem nagy, de mély tó, mély víz') és a szlovákban is (népnyelvi *toňa* 'csendes és mély víz a folyóban') (TESz. 3: 841–2).

Arra vonatkozólag, hogy a *tanya* vizafogással kapcsolatban szerepel az oklevelekben, valóban találunk bizonyítékokat az Árpád-korban, például 1109: qui *thona* uocatur cum descensu ad piscacionem vsonum 'amit *thona*-nak neveznek ereszkedővel a vizafogó helyhez' (OkISz. 957), 1298: Piscacionibus vsonum qui uulgariter *Tana* dicitur 'vizahalászó helyek, amiket *Tana*-nak neveznek' (OkISz. 958), s később is, például 1458: piscature vsonum *Thonya* 'Thonya [nevű] vizahalászó hely' (OkISz. 958), 1459: Piscatura vsonum et aliorum piscium *Thonya* dicta 'a *Thonya*-nak mondott, vizát és más halat halászó hely' (OkISz. 958) (BARTAL 1901: 313, 685). A „Magyar Néprajzi Lexikon” szerint is a vizahalászatra alkalmas helyek megjelölésére használták a *tanya* kifejezést (MNL. *tanya*), a szó korai 'mély víz' jelentését azonban ezzel legfeljebb csak áttételesen igazolhatjuk. KNIEZSA is úgy véli, hogy a régiségben a magyar *tanya* szónak nem volt 'mély víz' jelentése (1953: 198, 1955: 517–8), s ha közelebbről szemügyre vesszük a TESz. által 1225-ből adatolt 'mély víz' jelentésű *tanya* szövegkörnyezetét, láthatjuk, hogy ott legfeljebb az *örém* 'örvény, mély víz' utalhat erre a jelentésre, ami azonban nem feltétlenül a szó szinonim párja, lehet egy másik tulajdonnév is: 1225: quod vulgo dicitur *Eurem*, et *Tonya*, et aliis piscationibus 'amit *Eurem*-nek és *Tonya*-nak neveznek, és más halászó helyek' (ÁÚO. 1: 210). A helynévi előfordulást erősíti egy másik oklevélrészlet, ahol a két halászó hely a *nominatis* megnevezőszóval áll, ami pedig inkább tulajdonnevek mellett gyakori: 1239: Piscaturis specialiter *Tanya* et *Eurem nominatis* (OkISz. 727).

2. A *tanya* szó jelentése — ahogyan azt láthattuk az itt leírtak alapján, s ahogyan azt számos más lexemával kapcsolatban is tapasztalhatjuk — szorosan összefügg annak etimológiájával. Az eddigi kutatások alapján tehát a szó elsődleges jelentése a magyar nyelvben feltehetően 'halászó hely' volt (TESz. 3: 841), amit a *tanya* Árpád-kori okleveles adatai alapján szép számban igazolhatunk, például 1222: piscature que *tonya* dicitur 'halászó hely, amit *tonya*-nak mondanak' (Gy. 2: 574, 587), 1293: loca piscatoria in Danobio que vulg. *thana* dicuntur 'halászó hely a Dunában, amit *thana*-nak mondanak' (Gy. 3: 388, 441), 1237: Cum loco piscature quod wlgo *Tona* dicitur 'a halászó hellyel, amit közönségesen *Tona*-nak mon-

danak' (Oklsz. 957). A *tanya* szónak azonban egy — ezzel persze szoros összefüggésben lévő — másik jelentését is kimutathatjuk a latin szövegekörnyezet segítségével a következő forrásban: 1365: Vna tractura sagene in lacu, wlgariter *tona* (Oklsz. 958) 'egy vonóháló a tóban, amit közönségesen *tona*-nak [neveznek]'. Feltételezhetjük azonban, hogy az 1365-ben adatolható *tanya* nem a hálóra, hanem sokkal inkább arra a vízterületre utal, amely a hálóval egy vetésre befogható (vö. még BELÉNYESY 1953: 151).³ Hasonló jelentést tulajdoníthatunk a *tanya* szónak egy későbbi, 16. századi forrásban is: 1550: Ezten zerdatul fogwa hany *tonyat* wontak es menny halat fogtak Hetfeyen wontak *thonyat* ötöt. Harmadik *thonyaha* fogtak chwkaftyat hetet (Oklsz. 958). A MTsz. szerint a halászható vizek mindenütt tanyákra voltak felosztva, és minden rész külön nevet is viselt. Ez a víznek a gazdasági és birtokjogi felosztását jelenti, amely párhuzamba állítható a földbirtokoknak dülőkre való felosztásával (MTsz. 653). A *tanya* szónak ebben az értelemben való használata a mai magyar nyelvjárásokban is jelen van, például Csicsó, Kővágóörs, Szentes, Viss és Kemece vidékén, s valószínű, hogy a szónak ebből a jelentéséből magyarázhatóak a *tanyát vet*, *tanyára halászik* kifejezések is (ÚMTsz. 5: 287, ÉKsz. 1335).

Mint azt korábban említettem, a kedvező természeti adottságok a honfoglalás utáni időkben mindenki számára lehetőséget teremtettek a szabad halászatra (KMTL. 252). Szabad halászó helyekre utaló előfordulásait a *tanya* szónak is kiszűrhetjük, például 1086/XII–XIII. sz.: piscatio libera, que uulgo dicitur *tana* (BÁRCZI 1958a: 88, KNEZSA 1955: 517), +1037/1246/1330: liberam piscacionem, que vulgo *tana* dicitur (TESz. 3: 841), 1095: piscatio libera que uulgo dicitur *tana* (Oklsz. 957).

KNEZSA ebből a 'halászó hely' jelentésű lexémából származtatja a 'major, a határban lévő kisebb gazdasági település' jelentésű *tanya* szót⁴ annak ellenére, hogy véleménye szerint az átmenetet jelentő 'halászkunyhó' jelentést nem mutathatjuk ki.⁵ Ennek alapján a következő fejlődési sort állítja fel: 'halászó hely' > *'halászkunyhó' > 'kunyhó' > 'major'. Hozzá kell tennünk, hogy ha a régiségben nem is, de a 19. század végén fellelhető a *tanya* szó 'halászkunyhó' jelentése HERMAN OTTÓ munkájában (1887: 2/831, vö. még MTsz. 652) (vö. még TESz. 3: 842, ZAICZ 2006: 825). Nem kizárt, hogy a jelenkorban a köznyelvben élő *halásztanya* 'halászok vízparti szállása, tanyája' kifejezés is azért alakulhatott a *tanya* szóból, mivel a *tanya* szónak már eleve volt ilyen jelentéstartalma (vö. ÉKsz.), ezzel szemben **vadásztanyát* nem, csak *vadászkunyhó*-t ismerünk.

³ BELÉNYESY szerint a *tanya* szó a 14. században magát a műveletet is jelentette, amely a háló kivetésével kezdődik és bevonásával ér véget (1953: 151, vö. még MNL. *halászat*).

⁴ Amely a TESz. szerint csak a 18. századtól adatolható (TESz. 3: 841).

⁵ Úgy véli tehát, hogy a 'major' jelentésű *tanya* szónak a szláv *stanje* 'állás' szóból való magyarázata nem helyes (1955: 518).

A TESz. ugyancsak a 'halászó hely' jelentésből magyarázza a szó többi (később kialakult) jelentését, így a 16. században adatható 'tartózkodás, tartózkodási hely', a 19. századi 'lakóház', 'társaság' és a 20. századi 'présház' jelentéseket egyaránt (TESz. 3: 841).

3. Árpád-kori okleveleinkben a *tanya* az esetek túlnyomó többségében önállóan fordul elő, például 1148/1291: piscaturam que vulgo *Tonya* dicitur 'halászó hely, amit *Tonya*-nak mondanak' (OkI Sz. 957), 1240: De omnibus piscaturis danubii que uulgariter *thuna* nuncupatur 'a Duna összes halászó helyéről, amit közönségesen *thuna*-nak neveznek' (OkI Sz. 958). A pusztai földrajzi köznévi adatok kapcsán azonban igen nehéz eldönteni, hogy azok köznévi vagy tulajdonnévi jellegűek-e. A latin szövegek környezetében gyakran segítségünkre lehet, például azokban az esetekben, ahol a közszó számnévvvel áll: 1364/1434: Quatuor capturas piscium wlgariter *Tonya* appellatas (OkI Sz. 958) 'négy halfogó, amelyeket közönségesen *Tonya*-nak hívnak', 1409: Tria loca piscaciouum apud vulgus *thanya* nominata 'három halászó helynél, amit közönségesen *thanya*-nak neveznek' (OkI Sz. 958), 1229: cum 1 piscatione in Danubio que vulg. *thana* dicitur 'egy halászó hely a Dunában, amit közönségesen *thana*-nak mondanak' (Gy. 3: 465). A latin fajtajelölő többes száma hívja fel a figyelmet a *tanya* közszó voltára a következő esetben: 1274/1325/1341: piscationibus que vulg. *tanya* dicuntur 'halászó helyek(ek)', amiket közönségesen *tanya*-nak mondanak' (Gy. 3: 388, 441). Ugyancsak közszó előfordulásra gyanakodhatunk abban az esetben, amikor a *tanya* valamely szinonimájával szerepel, például: 1254: cum piscatura et captura piscium que in nostro vulgari *tana* et *zatun* dicuntur 'a halászó helyel és halfogóval, amit a mi köznyelvünkben *tana*-nak és *zatun*-nak mondanak' (Gy. 2: 626). A tulajdonnévi előfordulást feltételezhetjük viszont a következő esetben, amikor egyrészt a *Tanya* település nevéként fordul elő, másrészt a megnevezőszós szerkezetben a *nomine* található, ami kifejezetten tulajdonnevek mellett jellemző (HOFFMANN 2004: 54), például 1217: villam ... *Thana* nomine 'a *Thana*-nak nevezett falut' (ÁÚO. 6: 384).

Mindössze egy esetben fordul elő a *tanya* képzővel ellátva Bodrog vármegyében Halász és Dalocsa vidékén halászó helyként: 1193: *Taniad*, pisc. (KMHSz. 1: 271). A *tanya* földrajzi köznévi kétrészes nevek utótagjaként viszont többféle szerkezetben is feltűnik: megtaláljuk településnévi előtaggal jelölt birtokos jelzős szerkezetben, például 1414: Prescripta piscina *Penthelethonyaya* non *Zalkthonyaya* vocaretur (OkI Sz. 765); személynévi előtaggal (a személynévi lexémához lásd ÁSz. 321) jelöletlen összetételként, például 1330>1409: *Gabrianthanya*, pisc., 1330>1414: *Gabryanthonya* (Gy. 2: 400); de adathatójuk a *vejszé*-hez és a *szégyé*-hez hasonlóan olyan előtagokkal is, amelyek viszonyítást fejeznek ki, például 1400: piscature *Feltonya*, 1400: piscature *Kuzeptanya* (OkI Sz. 958).

4. A *tanya* szó területi elterjedését vizsgálva azt tapasztaljuk, hogy az szinte kizárólag a Duna vidékén fordul elő az Árpád-korban (vö. MIKOS 1935: 295), s mindössze egy Tisza menti, Borsod vármegyei adatot tudunk csak kivételként említeni.

Etimológusaink a *tanya* szót a mély, vizahalászatra alkalmas vizekkel hozzák összefüggésbe több helyen. A *viza* a Fekete-tengerben élő és íváskor a Dunába is felvándorló halfaj volt, amely ennél fogva ugyan a Tiszában is megtalálható volt a Vaskapu szabályozása előtt, dunai halászata feltehetőleg mégis jelentősebb lehetett. Számottevő volt például a 16–17. századi komáromi vizahalászat: a Komárom környékén fogott vizát a szekeresek Frankfurtig, Párizsig elfuvarozták (MNL. *vizahalászat*). A Budapest XIII. kerületében található *Vizafogó* nevű keskeny területsáv ugyancsak a dunai vizahalászat emlékét őrzi (FNESz. 2: 772). A szó korai ómagyar kori területi elterjedése a *tanya* szó és a vizahalászat összefüggését tehát kellően támogatja.

A *tanya* szóföldrajza egy másik összefüggésben is fontos támpontul szolgálhat. A MTsz. szerint a halászásra alkalmas helyek mindenütt tanyákra voltak felosztva. A *tanya* korai ómagyar kori területi viszonyai azonban — mivel a szó lényegében csak a Duna vonalát követve jelentkezik — ezt a feltevést nem támogatják.

5. ábra. A *tanya* területi elterjedtsége a korai ómagyar korban.

3. *szégye ~ cége*

1. *Szégye ~ cége* szavunk eredetét illetően egymásnak gyökeresen ellentmondó elképzelések jelentek meg a szakirodalomban. A szó etimológiájával kapcsolatos elméletek szorosan összefüggnek annak hangtörténetével, elsősorban pedig magyar nyelvbeli elsődleges alakjával. Mivel etimológusaink kezdetben a *cége* alakból indultak ki, azt a török *sükä* vagy kazár *süke* szóból magyarázták (GOMBOCZ 1907: 154, 1912: 67, NÉMETH 1937: 140). A magyar nyelv török jövevényszavaival kapcsolatos legújabb, RÓNA-TAS ANDRÁS és BERTA ÁRPÁD által megjelentetett munka azonban nem tárgyalja a szót a török jövevényelemek között (2011).

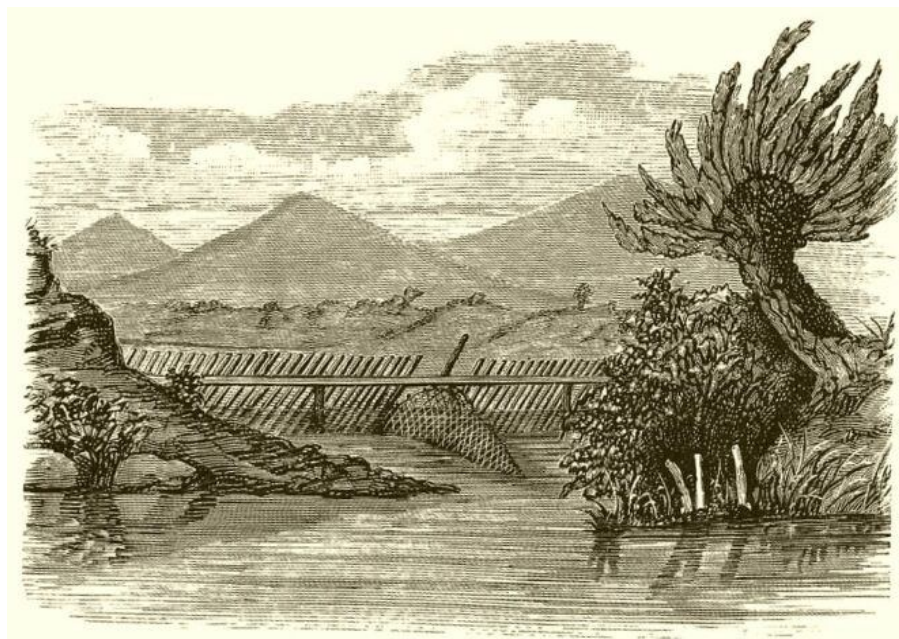
A szó szláv eredeztetését MOÓR ELEMÉR veti fel első ízben (1927), s azt KNIEZSA ISTVÁN is elfogadja. Ismeretes, hogy a vízzel kapcsolatos (azon belül a halászati) szókincs egy jelentékeny hányada szláv eredetű a magyar nyelvben, így például a *patak*, *zátony*, *gát*, *zsilip*, *vitortla* szavak (BÁRCZI 1958a: 94, TESz.). A *szégye ~ cége* szláv származása mellett állást foglalók — a *tanya* földrajzi köznévfő és a *varsa* halászóeszköz⁶ etimológiájához hasonlóan — szintén az óoroszl eredetet tartják valószínűnek, mivel a szláv nyelvek közül az oroszban és az ukránban van meg a *szégye* megfelelője a halászati móddal együtt, vö. orosz *séza*, ukrán *siža* 'halászóeszköz, fonott halkosár' (KNIEZSA 1955: 494). KNIEZSA egy feltételezett óoroszl **sédža* alakból indul ki (KNIEZSA 1955: 494), ami az ósszláv 'ülés' jelentésű **sédja* folytatása (TESz., vö. még BELÉNYESY 1953: 156, EWUng. 1405). A TESz. és az EWUng. szerint az elnevezés onnan ered, hogy a halász a rekeszték kapuja fölé rendszerint ülőalkalmatosságot készít magának (TESz. 1: 415, EWUng. 1405). A TESz. és az EWUng. a közvetlen átadó nyelvet illetően a keleti szláv nyelveken kívül a szerbhorvát vagy a szlovák nyelvekből való származás lehetőségét is felveti. A mai szláv nyelvekben ŠMILAUER szerint azonban helynév-alkotó elemként nem jelentkezik a lexéma (1970).

NÉMETH GYULA ezen kívül a belső keletkezést is elfogadhatónak tartja, elképzelését azonban nem fejti ki bővebben (1937: 140), ezért felvetése nem meggyőző. HERMAN OTTÓ angol, német és francia megfelelőikkel hozza párhuzamba a magyar *szégye ~ cége* szót (1887: 151). A németben valóban megvan a népnyelvi 'halfogó rekeszték, cége, vejsze' jelentésű *seese* szó, ez azonban feltehetően csak arra mutat, hogy a Balti-tenger melléki szlávok nyelvében is jelen lehetett ez a lexéma (TESz.).

2. A *szégye ~ cége* elsődleges jelentése minden bizonnyal 'erős husángokból álló, kerítészerű halfogó rekeszték' volt (GOMBOCZ 1907: 154, KNIEZSA 1955: 494, MTsz. 219, TESz.).

⁶ A *varsa* etimológiájához lásd még ASBÓTH 1893: 97, MELICH SzlJsz. I/1: 176, TESz. 3: 1094, SZARVAS 1882: 565, BÁRCZI 1941: 332–3, KNIEZSA 1955: 550, ZAICZ 2006: 901.

1: 415), s ez a jelentése a mai nyelvben is él (vö. ÉKsz. 170, ÚMTsz. 1: 672). A *cége* a rekesztésnek olyan módja, ami miatt a hal kénytelen az átjárást egy ponton megkísérelni, de éppen azon a ponton van elhelyezve a háló vagy a varsa, amely a halat zsákmányul ejti (HERMAN 1887: 83, PAIS 1958: 185) (lásd a 6. ábrát). Mivel helyhez kötött halfogó rekeszték volt, így a vejszéhez hasonlóan királyi adomány tárgyát képezte (HERMAN 1887: 152).

6. ábra. Szégye ~ cége. (Forrás: HERMAN 1887: 152.)

Helyhez kötött voltából fakadóan azonban már igen korán kialakulhatott 'halászó hely' jelentése is, amit latin szövegkörnyezetükkel a következő példák igazolnak: 1257: *Duas piscaturas que Seege vocantur* 'két halászó hely, amit *Seege*-nek neveznek' (OkI Sz. 898), 1334: *Quidam locus clausure piscium vulgo Seege vocatus* 'néhány halfogó hely, amit közönségesen *Seege*-nek neveznek' (OkI Sz. 898), 1421: *Piscationum que zege dictarum* 'halászó hely, amit *zege*-nek mondanak' (OkI Sz. 898).

3.1. A szégye ~ cége hangtörténete — mint azt korábban kifejtettem — szorosan összefügg a szó eredetével. A török származás mellett állást foglalók többnyire abból indulnak ki, hogy a szó elsődleges hangalakja a magyarban a *cége* volt (vö. pl. PAIS 1958: 185–6, GOMBOCZ 1912: 62), a szláv származást elfogadók viszont a *szégye* alakváltozatot tartják elsődlegesnek (TESz. 1: 415).

A *cége* elsődleges alak esetén egyrészt a *c > sz*, másrészt a *g > gy* változást kell magyaráznunk. A *c > sz* dezaffrikáció nem túl gyakori jelenség (a fordított irányú folyamat, az *sz > c* affrikáció jóval tipikusabb, vö. E. ABAFFY 2005: 313), de kétséggel jelentkezik az olyan névalakulásokban, mint például *Lacló > László*, szl. *Vraclav > Boroszló* (BÁRCZI 1967: 123–4, GOMBOCZ 1907: 154). DEME LÁSZLÓ szerint a *g > gy* változás sem egyedülálló jelenség,

ugyanazt figyelhetjük meg a *gyógyít* szó esetében is (< *gyógít* < *jógít*) (1942: 114, vö. BÁRCZI 1967: 123, E. ABAFFY 2005: 306–7), noha a palatalizáció elsősorban a *d* hangot érintve eredményez *gy*-t. A *cége* elsődleges voltát és belőle a *szégye* variáns másodlagos létrejöttét hangtörténeti szempontból tehát kizárni nem lehet, noha az itt felvetődő változási folyamatok kétségkívül periférikus jelenségek a magyar nyelvtörténetben.

A *cége* elsődlegességét ugyanakkor más körülmények feltétlenül megkérdőjelezzik. KNEIÉZSA szerint a *cége* forma például majd csak 1559-ben mutatható ki első előfordulásként (1955: 494). S valóban, Árpád-kori adatainkban mindössze egy — vélhetően hamis — oklevélben fordul elő a *cége* változat *c*-vel írva, a Borsod vármegyei Palkonya határában említett halászó hely esetében: +?1292: *Cegefuka*, pisc. (Gy. 1: 799). A *g* betű hangértéke a korai ómagyar korban *g* és *gy* egyaránt lehet, így ez nem releváns ebben a kérdésben (vö. KOROMPAY 2003: 283, 290). Kétkedésre adhatnak okot azonban a *z*-vel írott változatok is, mert bár a *z* betű a korai ómagyar korban leggyakrabban az *sz* és a *z* hang jeleként áll (vö. KOROMPAY 2003: 291), olykor előfordulhat *c* hangértékben is. Így például a zobori apátság két 12. századi oklevelében a *z* betű a leggyakoribb jele a *c* hangnak (vö. KNEIÉZSA 1952: 19, 25, 27, 42, 67, BÁRCZI 1958b: 115), II. Endre korára — vagyis a 12. század végétől — viszont a *c* hang jelei már általában a *c* és a *ch* (KNEIÉZSA 1952: 29, 31, 42). Minthogy azonban a *szégye* legkorábbi (igen bizonytalan) előfordulása is csak az 1211. évi Tihanyi összeírásból való, nincs okunk feltételezni, hogy a *z*-vel írott változatok némelyike mögött a *cége* hangalak rejlik. Ráadásul a *Cége foka* névben az előtag nem is feltétlenül a 'halászó hely' jelentésű *cége*, a helynév szerkezete ugyanis sokkal inkább azt valószínűsíti, hogy személynévről (vagy belőle alakult helynévről) van esetében szó. FEHÉRTÓI KATALIN az Árpád-kori személynév-tárban más személynévi *Cege* előfordulások között szerepelteti is ezt az oklevélrészletet jelölve annak személynévi előtagként való azonosítását (ÁSz. 181).

A *szégye* kiinduló alak esetében a hangváltozásokat is megnyugtatóbban tudjuk követni. A 16. századtól kezdve számos példában (és különböző hangtani helyzetben) előfordul az *sz* > *c* affrikáció, például *baraszk* > *barack*, szl. *svekla* > m. *cékla*, szl. *kosorb* > *kacor*; a helynevek köréből: *Szobol* > *Cabaj*, *Szák* > *Cák* (BÁRCZI 1967: 123, MELICH 1915: 38, KISS L. 1995b: 5, FAZAKAS 2008: 20), a mai magyar nyelvben pedig szórványosan igazolható a *gy* > *g* változás is (például *egyenes* > *igenyes*) (KNEIÉZSA 1955: 494–5).

A *szégye* magyar hangsor óorosz **sędža* formából való magyarázata sem problematikus: az óorosz *-dž* hangot a magyarság változatlan formában vehette át, amelyből később *-gy* fejlődött (KNEIÉZSA 1955: 495), a magánhangzó-változás mögött pedig vélhetően az átvételkor (adaptációs okok miatt) megvalósuló hangrendi kiegyenlítődés áll.

3.2. Ahogyan a *vejsze* esetében, úgy a *szégye* ~ *cége* kapcsán is előfordul, hogy más földrajzi köznévvvel keveredik az etimológiai és nyelvtörténeti szótárakban. A TESz. által például a *szégye* első előfordulásaként idézett adat az OklSz.-ban a *szeg* szócikkében szerepel: 1211: *Zegge* (TESz. 1: 415, OklSz. 898). A Tihanyi összeírás szórványát illetően egyet kell értenünk PAIS DEZSŐVEL abban, hogy annak *szégye* olvasata korántsem egyértelmű, annál is inkább, mivel az oklevélben a *Zegthelegu* szórvánnyal együtt szerepel: In loco qui dicitur *Zegge* et *Zegthelegu* 'a helynek, amit *Zegge*-nek és *Zegthelegu*-nek neveznek' (OklSz. 898), ami pedig sokkal inkább a *szeg* olvasatot támogatja (PAIS 1958: 185–6), ahogyan az is, hogy más előfordulásaiban a *szégye* ~ *cége* lexéma ilyen írásformában nem, legfeljebb *zege* alakban szerepel: például 1399/1400: *zege*, clausuras piscium (OklSz. 898), 1343: *zege*, piscium clausuras (OklSz. 898), 1323: *zege*, claus. (Gy. 1: 799).

4. A *szégye* ~ *cége* az oklevélekben leggyakrabban önállóan jelenik meg. Ilyenkor — más földrajzi köznevekhez hasonlóan — a *szégye* ~ *cége* kapcsán is nehéz döntést hoznunk annak köznévi, illetőleg tulajdonnévi jellegéről. A latin szövegekörnyezet számnevei és a 'néhány' névmás alapján például biztosan nem tulajdonnevek a következő előfordulások: 1257: *Duas piscaturas que Seege vocantur* 'két halászó hely, amit *Seege*-nek neveznek' (OklSz. 898), 1493: *tres clausuras vsonum wlgo Zeegye* 'három vizafogó, közönségesen *Zeegye*' (OklSz. 898), 1348: *vnam obicem que wlgo zeke vocatur* 'egy torlasz, akadály, amit közönségesen *zeke*-nek hívnak' (KMHsz. 1: 252), 1334: *Quidam locus clausure piscium vulgo Seege vocatus* 'néhány halfogó hely, amit közönségesen *Seege*-nek neveznek' (OklSz. 898).

A latin szövegbeillesztés alapján vizsgálódva egynémely látszólag kétrészes, *-szégye* utótagú helynév összetett volta, sőt tulajdonnévi megítélése is kérdésessé válik: 1261/271: *2 clausuris Ticie zege vocatis* (Gy. 3: 41, 121). Az adat kétrészes helynévi voltát eleve kétségesé teszi, hogy abban a *Tisza* latinul áll, márpedig a kétrészes nevek elemeként a *Tisza* és a *Duna* rendszerint magyar nyelven szerepel, például: 1299/1369/1590: *Tizakeo* (Gy. 2: 102, 134, 168), 1338/1439: *Dunahegy* ~ *Adunahegh* (Gy. 1: 719, 720), [1322 u.]: *Hold duna* (Gy. 1: 710), 1487: *Thyzahegh* (OklSz. 988), 1075/+1124/+1217: *Kustiza* (Gy. 1: 891). Az előfordulás a latin fordítás alapján — 'a Tisza két halfogó rekesztéke, amit *zege*-nek neveznek' — nemcsak, hogy nem *Tisza-szégye*-ként értelmezhető, de még csak nem is tulajdonnévi szerepben áll a *szégye* eleme. Ez alapján érdemes alaposabban megvizsgálnunk a más helyen is — így a Tiszapüspöki és Kürt határában — előforduló *Tisza-szégye* neveket is: 1261/1271: *clausura Ticie zege vocata* (Gy. 3: 128), 1261/1271: *clausura Tycie zege vocata* (Gy. 1: 784). Elgondolkodtató, hogy talán ezeknek az adatoknak az esetében sem a 'halfogó rekeszték, amit *Ticie zege* ~ *Tycie zege*-nek neveznek' fordítás a helytálló, hanem a *Tisza* latin *Ticia* alakjának genitívuszával a 'Tisza halfogó rekesztéke, amit *zege*-nek neveznek' a megfelelő értelme-

zése az idézett szövegrészeknek. A *Tisza* latin megfelelőinek *-e* végű változatairól a témával kapcsolatos szakirodalom nem képvisel egységes álláspontot. ORTVAY és MELICH szerint például ezek az alakok nominatívuszi formák is lehetnek (MELICH 1925–1929: 64–5, ORTVAY 1882: 268), BENKŐ LORÁND szerint azonban a latin földrajzi köznévvél a latinított vagy latin nyelvű magyar tulajdonnév genitívuszi formában is megjelenhet (BENKŐ 1998: 89, vö. még HOFFMANN 2004: 49, SZŐKE 2012b).

Az előtagként megjelenő *szégye* ~ *cége* kapcsán egy helynévben (*Cége foka*) már korábban felvettem, hogy ott valószínűleg nem a halászó eszköz neve szerepel, hanem személynév. Az OklSz.-ban *Szégye kertje*-ként szereplő helynév (1285: *Scegekerthe*, OklSz. 898) ugyancsak gyanúra adhat okot ebből a szempontból. FEHÉRTÓI KATALIN szerint a név előtagja személynév (ÁSz. 841), KÁZMÉR MIKLÓS pedig ugyancsak felveszi a régi magyar családnevek között a *Szege* nevet (RMCsSz. 979). Emellett az idézett szövegrészlet is valóban meggyőzően tanúskodik a szórvány személynévi jellegéről: 1285/1285: terram [*Scegekerthe*] ... assignavimus sub eisdem metis ... in quibus per ipsum Scege ... limitata fuerat 'kijelöltük a *Scegekerthe* földet ugyanazon határok alatt, amelyeket maga Scege körülhatárolt'.

5. A *szégye* ~ *cége* területi elterjedtségét tekintve azt állapíthatjuk meg, hogy ez a lexéma — a *vejszé*-től és a *tanyá*-tól eltérően — elsősorban a Tiszán,⁷ illetve annak árterületén fordul elő viszonylagos gyakorisággal.

7. ábra. A *szégye* ~ *cége* területi elterjedtsége a korai ómagyar korban.

⁷ Az egyetlen olyan adat, amelyet a Duna mentén, Lak határában említenek, latin szövegekörnyezete alapján nem vonható egyértelműen a *szégye* adatai közé: 1348: vnam obicem que wigo zeke vocatur (KMHsz. 1: 252, vö. obiex 'töltés, gát, torlasz, akadály').

4. Összegzés

A 'halászó hely'-et jelentő földrajzi köznevek Árpád-kori oklevelekben való megjelenését tekintve az alábbi tanulságokat fogalmazhatjuk meg.

Az eddigi vizsgálatok alapján a *vejsz(e)* etimológiáját leginkább finnugor oldalról erősíthetjük meg. A *vessző* szóval való esetleges egyeztetése azonban hangtani szempontból némileg bizonytalannak tűnik. A *tanya* és a *szégye* eredete kapcsán már nagyobb biztonsággal nyilatkozhatunk: a korábbi kutatásokkal egybehangzóan az érvek mérlegelése nyomán is a két szó óorosz származása látszik a leginkább valószínűnek. Ezek mellett az óorosz eredetű szókincsréteghez sorolhatjuk a *varsa* halászó eszközt is, ami további támogató érv lehet az előbbieknél származtatása mellett: közismert tény ugyanis, hogy a rokon jelentésű, funkciójú szavak gyakran ugyanabból a nyelvből erednek.

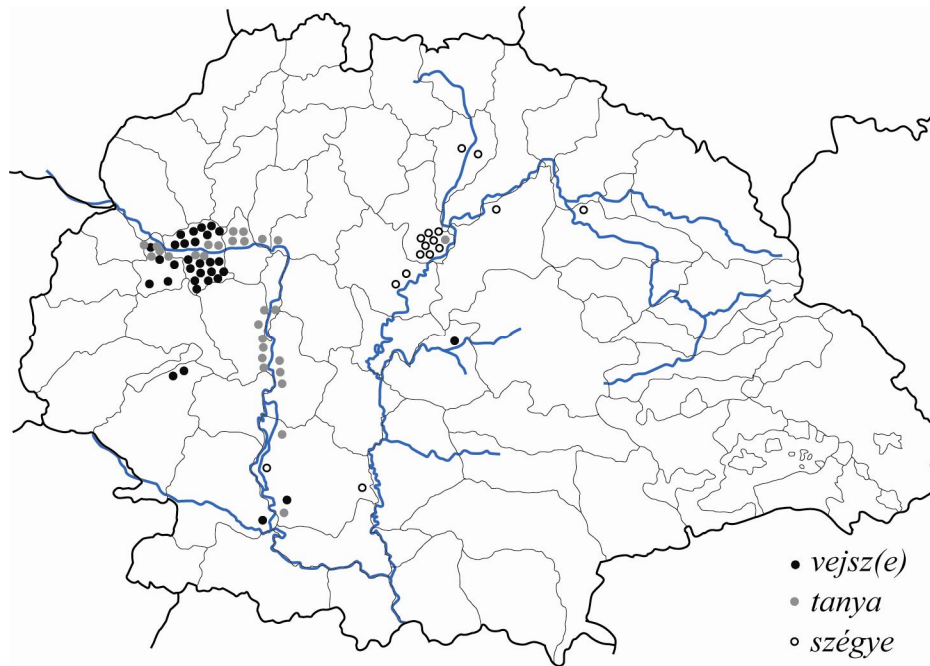
A 'halászó hely'-et jelentő földrajzi köznevek a korai ómagyar kori oklevelekben igen gyakran közsóként adathatók, amit elsősorban a latin szövegekörnyezet alapján különíthetünk el — hol biztosabban, hol bizonytalanabban — a tulajdonnévi előfordulásoktól. A *vejsze* és a *szégye* gyakori közsói megjelenését feltehetően azzal magyarázhatjuk, hogy királyi adományozás tárgyát képezhették csakúgy, mint a *varsa* halászó eszköz. A *tanya* földrajzi köznévi kapcsán azonban (minthogy a *tanya* nem volt királyi adomány tárgya) az is világossá válik, hogy a köznévi előfordulások gyakoriságát minden bizonnyal az is magyarázza, hogy ezeknek a halászó eszközöknek igen korán kialakult a 'halászó hely' jelentésük is.

A *vejsz(e)*, a *tanya* és a *szégye* ~ *cége* éppen 'halászó hely' jelentésük révén helynevek alkotóelemeként szintén fellelhetők az oklevelekben. A *vejsz(é)*-t legáltalánosabban a személynév + *vejsze* típusú, jelölt birtokos jelzős szerkezetű nevekben találjuk meg. Az esetleg összetett helynévként is azonosítható *Vejsze-hely* és *Iker-vejsze* előfordulások kapcsán viszont azt láttuk, hogy azok a latin szövegekörnyezet és a későbbi halászati szókincs tanúsága alapján feltehetően inkább közsói összetételek (*ikervejsze*, *vejszehely*), vagy belőlük alakult egyrészes helynevek lehetnek (*Vejszehely*, *Ikervejsze*). A *szégye* ~ *cége* helynevekbeli sátusát a latin szövegekörnyezet tüzetesebb vizsgálata révén nemegyszer szintén újraértékelhettük.

A *vejsz(e)* hangalakja és helyesírási sajátosságait illetően egyfelől a *víz* és a *vész* földrajzi köznevektől való elkülönítése okozhat problémát. Néhány esetben feltehetően a *vejszé*-hez vonhatunk ugyan adatokat, de az azonosítás további alapos filológiai munkát igényel. Abban a kérdésben, hogy vajon a *vejsz* vagy a *vejsze* forma lehetett-e az elsődleges, határozottabban foglalkozhatunk állást. A *vejsz* nominatívuszi jellegét bizonyítja, hogy az önállóan előforduló alakok döntően *vejsz* formát mutatnak, s a *vejsze* csak a személynév vagy személyt jelölő köznévi + *vejsze* jellegű birtokos jelzős szerkezetű nevekben jelenik meg. Az összetett közsói

vejszhely ugyancsak az *-e* nélküli elsődleges alakot támogatja. A szó *varsá*-val való etimológiai egyeztetése jelen ismereteink alapján nem valószínűsíthető, még akkor sem, ha a *varsá*-nak többféle palatális változatát is adathozhatjuk a régiségben csakúgy, mint a mai nyelvjárásokban, illetve a *vejszé*-re jellemző *vejszhely* összetételhez hasonló *versehely* (> *versely*) formában is jelentkezik nyelvjárásainkban. Néprajzi, tárgy történeti ismereteket is alapul véve azt állapíthatjuk meg, hogy a két lexéma a kezdetektől fogva más-más halászóeszközre utalt. A *szégye* ~ *cége* kapcsán a *vejsz(é)*-hez hasonlóan ugyancsak felmerülhet a szó más földrajzi köznévvvel való keveredése: ebben a kérdésben az adat oklevélbeli tágabb szöveggörnyezete jöhet a segítségünkre.

A *vejsze*, a *tanya* és a *szégye* területi elterjedtsége a korai ómagyar korban határozott megszlást mutat. A *vejsze* leginkább az északnyugati területeken, egészen pontosan Győr és Komárom vármegyék területén adathozható feltűnő gazdagsággal, míg a *tanya* a Duna vonalán (azt végigkísérve) jelentkezik, a *szégye* ~ *cége* pedig elsősorban a Tiszán, illetve annak árterületén lévő halászó helyeket jelölhette meg. Mint azt korábban részletesen kifejtettem, ezek a szavak már a honfoglalás előtt részei voltak nyelvünknek (a *vejsz(e)* ősi, a *tanya* és a *szégye* szláv jövevényelemként). A korai ómagyar kori területi elterjedésük pedig arra utalhat, hogy ezeknek a lexémáknak a használata már az ősmagyarság körében sem lehetett általános, sokkal inkább a magyar nyelvű népesség egyes csoportjaira kiterjedő. Ez a Kárpát-medencebeli megtelepedés után feltehetően határozott földrajzi különbségekben mutatkozott meg, azaz e szavak tájszóként viselkedhettek.

8. ábra. *A vejsz(e), a tanya és a szégye ~ cége földrajzi köznevek területi elterjedtsége a korai ómagyar korban.*

Munkám során a korai ómagyar kori földrajzi köznevek rendszerének leírását tűztem ki célul, valamint a jelenkori vizsgálatok tapasztalataiból kiindulva az említett időszak változási folyamatainak s az azokat befolyásoló tényezőknek a feltárására törekedtem. Mindeközben a jelenkori földrajzi köznévi állomány összetétele kapcsán is több megállapítást tehettem. Minthogy a földrajzi köznevek korai adatolhatóságuk és lokalizálhatóságuk révén a szóföldrajzi vizsgálatokra is kitűnő alapul szolgálnak, a kutatás elméleti és módszertani hozadéka más szócsoportok területi viszonyainak a hasonló jellegű feldolgozásában is segítséget nyújthat.

A földrajzi köznévi állomány feldolgozásának következő — immáron dolgozatomon túlmutató — fázisát azok jelenkori és történeti etimológiai szótárának elkészítése jelentheti: egy ilyen kézikönyv ugyanis a földrajzi köznevek kutatását számos területen előremozdíthatja. Emellett persze a helynevek (régii és mai) gyűjteményei s azok etimológiai szótárai szintén további eredményekre vezethetnek a témakör újabb részleteinek és összefüggéseinek megismerésében.

Irodalom

- E. ABAFFY ERZSÉBET (2003), Hangtörténet. In: *Magyar nyelvtörténet*. Szerk. KISS JENŐ–PUSZTAI FERENC. Budapest. 106–28.
- ÁBRAHÁM IMRE (1991), Nyúl község nyelvkincse. *MNyTK*. 195. sz. Budapest.
- ÁGOSTON MIHÁLY (1984), *A földrajzi nevek írásmódja*. Újvidék.
- ALAPY GYULA (1994), *A csallóközi halászat története*. Pozsony.
- ANDRÁSFALVI BERTALAN (1970), A *fok* és jelentősége régi vízgazdálkodásunkban. *NytudÉrt*. 70: 224–8.
- ÁRVAY JÓZSEF (1941), A térszíni formák nevei a barcasági Hétfalu helyneveiben. *MNny*. 3: 39–56.
- ÁRVAY JÓZSEF (1942), A térszíni formák nevei Kalotaszegen. *MNny*. 4: 3–50.
- ASBÓTH OSZKÁR (1893), *A szláv szók a magyar nyelvben*. Budapest.
- ÁSZ. = FEHÉRTÓI KATALIN (2004), *Árpád-kori személynévtár. (1000–1301)*. Budapest.
- ÁÚO. = *Árpád-kori új okmánytár I–XII*. Szerk. WENZEL GUSZTÁV. Pest–Budapest, 1860–1874.
- BÁBA BARBARA (2007), *Szláv eredetű faneveinkről*. Szakdolgozat. Kézirat. Debrecen.
- BÁBA BARBARA (2008), A fanevet tartalmazó helynevek morfológiai szempontú vizsgálata. In: *Név és valóság. A VI. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai*. Szerk. BÖLCSKEI ANDREA–N. CSÁSZI ILDIKÓ. Budapest. 53–9.
- BÁBA BARBARA (2009), Néhány lehetőség és módszer a földrajzi köznevek jelentésföldrajzi vizsgálatában. In: *Helynévtörténeti Tanulmányok 4*. Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen. 73–83.
- BÁBA BARBARA (2010), Földrajzi köznévi fogalmak megnevezési rendszerének tagoltsága a romániai magyar nyelvjárásokban. In: *Helynévtörténeti Tanulmányok 5*. Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen. 235–44.
- BÁBA BARBARA (2011), Puszta földrajzi köznevek helynévalkotó szerepe az ómagyar korban. – A jelentéshasadás. In: *Helynévtörténeti Tanulmányok 6*. Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen. 121–31.
- BÁBA BARBARA (2012a), A magyar tulajdonnevek viselkedése nyelvi interdiszciplínák tükrében. In: *Alkalmazott Nyelvtudomány*. Szerk. NAVRACSICS JUDIT–LENGYEL ZSOLT. Megjelenés alatt.

- BÁBA BARBARA (2012b), Fanevek helynévformáns szerepe a korai ómagyar korban. In: *Helynévtörténeti Tanulmányok 7.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen. 69–75.
- BÁBA BARBARA (2012c), A földrajzi köznévfogalom. In: *Helynévtörténeti Tanulmányok 8.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen. 121–31.
- BÁBA BARBARA (2012d), A földrajzi köznevek etimológiai és kronológiai rétegződése. In: *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei VII.* Szerk. BAKRÓ-NAGY MARIANNE–FORGÁCS TAMÁS. Szeged. Megjelenés alatt.
- BÁBA BARBARA (2013), Vejsz(e). In: *Helynévtörténeti Tanulmányok 9.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen. Megjelenés alatt.
- BACHÁT LÁSZLÓ (1981), A tulajdonnév mint mondatrész. *NÉ.* 6: 50–5.
- BAKOS FERENC (1982), *A magyar szókészlet román elemeinek története.* Budapest.
- BAKOS JÓZSEF (1970), A szög köznévfogalom alak- és jelentésváltozatai hely- és személyneveinkben. *NyudÉrt.* 70: 50–5.
- BALASSA IVÁN (1970), Földrajzi neveink és a földhasználati módok. *NyudÉrt.* 70: 209–13.
- BALASSA IVÁN (1973), A legeltetés három műszava: *avas, avar, havas.* *MNy.* 69: 296–305.
- BALASSA IVÁN–KOVÁTS DÁNIEL (1997), *Sárospatak határának helynevei.* Sárospatak.
- BALÁZS JÁNOS (1989), A latin a Duna-tájon. In: *Nyelvünk a Duna-tájon.* Szerk. BALÁZS JÁNOS. Budapest. 95–140.
- BALECZKY EMIL–HOLLÓS ATTILA (1987), *Ószláv nyelv.* 3. kiadás. Budapest.
- Ball. = BALLAGI MÓR, *A magyar nyelv teljes szótára I–II.* Budapest, 1867–1872.
- BALOGH LAJOS (1997), A földrajzi köznevekről. In: *Szavak — nevek — szótárak. Írások Kiss Lajos 75. születésnapjára.* Szerk. KISS GÁBOR–ZAICZ GÁBOR. Budapest. Budapest. 36–9.
- BALOGH LÁSZLÓ (1972a), A hát bázisnévfogalom jelentése Szamoszeg földrajzinévfogalmában: *Nyr.* 96: 469–70.
- BALOGH LÁSZLÓ (1972b), Dülő. *MNy.* 68: 455–6.
- BAŃCZEROWSKI JANUSZ (1996), A valóság nyelvi kategorizálásáról. *Nyr.* 120: 64–70.
- BAŃCZEROWSKI JANUSZ (1999), A kognitív nyelvészet alapelvei. *Nyr.* 123: 78–87.
- BAŃCZEROWSKI JANUSZ (2000), A kategorizáció és a jelentés a kognitív nyelvelméletben. *MNy.* 96: 35–44.
- BARABÁS ANDRÁS–KÁLMÁN C. GYÖRGY–NÁDASDY ÁDÁM (1977), Van-e a magyarban tulajdonnévfogalom? *NyK.* 79: 135–55.
- BÁRCZI GÉZA (1941), *Magyar szófajta szótár.* Budapest.
- BÁRCZI GÉZA (1947), A történeti nyelvjáráskutatás. *MNy.* 43: 81–91.

- BÁRCZI GÉZA (1951), *A Tihanyi apátság alapítólevele mint nyelvi emlék*. Nyelvészeti tanulmányok 1. Budapest.
- BÁRCZI GÉZA (1956), Anyanyelvünk magyarsága. *Nyr.* 80: 1–14.
- BÁRCZI GÉZA (1958a), *A magyar szókincs eredete*. Második, bővített kiadás. Budapest.
- BÁRCZI GÉZA (1958b), *Magyar hangtörténet*. 2. kiadás. Budapest.
- BÁRCZI GÉZA (1966), *A magyar nyelv életrajza*. 2. kiadás. Budapest.
- BÁRCZI GÉZA (1967), Hangtörténet. In: BÁRCZI GÉZA–BENKŐ LORÁND–BERRÁR JOLÁN, *A magyar nyelv története*. Budapest. 95–180.
- BARTAL ANTAL (1901), *Glossarium mediae et infimae latinitatis regni Hungariae*. Budapest.
- BÁRTH M. JÁNOS (2010), *Székelyföldi történeti helynevek nyelvi elemzése. Névöldrajzi vizsgálatok Szabó T. Attila Erdélyi Helynévtörténeti Adattárában*. Doktori értekezés. Kézirat. Budapest.
- BEKE ÖDÖN (1919), Vejsze. In: Szómagyarázatok. *Nyr.* 48: 13.
- BELÉNYESY MÁRTA (1953), A halászat a XIV. században. *Ethn.* 44: 148–65.
- BENKŐ LORÁND (1947a), *A Nyárádmente földrajzinevei*. MNyTK. 74. sz. Budapest.
- BENKŐ LORÁND (1947b), Két térszínformanév. Ropó. Kotyor, gulyor. — Szófejtések. *MNy.* 43: 27–32.
- BENKŐ LORÁND (1950), -ka, -ke képzős helységneveink kérdéséhez. *MNy.* 46: 143–5.
- BENKŐ LORÁND (1957), *Magyar nyelvjárástörténet*. Budapest.
- BENKŐ LORÁND (1962), Adatok a magyar szókincs szerkezetének változásához. *NyK.* 64: 115–36.
- BENKŐ LORÁND (1993), Néhány víznevünk – és az Árpád-kori székelyek. *NE.* 15: 50–6.
- BENKŐ LORÁND (1996), Anonymus élő nyelvi forrásai. In: *A honfoglaláskor írott forrásai*. Szerk. KOVÁCS LÁSZLÓ–VESZPRÉMY LÁSZLÓ. Budapest. 221–47.
- BENKŐ LORÁND (1998), *Név és történelem: tanulmányok az Árpád-korról*. Budapest.
- BENKŐ LORÁND (2002), *Az ómagyar nyelv tanúságtétele. Perijítás Dél-Erdély Árpád-kori korai történetéről*. Budapest.
- BENKŐ LORÁND (2004), Az ómagyar kori -j, -aj/-ej helységnévképző. *MNy.* 100: 406–19.
- BÉNYEI ÁGNES (2012), *Helynévképzés a magyarban*. Debrecen.
- BÉNYEI ÁGNES–PETHŐ GERGELY (1998), *Az Árpád-kori Győr vármegye településneveinek nyelvészeti elemzése*. Debrecen.
- BERECZKI GÁBOR (1964), Etimológiai megjegyzések. *NyK.* 66: 117–21.
- BFNA. = *Báczstopolya és környéke földrajzi neveinek adattára*. Szerk. PENAVIN OLGA–MATIJEVICS LAJOS–MIRNICS JÚLIA. Újvidék, 1975.

- BÍRÓ FERENC (1997a), Helynévalkotó vízrajzi köznevek a Körösök vidékén. *MNyj.* 34: 93–114.
- BÍRÓ FERENC (1997b), Dülők és dülőnevek a Körösök vidékén. *MNyTK.* 209: 448–54.
- BMFN. = *Baranya megye földrajzi nevei*. Szerk. PESTI JÁNOS. Pécs, 1982.
- BOKOR JÓZSEF (1995), *Regionális lexikológiai vizsgálatok a nyugati magyar nyelvterületen*. MNyTK. 203. sz. Budapest.
- BTsz. = *Büssüi tájszótár*. Szerk. VÁRKONYI IMRE. Budapest, 1988.
- CzF. = CZUCZOR GERGELY–FOGARASI JÁNOS, *A magyar nyelv szótára*. Pest, [később] Budapest, 1872–1874.
- CSÁNKI = CSÁNKI DEZSŐ, *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában*. I–III., V. Budapest, 1890–1913.
- CSEH ANNA (2009), *Kerek-erdő. A kerek szó helyneveinkben*. Szakdolgozat. Kézirat. Debrecen.
- CSERESNYÉSI LÁSZLÓ (2009), Poliszémia és jelentéskiterjesztés. Az elveszett kontextus nyomában. *MNyj.* 47: 5–20.
- CsJFN. = KÁLNÁSI ÁRPÁD–SEBESTYÉN ÁRPÁD, *A Csengeri járás földrajzi nevei*. Debrecen, 1993.
- CSÖRE PÁL (1968), *Harasztfa, haraszt erdő*. *MNy.* 64: 334–7.
- CSÜRY BÁLINT (1929), *Érintkezésen alapuló névátvitel*. *AkNyÉrt.* 24. Budapest.
- DALLOS NÁNDOR–PESTI JÁNOS (1999), *Hosszúhetényi szótár*. Hosszúhetény.
- DEME LÁSZLÓ (1942), A k > ty, g > gy és gy > g változások. *MNy.* 38: 112–6.
- DEME LÁSZLÓ–IMRE SAMU (1975), *A magyar nyelvjárások atlaszának elméleti-módszertani kérdései*. Budapest.
- DHA. = *Diplomata Hungariae Antiquissima I*. Szerk. GYÖRFFY GYÖRGY. Budapest, 1992.
- DITRÓI ESZTER (2009), *Névrendszerek modellalapú vizsgálata*. Szakdolgozat. Kézirat. Debrecen.
- ÉKsz. = *Magyar értelmező kéziszótár*. Szerk. JUHÁSZ JÓZSEF–SZŐKE ISTVÁN–O. NAGY GÁBOR–KOVALOVSKY MIKLÓS. Budapest, 1972.
- ÉrtSz. = *A magyar nyelv értelmező szótára I–VII*. Főszerk. BÁRCZI GÉZA–ORSZÁGH LÁSZLÓ. Budapest, 1959–1962.
- EWUng. = *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen I–II*. Főszerk. BENKŐ LORÁND. Budapest, 1993–1995.
- F. = *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis I–XI*. Studio et opera GEORGII FEJÉR. Budae, 1829–1844.

- FÁBIÁN PÁL–FÖLDI ERVIN–HÖNYI EDE (1998), *A földrajzi nevek helyesírása*. Budapest.
- FARKAS TAMÁS (2009), Családnévrendszer, névhasználat, névváltozás nyelvi-kulturális kontaktushelyzetben. *NÉ.* 31: 27–46.
- FAZAKAS EMESE (2003), Új utak a történeti anyagok feldolgozásában. In: *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei III. Magyar és finnugor jelentéstörténet*. Szerk. BÜKY LÁSZLÓ–FORGÁCS TAMÁS. Szeged. 15–22.
- FAZAKAS EMESE (2007), *A fel, le és alá igekötők használati köre a kései ómagyar kortól napjainkig*. Erdélyi Tudományos Füzetek 260. Kolozsvár.
- FAZAKAS EMESE (2008), *A magyar nyelv kis történeti nyelvtana*. Kolozsvár.
- FEHÉR KRISZTINA (2002), A ragadványnevek lexikális szerkezetéről. *MNyj.* 40: 75–85.
- FEHÉR KRISZTINA (2011), A szó(jelentés) ontogenezise. *Argumentum* 7: 48–58.
- FEKETE PÉTER (1991), Földrajzi köznevek és földrajzi jellegű jelzők Tiszaszőlősön. In: *Emlékkönyv Benkő Loránd 70. születésnapjára*. Szerk. HAJDÚ MIHÁLY–KISS JENŐ. Budapest. 167–77.
- FEKETE PÉTER (1996), A kő köznév Felsőtárkány földrajzi neveiben. In: *Ünnepi könyv Domokos Péter tiszteletére*. Szerk. BERECSKI ANDRÁS–KLIMA LÁSZLÓ. Budapest. 89–95.
- FJFN. = KÁLNÁSI ÁRPÁD, *A fehérgyarmati járás földrajzi nevei*. Debrecen, 1984.
- FNESz. = KISS LAJOS, *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Negyedik, bővített és javított kiadás. Budapest, 1988.
- FÖLDES LÁSZLÓ (1971), A *telek* 'földterület' jelentéstörténete. *MNy.* 67: 418–31.
- FTsz. = RÁCZ SÁNDOR (1984), *Földeák és környéke tájszótára*. MNyTK. 168. sz. Budapest.
- B. GERGELY PIROSKA (1977), *A kalotaszegi magyar ragadványnevek rendszere*. Bukarest.
- GERSTNER KÁROLY (1995), Vizes helyekre utaló földrajzi nevek a Dunántúlon. *NÉ.* 17: 58–62.
- GOMBOCZ ZOLTÁN (1907), Régi török jövevényszavaink. *MNy.* 3: 153–65.
- GOMBOCZ ZOLTÁN (1912), Török jövevényszavaink hangtanához. *Nyr.* 41: 67–8.
- GOMBOCZ ZOLTÁN (1938), A *ság-ség* képző eredete. In: *Gombocz Zoltán összegyűjtött művei*. Szerk. ZSIRAI MIKLÓS. Budapest.
- GRODZIŃSKI, EUGENIUSZ (1980), Proper Names, common names and singular descriptions. *Onoma* 24: 10–5.
- Gy. = GYÖRFFY GYÖRGY, *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I–IV*. Budapest, 1963–1998.

- GYÖRFFY ERZSÉBET (2008), *Az ér, sár és víz földrajzi köznevek Árpád-kori folyóvízneveinkben*. In: *Helynévtörténeti Tanulmányok 3*. Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen. 121–33.
- GYÖRFFY ERZSÉBET (2011), *Korai ómagyar kori folyóvíznevek*. Debrecen.
- GYÖRFFY ISTVÁN (1992), Halászat. In: *A magyarság néprajza 2. A magyarság tárgyi néprajza*. Szerk. GYÖRFFY ISTVÁN–VISKI KÁROLY. Budapest. 64–106.
- GYÖRI GÁBOR (2005), Univerzális és relativisztikus tendenciák a szemantikai változásban: egy kognitív szemantikai vizsgálódás. *ÁNyT.* 21: 183–206.
- H. = *Hazai Okmánytár I–V*. Kiadják: NAGY IMRE–PAUR IVÁN–RÁTH KÁROLY–VÉGHÉLY DEZSŐ. Győr, 1865–1873. *VI–VIII*. Kiadják IPOLYI ARNOLD–NAGY IMRE–VÉGHÉLY DEZSŐ. Budapest, 1876–1891.
- HA. 1., 2., 3. = HOFFMANN ISTVÁN–RÁCZ ANITA–TÓTH VALÉRIA, *Helynévtörténeti adatok a korai ómagyar korból*. 1. *Abauj–Csongrád vármegye*. Debrecen, 1997. 2. *Doboka–Győr vármegye*. Debrecen, 1999. 3. *Heves–Küküllő vármegye*. Debrecen, 2012.
- HADROVICS LÁSZLÓ (1970), A magyar–délszláv együttélés onomasztikai kérdéseiből. *NytudÉrt.* 70: 235–9.
- HAJDÚ MIHÁLY (1986–1987), A szer helyneveinkben. *NÉ.* 11: 41–8, 12: 55–65.
- HALÁSZ IGNÁC (1888), Magyar elemek az északi szláv nyelvekben. *Nyr.* 17: 495–500.
- HÁRI GYULA (2010), *Név és környezet viszonya a létesítménynevekben*. Budapest.
- HARMATTA JÁNOS (1982), [Köszöntő Bács-Kiskun megye földrajzi névanyagának összegyűjtése alkalmából]. *MND.* 25: 19–23.
- HEFTY GYULA ANDOR (1911), *A térszíni formák nevei a magyar népnyelvben*. NyF. 66. sz. Budapest.
- HEGEDŰS ATTILA (1999), Mi a tulajdonnév? (II.). *NÉ.* 21: 314–7.
- HEGEDŰS ATTILA (2001a), Tulajdonnév-jelentés strukturális szemantikai keretben. In: *Kontrasztív szemantikai kutatások. Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához*. Szerk. GECSŐ TAMÁS. Budapest. 143–7.
- HEGEDŰS ATTILA (2001b), A nyelvjárási lexikológia. In: *Magyar dialektológia*. Szerk. KISS JENŐ. Budapest. 375–96.
- HEGEDŰS ATTILA (2008), Jel és jelentés a földrajzi köznevekben. In: *Jel és jelentés. Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához*. Szerk. GECSŐ TAMÁS–SÁRDI CSILLA. Székesfehérvár.
- HERMAN OTTÓ (1887), *A magyar halászat könyve*. Budapest.
- HHn. = KOVÁTS DÁNIEL, *Az abauji Hegyköz helynevei*. Sátoraljaújhely, 2000.

- HJELMSLEV, LOUIS (1953), *Prolegomena to a Theory of Language*. Baltimore.
- HOFFMANN ISTVÁN (1980), A helynevek jelentéstani vizsgálatához. *MNyj.* 23: 11–22.
- HOFFMANN ISTVÁN (1993), *Helynevek nyelvi elemzése*. Debrecen.
- HOFFMANN ISTVÁN (1997), Név- és nyelvföldrajzi térképlapok az Árpád-korból. In: *Szavak — nevek — szótárak. Írások Kiss Lajos 75. születésnapjára*. Szerk. KISS GÁBOR–ZAICZ GÁBOR. Budapest. 141–54.
- HOFFMANN ISTVÁN (1999), A helynevek rendszerének nyelvi leírásához. *MNyj.* 37: 207–16.
- HOFFMANN ISTVÁN (2000), Földrajzi közneveink szótáráról. In: *Nép — nyelv — társadalom. Végh József emlékezetére*. Szerk. SZABÓ GÉZA–MOLNÁR ZOLTÁN. Szombathely. 63–73.
- HOFFMANN ISTVÁN (2003a), *Magyar helynévkutatás 1958–2002*. Debrecen.
- HOFFMANN ISTVÁN (2003b), Patak. In: *Köszöntő könyv Kiss Jenő 60. születésnapjára*. Szerk. HAJDÚ MIHÁLY–KESZLER BORBÁLA. Budapest. 664–73.
- HOFFMANN ISTVÁN (2004), Az oklevelek helynévi szórványainak nyelvi hátteréről. In: *Helynévtörténeti Tanulmányok 1*. Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen. 9–61.
- HOFFMANN ISTVÁN (2005), Régi helyneveink névadóinak kérdéséhez. *NÉ.* 27: 117–24.
- HOFFMANN ISTVÁN (2007), *A Tihanyi alapítólevél mint helynévtörténeti forrás. Régi magyar helynevek vizsgálatának alapkérdései*. Akadémiai doktori értekezés. Kézirat. Debrecen.
- HOFFMANN ISTVÁN (2010), *A Tihanyi alapítólevél mint helynévtörténeti forrás*. Debrecen.
- HORGOSI ÖDÖN (1989), A szláv *porond* előfordulása földrajzi neveinkben. *MNyTK.* 183: 108–11.
- HORVÁTH KATALIN (1999), Poliszémia és homonímia az etimológiai kutatásban. In: *Poliszémia, homonímia*. Szerk. GECSŐ TAMÁS. Budapest. 91–8.
- HORVÁTH LÁSZLÓ (2000), Etimológiai kategóriák arányai mai elbeszélésekben. *MNy.* 96: 170–81.
- HORVÁTHNÉ KISPÉTER ZSUZSANNA (1997), Földrajzi nevek Jászapáti szántóföldneveiben. *MNyTK.* 209: 466–70.
- HSz. = DALLOS NÁNDOR–PESTI JÁNOS, *Hosszúhetényi szótár*. Hosszúhetény, 1999.
- IMRE SAMU (1981), Egy fogalomkör nyelvjárási megnevezéseinek típusai. *MNy.* 77: 1–20.
- IMRE SAMU (1987), *Nyelvjárási szókészletünk néhány szerkezeti kérdése a magyar nyelvatlasz anyaga alapján*. Budapest.
- INCZEFI GÉZA (1970), *Földrajzi nevek névtudományi vizsgálata (Makó környékének földrajzi nevei alapján)*. Budapest.
- INCZEFI GÉZA (1972), Az elliptikus földrajzi nevekről. *MNy.* 68: 310–5.

- JAKAB LÁSZLÓ (1957), *Telek. MNy.* 4: 81–6.
- JANKÓ JÁNOS (1900), *A magyar halászat eredete*. Budapest–Leipzig.
- JUHÁSZ DEZSŐ (1986), Még egyszer a *bőrhíd*-ről. *NÉ.* 11: 63–73.
- JUHÁSZ DEZSŐ (1993), Névtan és nyelvföldrajz. *MNy.* 89: 72–7.
- JUHÁSZ DEZSŐ (1994), Opponensi vélemény Hoffmann István: A magyar helynevek rendszerének nyelvi elemzése (Egy lehetséges helynévvizsgálati modell) című kandidátusi értekezéséről. *NÉ.* 108–14.
- JUHÁSZ DEZSŐ (2000), Szójelentés és nyelvföldrajz. In: *Lexikális jelentés, aktuális jelentés*. Szerk. GECSÓ TAMÁS. Budapest. 131–41.
- JUHÁSZ DEZSŐ (2001), A jelentéstani mikrorendszerek térbeliségének kérdéséhez. In: *Kontrasztív szemantikai kutatások. Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához XI.* Szerk. GECSÓ TAMÁS. 169–181.
- JUHÁSZ DEZSŐ (2002a), A dialektológia hármass feladata és a nyelvföldrajz. In: *IV. Dialektológiai Szimpozion*. Szerk. SZABÓ GÉZA–MOLNÁR ZOLTÁN–GUTTMANN MIKLÓS. Szombathely. 149–53.
- JUHÁSZ DEZSŐ (2002b), Magyar nyelvjárástörténet és történeti szociolingvisztika: tudomány szemléleti kérdések. In: *Hungarológia és dimenzionális nyelv szemlélet*. Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–JUHÁSZ DEZSŐ–PÉNTÉK JÁNOS. Debrecen–Jyväskylä. 165–172.
- JUHÁSZ DEZSŐ (2006), Adalékok a történeti nyelvföldrajzhoz, In: *A mondat: kaland. Hetven tanulmány Békési Imre 70. születésnapjára*. Szerk. VASS LÁSZLÓ. Szeged. 164–72.
- KÁLMÁN BÉLA (1944), Hany. *MNy.* 40: 110–3.
- KÁLMÁN BÉLA (1966), *Nyelvjárásaink*. Budapest.
- KÁLMÁN BÉLA (1967), Helynévkutatás és szóföldrajz. *NytudÉrt.* 58: 344–50.
- KÁLMÁN BÉLA (1973), *A nevek világa*. Harmadik kiadás. Debrecen.
- KÁLNÁSI ÁRPÁD (1996), *Szatmári helynévtípusok és történeti rétegződésük*. Debrecen.
- KÁROLY SÁNDOR (1970), *Általános és magyar jelentéstan*. Budapest.
- KÁZMÉR MIKLÓS (1949), Beszámoló Zala vármegye keszthelyi járásában végzett földrajzinév-gyűjtésről. *MNy.* 45: 301–6.
- KÁZMÉR MIKLÓS (1957), *Alsó-Szigetköz földrajzi nevei*. MNyTK. 95. sz. Budapest.
- KÁZMÉR MIKLÓS (1970), *A »falu« a magyar helynevekben. XIII–XIX. század*. Budapest.
- KENYHERCZ RÓBERT (2008), Helynévkutatás és hangtörténet avagy a helynevek forrásértéke. In: *Név és valóság. A VI. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai*. Szerk. BÖLCSKEI ANDREA–N. CSÁSZI ILDIKÓ. Budapest. 175–82.

- KIS PÉTER–KÖRMENDI TAMÁS (2006), A garamszentbenedeki apátság alapítólevele (1075).
In: *Írott források az 1050–1116 közötti magyar történelemről*. Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 22. Szerk. MAKK FERENC–THOROCZKAY GÁBOR. Szeged.
- KISS JENŐ (1990), *A mihályi nyelvjárás változásai 1889 és 1989 között*. MNyTK. 190. sz. Budapest.
- KISS LAJOS (1972), A földrajzi köznevek és a földrajzi nevek. *Nyr.* 96: 250–1.
- KISS LAJOS (1987), Földrajzinév- és szófejtő vizsgálatok. *MNy.* 83: 331–45.
- KISS LAJOS (1988), Földrajzinév-magyarázatok. *MNy.* 84: 453–60.
- KISS LAJOS (1989), Az európai névtudomány utóbbi másfél évtizede. *MNyTK.* 183: 18–31.
- KISS LAJOS (1991a), *Mart.* *MNy.* 87: 462–3.
- KISS LAJOS (1991b), Négy helységnév-magyarázat. *Nyr.* 115: 123–5.
- KISS LAJOS (1991c), A középkori *Promontorium Varadiense* magyarul. *MNy.* 87: 327–30.
- KISS LAJOS (1993), Az erdélyi gyógyi feredő és a gyógyfürdő. *Nyr.* 117: 86–9.
- KISS LAJOS (1995a), Kiss Lajos írja [a *Handal*-ról]. *MNy.* 91: 510.
- KISS LAJOS (1995b), Földrajzi neveink nyelvi fejlődése. *NytudÉrt.* 139. sz.
- KIVINIEMI, EERO (1975), *Paikannimien rakennetyypeistä*. Suomi 118: 2. Helsinki.
- KIVINIEMI, EERO (1990), *Perustietoa paikannimistä*. Helsinki.
- KMFN. = Komárom megye földrajzi nevei. Szerk. BALOGH LAJOS–ÖRDÖG FERENC. Budapest, 1985.
- KMHsz. = *Korai magyar helynévszótár 1. Abaúj-Csongrád vármegye*. Szerk. HOFFMANN ISTVÁN. Debrecen, 2005.
- KMTL. = *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*. Főszerk. KRISTÓ GYULA. Budapest, 1994.
- KmTsz. = SZABÓ JÓZSEF–SZ. BOZÓKI MARGIT, *Koppány menti tájszótár*. Szekszárd, 2000.
- KNIEZSA ISTVÁN (1952), *Helyesírásunk története a könyvnyomtatás koráig*. Budapest.
- KNIEZSA ISTVÁN (1953), Tanya. Szó- és szólásmagyarázatok. *MNy.* 49: 198–9.
- KNIEZSA ISTVÁN (1955), *A magyar nyelv szláv jövevényszavai I/1–2*. Budapest.
- KOROMPAY KLÁRA (1981), Az ómagyar személynévrendszer alaktani kérdéseire. In: *Név és társadalom. A III. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai*. Szerk. HAJDÚ MIHÁLY–RÁCZ ENDRE. MNyTK. 160. sz. Budapest. 37–9.
- KOROMPAY KLÁRA (2003), Helyesírás-történet. In: *Magyar nyelvtörténet*. Szerk. KISS JENŐ–PUSZTAI FERENC. Budapest. 281–300.

- KOVÁCS ÉVA (2011), A 800 éves Tihanyi összeírás helynévi szórványainak névrendszertani tanulságairól. In: *Helynévtörténeti Tanulmányok 6.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen. 47–58.
- KOVÁCS HELGA (2012), *Határvédelemre utaló helynévi lexémák a régi magyar nyelvben.* Szakdolgozat. Kézirat. Debrecen.
- KOVÁCS ISTVÁN (1963), Dülő. *MNy.* 59: 469–71.
- KOWALIK-KALETA, ZOFIA (1982), The Plural of Proper Names and Its Semantic Interpretation. *Onoma* 26: 34–44.
- KOVÁTS DÁNIEL (2000), *Az abaúji Hegyköz helynevei.* Sátoraljaújhely.
- KÖVECSÉS ZOLTÁN–BENCZES RÉKA (2010), *Kognitív nyelvészet.* Budapest.
- KRAHE, HANS (1964), *Unsere ältesten Flußnamen.* Wiesbaden.
- KRISTÓ GYULA (2003), *Nem magyar népek a középkori Magyarországon.* Budapest.
- LADÁNYI MÁRIA (2002), Jelentésváltozás és grammatikalizáció — kognitív és szerves nyelvészeti keretben. *MNy.* 98: 407–23.
- LADÁNYI MÁRIA–TOLCSVAI NAGY GÁBOR (2008), Funkcionális nyelvészet. *ÁNyT.* 22: 17–58.
- LENGYEL KLÁRA (2000), Az igenevek. In: *Magyar Grammatika.* Szerk. KESZLER BORBÁLA. 223–45.
- LIGETI LAJOS (1986), *A magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás előtt és az Árpád-korban.* Budapest.
- LIPSKY, Rep. = LIPSKY, JOANNES, *Repertorium locorum obsectorumque in XII. tabulis mappae regnorum Hungariae, Slavoniae, Croatiae, et Confiniorum Militarium magni item principatus Transylvaniae occurrentium. I–II.* Budaë, 1808.
- LŐRINCZE LAJOS (1946), Bérc ~ Börc. *MNy.* 42: 22–6.
- LŐRINCZE LAJOS (1947), *Földrajzineveink élete.* Budapest.
- B. LŐRINCZY ÉVA (1962), *Képző- és névrendszertani vizsgálódások. Az -s ~ -cs képzővel alakult névanyag az ómagyar korban.* NytudÉrt. 33. sz. Budapest.
- LUKÁCS ÁGNES (2001), Szabályok és kivételek: a kettős modell érvényessége a magyarban. In: *A magyar morfológia pszicholingvisztikája.* Szerk. PLÉH CSABA– LUKÁCS ÁGNES. Budapest. 119–52.
- MAÁCSZ ENDRE (1955), *Földrajzi tájszótár.* Budapest.
- MÁRTON GYULA (1972), *A moldvai csángó nyelvjárás román kölcsönszavai.* Bukarest.
- MÁRTON GYULA–PÉNTEK JÁNOS–VÖÖ ISTVÁN (1977), *A magyar nyelvjárások román kölcsönszavai.* Budapest.
- MELICH JÁNOS (1912), *Calepinus latin–magyar szótára.* Budapest.

- MELICH JÁNOS (1915), Tisza. *MNy.* 19: 37–8.
- MELICH JÁNOS (1925), Ómagyar nyelvjárások. *MNy.* 21: 52–3.
- MELICH JÁNOS (1925–1929), *A honfoglaláskori Magyarország*. Budapest.
- MELICH JÁNOS (1926), Régi magyar hatás a tót nyelvre. *MNy.* 22: 110–7.
- MÉSZÁROS GYULA (1910), Baskirföldi tanulmányutam. *Ethn.* 21: 1–8.
- MEZŐ ANDRÁS (1982), *A magyar hivatalos helységnévadás*. Budapest.
- MEZŐ ANDRÁS (1999), *Adatok a magyar hivatalos helységnévadáshoz*. Nyíregyháza.
- MIKKULAINEN, RAIJA (1996), The Database of Finnish Toponyms. In: W. F. H. NICOLAISEN (ed.), *Proceedings of the XIXth International Congress of Onomastic Sciences. Aberdeen, August 4–11, 1996. Volume 2. Aberdeen, 248–55.*
- MIKLÓSI ÁDÁM (2005), Szociális kogníció: neurális alapok, plaszticitás és evolúció. *Magyar Tudomány* 2005: 53–63.
- MIKOS JÓZSEF (1935), A fehérvári keresztesek 1193. évi oklevele. *MNy.* 31: 288–309.
- MILLWARD, CELIA M. (1972), Universals in Place-Name Generics. In: *Indiana Names* 3, No. 2: 48–53.
- MJFN. = KÁLNÁSI ÁRPÁD, *A mátészalkai járás földrajzi nevei*. Debrecen, 1989.
- MKLSz. = *A magyarországi középkori latinság szótára*. Szerk. BORONKAI IVÁN–BELLUS IBOLYA–SZOVÁK KORNÉL. Budapest, 1987–
- MNL. = *Magyar Néprajzi Lexikon. I–V*. Főszerk. ORTUTAY GYULA. Budapest, 1977–82.
- MNyA. = *A magyar nyelvjárások atlasza I–VI*. Szerk. DEME LÁSZLÓ–IMRE SAMU. Budapest, 1968–1977.
- Monstrig. = *Monumenta Ecclesiae Strigoniensis. Ordine chron. disposuit, dissertationibus et notis illustravit Ferdinandus Knauz*. Esztergom, 1874 és 1882.
- MOÓR ELEMÉR (1927), Eine Vorrichtung der Ungarischen Sperrfischerei. In: *Ungarische Jahrbücher* VII, 122–50.
- MOÓR ELEMÉR (1964), Két erdőféleség régi neve: *haraszt* és *cserét*. *MNy.* 60: 97–9.
- MTsz. = SZINNYEI JÓZSEF, *Magyar Tájszótár I–II*. Budapest, 1893–1901.
- MUNKÁCSI BERNÁT (1893), A magyar népies halászat műnyelve. *Ethn.* 4: 165–208, 261–313.
- MURÁDIN LÁSZLÓ (1969), A jelentésmező tagolása és a nyelvjárási izoglosszák. *NyIrK.* 13: 301–4.
- MURÁDIN LÁSZLÓ (1975), Házállatok tartására szolgáló épületek neveinek belső és területi összefüggéseihez. *NyIrK.* 19: 133–41.

- MURÁDIN LÁSZLÓ (2002), Az összefoglaló fogalmak megnevezéseinek hiánya a moldvai csángó nyelvjárásban. In: *IV. Dialektológiai Szimpozion*. Szerk. SZABÓ GÉZA–MOLNÁR ZOLTÁN–GUTTMANN MIKLÓS. Szombathely. 199–200.
- CS. NAGY LAJOS (1999), A Felső-Berettyó mente vizeket és mocsaras helyeket jelölő földrajzi közneveinek rendszere. *NÉ. 21*: 31–5.
- CS. NAGY LAJOS (2002), Jelentésföldrajzi vizsgálatok a nagyatlasz, az Új magyar tájszótár és a medvesalji gyűjtés alapján. In: *IV. Dialektológiai Szimpozion*. Szerk. SZABÓ GÉZA–MOLNÁR ZOLTÁN–GUTTMANN MIKLÓS. Szombathely. 63–8.
- CS. NAGY LAJOS (2003), *Lexikológiai vizsgálatok Medvesalján*. Komárom–Dunaszerdahely.
- NEMES MAGDOLNA (1999), A földrajzi köznevekről. *MNyj. 37*: 331–40.
- NEMES MAGDOLNA (2005), *Földrajzi köznevek állományi vizsgálata*. Doktori értekezés. Kézirat. Debrecen.
- NÉMETH GYULA (1937), Tok halnevünk eredete és néhány szó a magyarság ösfoglalkozásairól. *MNy. 33*: 135–40.
- NICOLAISEN, W. F. H. (1977), Words as Names. *Onoma 20*: 142–63.
- NITSCHÉ, PETER (1964), *Geographische Terminologie des Polnischen*. Köln.
- NYÍRI ANTAL (1978), Az *aszó*-ról szóló szófejtési kísérletek és azok módszertani tanulságai. *MNy. 74*: 163–75.
- NYÍRI ANTAL (1979), Az *aszó*, *asszú* eredete, hang- és alaktörténete. *MNy. 75*: 147–62.
- NyJFN. = JAKAB LÁSZLÓ–KÁLNÁSI ÁRPÁD, *A nyírbátori járás földrajzi nevei*. Nyírbátor, 1987.
- NySz. = *Magyar nyelvtörténeti szótár*. Szerk. SZARVAS GÁBOR–SIMONYI ZSIGMOND. Budapest, 1890–1893.
- O'GRADY, WILLIAM (1993), The Study of Meaning. In: *Contemporary Linguistics: An Introduction*. Szerk. O'GRADY, WILLIAM–DOBROVOLSKY, MICHAEL. New York. 242–5.
- OKISZ. = SZAMOTA ISTVÁN–ZOLNAI GYULA, *Magyar Oklevél-szótár. Pótlék a Magyar Nyelvtörténeti Szótárhoz*. Budapest, 1902–1906.
- ORMELING, FERJAN (2009), European Names in a 17th Century Atlas of the Dutch East India Company. In: *Names in Multi-Lingual, Multi-Cultural and Multi-Ethnic Contact. Proceedings of the 23th International Congress of Onomastic Sciences*. Toronto. 777–89.
- ORTVAY TIVADAR (1882), *Magyarország régi vízrajza a XIII. század végéig. I–II*. Budapest.
- P. = *Pesty Frigyes kéziratos helynévtárából*. 1978. I. Jászkunság. Közzéteszi BOGNÁR ANDRÁS. Kecskemét–Szolnok.
- PAIS DEZSŐ (1950), Irányelvek a magyar hangtörténet tárgyalásában, *MNy. 46*: 100–4.

- PAIS DEZSŐ (1958), A rékeszt és a halászati vonatkozások. *MNy.* 54: 181–96.
- PAIS DEZSŐ (1962), Szer. Egy szószervezet szétágazásai a magyarban és más finnugor nyelvekben. *NyudÉrt.* 30. sz. Budapest.
- PÁPAI PÁRIZ FERENC (1708), *Dictionarium hungarico–latinum. Dictionarium latino–hungaricum.* Lőcse.
- PAPP FERENC (1974), A lexémák szófaja, alaktani szerkezete és eredete. *MNy.* 70: 55–68.
- PÁSZTOR ÉVA (2012), A halmok neveinek szerkezeti felépítéséről és változási hajlandóságáról. In: *Helynévtörténeti Tanulmányok 8.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen. 101–9.
- PELLE BÉLÁNÉ (1981), A hevesi járás *tanya* köznévvvel alakult tanyaneveinek vizsgálatához. *MNyTK.* 160: 141–3.
- PÉNTEK JÁNOS (1972), A tájszók leíró szempontú osztályozásáról. *NyIrK.* 16: 231–40.
- PÉNTEK JÁNOS (1992), Kísérlet a regionális szintű román nyelvi hatás mértékének kvantifikálására. In: *Társadalmi és területi változatok a magyar nyelvben.* Linguistica Series A, Studia et dissertationes 9. Szerk. KONTRA MIKLÓS. Budapest. 159–64.
- PÉNTEK JÁNOS (1997), *Kert, gyeplő, határ.* *Ethnographia* 108: 219–33.
- PESTI FRIGYES (1878), *A helynevek és a történelem.* Értekezések a történelmi tudományok köréből 8. Budapest.
- PESTI JÁNOS (1987), A ság, ség, seg (~ segg) és a séd a Dél-Dunántúl földrajzi neveiben. *NÉ.* 12: 32–53.
- PÉTER JUDIT (2008), *Az összetétellel alakult helynevek a korai ómagyar korban.* Szakdolgozat. Kézirat. Debrecen.
- PETHŐ GERGELY (2003), A főnevek poliszémiája. In: *Igék, főnevek, melléknevek.* Szerk. KIEFER FERENC. Budapest. 57–125.
- PETHŐ GERGELY (2004), *Poliszémia és kognitív nyelvészet. Rendszeres főnévi poliszémiatípusok a magyarban.* Doktori értekezés. Kézirat. Budapest.
- PÓCZOS RITA (2010), *Nyelvi érintkezés és a nyelvi rendszerek kölcsönhatása.* Debrecen.
- PRT. = *A pannonhalmi Szent-Benedek-rend története.* Szerkeszti SÖRÖS PONGRÁC. I–V., VII–XII. Budapest, 1902–12., VI/1–2. Budapest, 1916.
- RÁCZ ANITA (1999), Földrajzi köznévi alapelemek az ómagyar kori Bihar vármegye településneveiben. *MNyj.* 37: 383–92.
- RÁCZ ENDRE (1958), Naszád. Szó- és szólásmagyarázatok. *Nyr.* 82: 486–91.
- RÁCZ ENDRE (1981), A tulajdonnevek grammatikája. *NÉ.* 6: 55–60.

- RÉDEI KÁROLY (1967), A palatális mássalhangzók palatalizáló hatása az ősmagyarban. *NytudÉrt.* 58: 167–71.
- RESZEGI KATALIN (2004), *Bérc, hegy és halom* a régi helyneveinkben. In: *Helynévtörténeti Tanulmányok 1.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen. 145–65.
- RESZEGI KATALIN (2008), A hegynév terminus definiálása. In: *Név és valóság. A VI. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai.* Szerk. BÖLCSKEI ANDREA–N. CSÁSZI ILDIKÓ. Budapest. 240–6.
- RESZEGI KATALIN (2009a), A jelentéshasadás mint helynévalkotási mód. In: *Helynévtörténeti tanulmányok 4.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen. 35–45.
- RESZEGI KATALIN (2009b), A tulajdonnevek mentális reprezentációjáról. *NÉ.* 31: 7–16.
- RESZEGI KATALIN (2009c), A kognitív szemlélet lehetőségei a helynévkutatásban. A metonimikus névadás. *MNyj.* 47: 21–41.
- RESZEGI KATALIN (2010), Hegyrészt jelölő földrajzi köznevek. *MNyj.* 48: 77–97.
- RESZEGI KATALIN (2011), *Hegynevek a középkori Magyarországon.* Debrecen.
- REUTER CAMILLO (1963), Gyümölcsény. *Nyr.* 87: 368–70.
- REUTER CAMILLO (1965), Tölgy és haraszt. *MNy.* 61: 80–9.
- REUTER CAMILLO (1970), A *fok* vízrajzi köznévi és a *Fokorú* földrajzi név. *NytudÉrt.* 70: 104–11.
- REUTER CAMILLO (1971), Két földrajzi köznévi: *kégy* és *kengyel*. *MNy.* 67: 343–7.
- REUTER CAMILLO (1975), *Magyal* és *muzsdaly*. *MNy.* 71: 167–77.
- REUTER CAMILLO (1976), *Cserfa*. *MNy.* 72: 340–3.
- RÉVÉSZ SAMU (1878), A hegynevekről. *Nyr.* 7: 308–12.
- RMCsSz. = KÁZMÉR MIKLÓS, *Régi magyar családnevek szótára. XIII–XVII. század.* Budapest, 1993.
- RMGl. = *Régi magyar glosszárium. Szótárak, szójegyzékek és glosszák egyesített szótára.* Szerk. BERRÁR JOLÁN–KÁROLY SÁNDOR. Budapest, 1984.
- RMNyA. = *A romániai magyar nyelvjárások atlasza. I–X.* Gyűjt. MURÁDIN LÁSZLÓ. Szerk. JUHÁSZ DEZSŐ. Budapest, 1995–2006.
- RÓNA-TAS ANDRÁS–BERTA ÁRPÁD (2011), *West Old Turkic. Turkic loanwords in Hungarian.* Wiesbaden.
- SÁNDOR KLÁRA (1998), Amiért a szinkrón elemzés fészkladozik. In: *Nyelvi változó — nyelvi változás.* Szeged. 57–84.
- SAUSSURE, FERDINAND DE (1967/1997), *Bevezetés az általános nyelvészetbe.* TULLIO DE MAURO kritikai kiadása HERMAN JÓZSEF utószavával. Budapest.

- SKLYARENKO, ALEXEY–SKLYARENKO, OLGA (2005), Interrelationship between common nouns and proper nouns. In: *Proceedings of the 21st International Congress of Onomastic Sciences*. Ed. EVA BRYLLA–MATS WAHLBERG. Uppsala.
- SEBESTYÉN ÁRPÁD (1955), Földrajzi nevek Gacsályból. In: *Acta Universitatis Debreceniensis de Ludovico Kossuth Nominatae*. Tom. II. Budapest. 55–69.
- SEBESTYÉN ÁRPÁD (1960), Egy s más az élő dűlőnévanyagról. In: *Névtudományi vizsgálatok*. Szerk. MIKESY SÁNDOR–PAIS DEZSŐ. Budapest. 82–5.
- SHH. = BALASSA IVÁN–KOVÁTS DÁNIEL, *Sárospatak határának helynevei*. Sárospatak, 1997.
- L. SIMON LÁSZLÓ (1994), *Irodalmi művek szóetimológiai vizsgálata*. Budapest.
- ŠIMUNOVIČ, PETAR (1982), An der Grenze von Toponym und Appellativ. *Proceedings of the 13th International Congress of Onomastic Sciences*. Cracow, August 21–25, 1978. Edited by KAZIMIERZ RYMUT. Cracow. 187–98.
- SMFN. = *Somogy megye földrajzi nevei*. Szerk. PAPP LÁSZLÓ–VÉGH JÓZSEF. Budapest, 1974.
- ŠMILAUER, VLADIMIR (1970), *Přiručka slovanské toponamistiky*. Handbuch der slawischen Toponomastik. Praha.
- J. SOLTÉSZ KATALIN (1968), A tulajdonnév és a határozott névelő. *Nyr.* 92. 390–8.
- J. SOLTÉSZ KATALIN (1979), *A tulajdonnév funkciója és jelentése*. Budapest.
- SOLYMOSI LÁSZLÓ (2006), Az írásbeliség fejlődése az Árpád-korban. In: SOLYMOSI LÁSZLÓ, *Írásbeliség és társadalom az Árpád-korban*. Budapest. 193–215.
- STRÖMPL GÁBOR (1930), Helyneveink vízrajzi szókincse. *Hidrologiai Közlöny* 9: 113–28.
- SWAYNE, J. C. (1956), *A concise glossary of geographical terms*. London.
- SZABÓ G. FERENC (1998), *A vásározás emlékei középkori helységneveinkben*. Nyíregyháza.
- SZABÓ ISTVÁN (1966), *A falurendszer kialakulása Magyarországon. X–XV. század*. Budapest.
- SZABÓ T. ATTILA (1933), Erge. *MNy.* 29: 242–5.
- SZABÓ T. ATTILA (1942), *A kalotaszegi helynévanyag vízrajzi szókincse*. Kolozsvár.
- SZARVAS GÁBOR (1882), Miklosich: A magyar nyelvbeli szláv szók. *Nyr.* 11: 563–8.
- SZENCI MOLNÁR ALBERT (1604), *Dictionarium Ungarico–Latinum. Latino–Ungaricum*. Norimberga.
- SZENTGYÖRGYI RUDOLF (2010), Helyneveink beillesztése korai latin nyelvű okleveleink szövegébe. In: *Helynévtörténeti Tanulmányok 5*. Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen. 33–45.
- SZILÁGYI N. SÁNDOR (1997), *Hogyan teremtsünk világot?* Kolozsvár.
- SZILÁGYI N. SÁNDOR (2000), *Világunk, a nyelv*. Budapest.
- SzIJs. = MELICH JÁNOS (1903–1905), *Szláv jövevényszavaink 1–2*. Budapest.

- SzMFN. = *Szolnok megye földrajzi nevei. I. A jászberényi járás.* Szerk. BALOGH LAJOS–ÖRDÖG FERENC. Jászberény, 1986.
- SZŐKE MELINDA (2007), *A magyar nyelvű szórványok beillesztésének eljárásai XI. századi okleveinkben.* Szakdolgozat. Kézirat. Debrecen.
- SZŐKE MELINDA (2009), A hiteleshelyi oklevelek helynévi szórványainak nyelvészeti hasznosíthatóságáról. In: *Helynévtörténeti Tanulmányok 4.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen. 149–62.
- SZŐKE MELINDA (2010), A garamszentbenedeki alapítólevél nyelvtörténeti forrásértékéről. In: *Helynévtörténeti Tanulmányok 5.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen. 95–103.
- SZŐKE MELINDA (2011), A garamszentbenedeki apátság 1075. évi alapítólevelének kronológiai rétegei. In: *Helynévtörténeti Tanulmányok 6.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen. 59–65.
- SZŐKE MELINDA (2012a), *A 11. századi hamis oklevelek mint a magyar nyelvtörténet forrásai.* Megjelenés alatt.
- SZŐKE MELINDA (2012b), *A garamszentbenedeki apátság alapítólevelének latinizáló helynevei.* Előadásként elhangzott a VII. Helynévtörténeti Szemináriumon. Síkfőkút, 2012. május 30–június 2.
- TAKÁCS LAJOS (1969), A régi gazdálkodás emlékei földrajzi neveinkben. (Az *Aszó, Aszaló* értelmezéséhez). *Nyr.* 93: 120–3.
- TAKÁCS LAJOS (1970), Az irtásgazdálkodás régi módjainak emlékei a földrajzi nevekben. *NytudÉrt.* 70: 219–24.
- TAKÁCS LAJOS (1974), Irtásföld – járt föld. *MNy.* 70: 465–8.
- TAKÁCS Lajos (1981), Helyneveink és a régi életforma kutatása (Förtés szavunk tanulsága). *MNyTK.* 160: 111–3.
- TAMÁSNÉ SZABÓ CSILLA (1997), Térszinformanevek Székelyhodos helynévanyagában. *MNyTK.* 209: 462–6.
- TEMPAN, PAUL (2009), Towards a Chronology of Topographical Elements in Irish Place-Names: Some Strategies for Establishing Relative Chronology. In: *Names in Multi-Lingual, Multi-Cultural and Multi-Ethnic Contact. Proceedings of the 23th International Congress of Onomastic Sciences.* Toronto. 943–51.
- TERBE ERIKA (2003), Szemantikai vizsgálat nyelvföldrajzi és történeti tanulságokkal. In: *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei III. Magyar és finnugor jelentéstörténet.* Szerk. BÜKY LÁSZLÓ–FORGÁCS TAMÁS. Szeged. 191–6.

- TESz. = *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*. Főszerk. BENKŐ LORÁND. I–III. Budapest, 1967–1976. IV. *Mutató*. Budapest, 1984.
- TIMAFFY LÁSZLÓ (1992), Előszó. In: ALAPY GYULA, *A csallóközi halászat története*. Pozsony, 1994.
- TMFN. = *Tolna megye földrajzi nevei*. Szerk. VÉGH JÓZSEF–ÖRDÖG FERENC–PAPP LÁSZLÓ. Budapest, 1982.
- TOLCSVAI NAGY GÁBOR (2008), A tulajdonnév jelentése. In: *Név és valóság. A VI. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai*. Szerk. BÖLCSKEI ANDREA–N. CSÁSZI ILDIKÓ. Budapest. 30–41.
- TOLCSVAI NAGY GÁBOR (2010), *Kognitív szemantika*. Nyitra.
- TOLNAI VILMOS (1924), Halhatatlan magyar nyelv. *MNy*. 20: 50–9.
- TOMPA JÓZSEF (1972), Tulajdonneveink alaktani elkülönítése. *MNy*. 76: 394–412.
- H. TÓTH IMRE (1996), *Bevezetés a szláv nyelvtudományba*. Szeged.
- TÓTH LÁSZLÓ (1999), A földrajzi köznevek tipológiái. *NÉ*. 21: 176–82.
- C. TÓTH NORBERT (2002), Adatok a megyék és a hiteleshelyek közötti viszonyra a 14. és 15. században. *Századok* 136: 351–64.
- TÓTH VALÉRIA (1997), Földrajzi köznevek szóföldrajzi szempontú vizsgálata a korai ómagyar korban. *MNyTK*. 209: 262–5.
- TÓTH VALÉRIA (1998), Ómagyar helyneveink és a névföldrajz. *MNyj*. 35: 121–34.
- TÓTH VALÉRIA (2001), *Névrendszertani vizsgálatok a korai ómagyar korban*. Debrecen.
- TÓTH VALÉRIA (2002), A dialektológiai-névföldrajzi vizsgálatok lehetőségei ómagyar helyneveink körében. In: *Hungarológia és dimenzionális nyelvszemlélet*. Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–JUHÁSZ DEZSŐ–PÉNTEK JÁNOS. Debrecen–Jyväskylä. 295–302.
- TÓTH VALÉRIA (2003), A Zala vízgyűjtőjének régi folyóvíznevei. *NÉ*. 25: 89–94.
- TÓTH VALÉRIA (2008), *Településnevek változástipológiája*. Debrecen.
- TÓTH VALÉRIA (2009), Adalékok személynévi eredetű településneveink nyelvi kérdéseire. *MNyj*. 47: 43–59.
- TRIER, JOST (1931), *Der deutsche Wortschatz im Sinnbezirk des Verstandes*. Heidelberg.
- UDOLPH, JÜRGEN (1990), *Stellung der Gewässernamen Polens innerhalb der alteuropäischen Hydronymie*. Heidelberg.
- UEW. = *Uralisches etymologisches Wörterbuch I–II*. Szerk. RÉDEI KÁROLY. Budapest, 1968–1988. III. Register. Budapest, 1991.
- ÚMTsz. = *Új magyar tájszótár. I–V*. Főszerk. B. LŐRINCZY ÉVA. Budapest, 1979–2010.
- UNTI MÁRIA (1997), Alsó-Szigetköz vízneveinek változása 1947–1995. *MNyTK*. 209: 455–8.

- VaMFN. = *Vas megye földrajzi nevei*. Szerk. BALOGH LAJOS–VÉGH JÓZSEF. Szombathely, 1982.
- VAN LANGENDONCK, WILLY (1995), Name Systems and Name Strata [Névrendszerek és névrétegek]. In: *Name Studies*. Szerk. HUGO STEGER–HERBERT ERNST WIEGARD. 1. Berlin–New York. 485–9.
- VARGHA FRUZSINA SÁRA (2010), A dialektometria alkalmazása és történeti helynevek vizsgálata a Székelyföldön. In: *Helynévtörténeti Tanulmányok 5*. Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen. 223–33.
- VÁRNAI JUDIT SZILVIA (2005), *Bárhogy nevezzük... A tulajdonnév a nyelvben és a nyelvészetben*. Budapest.
- VeMFN. = *Veszprém megye földrajzi nevei. I–IV*. Szerk. BALOGH LAJOS–ÖRDÖG FERENC. Budapest, 1982–2000.
- VERMES STEFÁNIA (1941–43), A magyar szóképzlet etimológiai statisztikája. *NyK*. 51: 435.
- VÉRTES EDIT (1964), Aszó. *MNy*. 60: 480–3.
- VÖRÖS OTTÓ (1995), A helynevek és helynévtípusok egy fajtája a Nyugat-Dunántúlon. *NÉ*. 17: 118–21.
- VÖRÖS OTTÓ (1997), Tanárok (Eltűnt földrajzi közneveink nyomában). *MNyTK*. 209: 430–4.
- VÖRÖS OTTÓ (1999), *Vízrajzi köznevek szóföldrajzi és jelentéstani vizsgálata*. *MNyTK*. 211. sz. Budapest.
- WARDHAUGH, RONALD (1995), *Szociolingvisztika*. Budapest.
- WEINRICH, URIEL–LABOV, WILLIAM–HERZOG, MARVIN I. (1968), Empirical foundations for a theory of language change. In: *Directions for Historical Linguistics*. Szerk. LEHMANN, WINFRED–MALKIEL, YAKOV. Austin. 95–188.
- WEISGERBER, LEO (1962), *Grundzüge der inhaltsbezogenen Grammatik*. Düsseldorf.
- ZAICZ GÁBOR (2006), *Etimológiai szótár: magyar szavak és toldalékok eredete*. Budapest.
- ZalaiOkl. = *Zala vármegye története. Oklevéltár. I–II*. Szerk. NAGY IMRE–VÉGHÉLY DEZSŐ–NAGY GYULA. Budapest, 1886–1890.
- ZOLTÁN ANDRÁS (1997), Öböl. *MNy*. 93: 220–4.
- ZSIRAI MIKLÓS (1937), *Finnugor rokonságunk*. Budapest.
- МАЛЬКО, Р. Н. (1974), *Географическая терминология чешского и словацкого языков*. Минск.
- ПОДОЛЬСКАЯ, Н. В. (1978), *Словарь русской ономастической терминологии*. Москва.

Melléklet

1. Az értekezés magyar nyelvű összefoglalója

A földrajzi köznevek kutatása a magyar nyelvtörténet szempontjából azért bír kiemelkedő jelentőséggel, mert ez az egyik legkorábbi és leggazdagabban adatolható szócsoporthoz tartozik, amelynek elemei részint helynevekben, részint közszei minőségükben jelentkeznek a korai okleveles forrásokban. A földrajzi köznevek kiemelt nyelvtörténeti jelentősége ellenére történeti állományuk rendszerszerű áttekintése mindeztáig nem történt meg. Dolgozatomban — bizonyos szempontokat kiemelve — e hiány pótlására teszek kísérletet azzal, hogy elsősorban a földrajzi köznevek történeti aspektusait állítom a középpontba.

Elméleti keretét tekintve munkám — különösképpen a földrajzi köznevek és a helynevek viszonyának tisztázásában — alapvetően a funkcionális nyelvészleletű helynévleírások felől közelíti meg a földrajzi köznevekkel kapcsolatos kérdéseket, de egyes részletek kidolgozása során a kognitív felfogás is jelentős mértékben teret kapott. Dolgozatomban mindemellett a dimenzionális nyelvészlelet ugyancsak rendező elvként működik, vagyis nagy figyelmet fordítok a földrajzi köznevek használatának térbeli, időbeli és humán vonatkozásaira egyaránt.

A bevezető, elméleti fejezetben mindenekelőtt a földrajzi köznévi fogalmának meghatározására teszek kísérletet. Ennek új megközelítését adva a kognitív szemantika prototípuselvét használtam fel, mivel az a kategóriahatárok dinamikus kezelésére nyújt lehetőséget. Mindezzel szoros összefüggésben a földrajzi köznévi és a lexikális helynévfórmáns (vagyis a helyfajtájának megjelölésére szolgáló lexikális elemek) fogalmának kapcsolatát tárgyalom részletezően.

A második fejezetben a földrajzi köznevek gyakorisági viszonyaira fókuszáltam a korai ómagyar kori helynevek körében. A földrajzi köznevek gyakorisági viszonyait illetően az ómagyar kori adatok kapcsán kitűnik, hogy a földrajzi köznevekből keletkezett mikrotoponimák és településnevek gyakoriságát illetően az egyes jelentésmezők megterheltségében különbségeket figyelhetünk meg. E téren ráadásul nemcsak az egyes jelentésmezők, hanem azokon belül az egyes földrajzi köznevek reprezentáltságában is eltérések tapasztalhatók.

A harmadik fejezetben a földrajzi köznevek területi elterjedtségét az arra ható tényezők feltárásán keresztül mutatom be. A nyelvtörténeti tényezők, mezőösszefüggések, kognitív és szemantikai jellegű kérdések egymással szorosan összefüggnek, s olykor nehezen szétválaszthatóak. A vizsgálat szerint a földrajzi köznevek területi elterjedtsége közötti

különbségeknek egyrészt bizonyosan vannak nyelvtörténeti okai. A földrajzi köznevek elterjedtségét nagyban befolyásolja az is, hogy adott jelentésmezőn belül a fogalmi hierarchia milyen fokán állnak. A földrajzi köznevek terjedését befolyásoló hatásokról beszélve nem hagyhatjuk figyelmen kívül továbbá a kognitív tényezőket sem, mivel a jelentéstani mikrorendszerek állapotát és sorsát nemcsak azok belső viszonyai, de különféle nyelven kívüli tényezők is befolyásolják. A földrajzi köznevek szemantikai viszonyainak elemzésekor szintén többféle olyan nehézséggel kell szembenéznünk, amelyek alapvetően befolyásolják a földrajzi köznevek területiségét és egyúttal annak vizsgálhatóságát.

Dolgozatom negyedik fejezetében a földrajzi köznevek közszoói megjelenését vizsgáltam a korai ómagyar kori oklevelekben. E lexémák ugyanis gyakran tűnnek fel helyek közszoói megjelöléseként magyar nyelven az oklevelek latin nyelvű szövegében. Vizsgálatom során a földrajzi köznevek közszoóként való oklevélbeli megjelenését tipizáltam, melynek során a földrajzi köznevek különböző funkciókban történő alkalmazásait különítettem el. Az egyes típusok kapcsán jól kirajzolódnak azok a tényezők, amelyek meghatározzák azt, hogy az adott közszoói elem magyarul vagy latinul áll-e a szövegben.

A dolgozatot záró, az elméleti, módszertani tapasztalatokat egy konkrét szócsoporton bemutató esettanulmány ugyancsak a földrajzi köznevek változási folyamatait illusztrálja azáltal, hogy egy eredetileg nem helyjelölő közszoói csoport elemeinek (a halászó eszközök, s az abból lett halászó helyek megnevezéseinek) a szótörténetét mutatja be nagy figyelmet fordítva azokra a jelenségekre, amelyek ezek szemantikai átalakulását motiválták. A korai ómagyar kori 'halászó hely'-et jelentő földrajzi köznevek kapcsán mindemellett etimológiai, hangalaki, helyesírási és jellegzetes szóföldrajzi tanulságokat egyaránt megfogalmazhatunk.

2. Az értekezés angol nyelvű összefoglalója

The study of geographical common names is of great importance for Hungarian historical linguistics, since the elements of this word group appear in very early written records already and are to be found in a great number. These words occur both in proper names and as individual common nouns in the early documentary sources. Although geographical common names have a significant role from a historical linguistic point of view, a systematic survey of them has not been given up to the present. This paper attempts to fill this gap, certain viewpoints stressed, by focussing on the historical aspects of geographical common names.

The theoretical framework of this paper — especially in the clarification of the relationship between geographical common names and place names — essentially approaches the issues connected to geographical common names from the viewpoint of functional place name descriptions. However, some details of the discussion significantly involve the cognitive approach as well. The dimensional theory of language also serves as an organising principle in this dissertation, which means that the spatial, temporal and human aspects of the use of geographical common names are studied with special attention.

The introductory, theoretical chapter first and foremost focuses on the clarification of the notion of the geographical common name. The prototype theory of cognitive semantics is applied as a new approach to the issue, since it provides an opportunity for the dynamic handling of category boundaries. Closely related to the above outlined issue, the relationship of the notions of the geographical common name and the lexical place name formant (i.e. that of the lexical items for naming the type of the place) is discussed in detail.

In the second chapter I focused on the frequency relations in Early Old Hungarian data of the geographical common names. The investigation of frequency relations in Early Old Hungarian data shows that there are observable differences between the semantic load born by the individual semantic fields in the context of frequency of microtoponyms and settlement names developed from geographical common names. Furthermore, not only the semantic fields differ in this respect, but the geographical common names within them are also unequally represented.

In the third chapter the regional incidence of geographical common names is described through the factors affecting it. The historical factors, semantic field connections, cognitive and semantic issues concerning this domain are all interrelated and are often difficult to separate from each other. The study has shown that the reasons for the differences between geographical common names in their incidence are partly historical. The incidence of geographical common names is also significantly influenced by the rank that these elements

have in the conceptual hierarchy within the given semantic field. Further important factors to be considered in association with the incidence of geographical common names are the influencing cognitive factors, since the state and fate of microsystems is defined not only by their inner relations, but also by language-external factors. Finally, the investigation of the semantic relationships between geographical common names also raises some problematic issues that fundamentally influence the spatiality of geographical common names and the possibility of the analysis of this spatiality at the same time.

In the fourth chapter I typified the occurrences of geographical common names as common words, and I distinguished between the various functions they were put to. Along the lines of these groups, the factors that define whether the Latin or the Hungarian form of the given geographical common name stands in the text are finely outlined.

The last chapter of the dissertation is a case study demonstrating the theoretical and methodological observations on a concrete group of words. This study, again, describes the processes of change in the category of geographical common names by surveying the etymological past of a word group — that of fishing equipments and fishing places named after them — that originally was not used for place designating functions. Phenomena motivating this semantic transformation are handled with special attention here. The study of the Early Old Hungarian geographical common names meaning ‘fishing place’ also allows us to come to etymological, phonological, orthographical and unique word geographic conclusions.

3. Publikációs lista

Az értekezés tárgyából megjelent, illetve közlésre elfogadott publikációk

Lektorált tanulmányok:

1. Néhány lehetőség és módszer a földrajzi köznevek jelentésföldrajzi vizsgálatában. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 4 (2009), 73–83.
2. Földrajzi köznévi fogalmak megnevezési rendszerének tagoltsága a romániai magyar nyelvjárásokban. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 5 (2010), 235–44.
3. Puszta földrajzi köznevek helynévalkotó szerepe az ómagyar korban — A jelentéshasadás. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 6 (2011), 121–31.
4. Fanevek helynévformáns szerepe a korai ómagyar korban. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 7 (2012), 69–75.
5. A földrajzi köznévi fogalma. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 8 (2012), 121–31.
6. A magyar tulajdonnevek viselkedése nyelvi interdiszciplínák tükrében. *Alkalmazott Nyelvtudomány* XII/1–2. (2012), 7–15.
7. A földrajzi köznevek etimológiai és kronológiai rétegződése. *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei* VII. Megjelenésre elfogadott.
8. Vejsz(e). *Helynévtörténeti Tanulmányok* 9. Megjelenésre elfogadott.

Idegen nyelvű tudományos cikkek:

1. *A study of two-part toponyms from a cognitive aspect*. In: *Names in Daily Life. Proceedings of the 24th International Congress of Onomastic Sciences*. Megjelenésre elfogadott.
2. *Etymological and chronological stratification of geographical common words* (2013). In: *Sprachentwicklungen und kulturelle Differenzierungen*. St. Ingbert. Megjelenésre elfogadott.

További publikációk

Lektorált tanulmányok

1. A fanevet tartalmazó helynevek morfológiai szempontú vizsgálata. In: *Név és valóság. A VI. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai*. Szerk. BÖLCSKEI ANDREA–N. CSÁSZI ILDIKÓ. Budapest: Károli Gáspár Református Egyetem BTK Magyar Nyelvtudományi Tanszéke, 2008, 53–9.

Ismertetések:

1. A családnév-változtatások története időben, térben, társadalomban. Szerk. FARKAS TAMÁS–KOZMA ISTVÁN. Budapest, 2009. *Magyar Nyelvjárások* 48 (2010), 263–6.

Kézírtos munkák:

1. *Szláv eredetű faneveinkről*. Diákköri dolgozat. Debrecen, 2007. Kézirat.
2. *Szláv eredetű faneveinkről*. Szakdolgozat. Debrecen, 2007. Kézirat.

Tanulmányok:

1. A fanevet tartalmazó helynevek morfológiai szempontú vizsgálata. In: *Juvenilia II. Debreceni bölcsész diákkörösök antológiája*. Szerk. PETE LÁSZLÓ. Debrecen: DEENK Kossuth Egyetemi Kiadója, 2008, 16–22.
2. A szláv eredetű fanevek nyelvtörténeti jelentősége és vizsgálati lehetőségei. *Szkholion. A DE-BTK HÖK művészeti és szakfolyóirata*. 2006/2, 47–56.